

Slavko Ćuruvija
IBEOVAC
Ja, Vlado Dapčević

Susret s ibeovcem

Kad su stražari otvorili vrata njegove ćelije, ne veće od desetak kvadrata, sedeo je za malim stolom leđima okrenut nama. Ručao je. Pogledao nas je preko ramena, ustao, nasmešio se i, kao ljubazan domaćin negovanih manira, zamolio da ga sačekamo u drugoj sobi. Znao je ko smo i znao je da čemo doći.

Imao je tada već sedamdeset godina. Pogrbljen, mršav starac, srednje visine, potpuno bele kratke kose, sedih obrva, povijenog i, uz to, bokserski slomljenog nosa. Na sebi je imao ono ružno, ponižavajuće sivo zatvorsko odelo. Većina zatvorenika koje sam sretao u jugoslovenskim zatvorima gledala je očima ugašenih pogleda. Njegove su još sijale. O tom čoveku sam tada znao samo ono što je u raznim prilikama, usput, do mene dopiralo. I to, najčešće, kao ideološka i politička poruka uobličena u nekoj, zvaničnoj radionici, ili kao glasina pa i pikantacija spektakularno špijunskog žanra, poput one o kidnapovanju u Bukureštu.

Znao sam da mu je ime Vlado Dapčević, da je brat legendarnog Peka Dapčevića, da je istorijske '48. Staljinu i Rusima rekao DA, kad su Tito i Partija rekli NE, da je posle toga pokušao da se dokopa Rumunije, da su tom prilikom naši graničari ubili generała Arsa Jovanovića, da je uhvaćen i zvanično proglašen za izdajnika i staljinistu, da je osuđen i poslat na Goli otok, da je posle Golog otoka pobegao u Albaniju, da je petnaestak godina kasnije, pod misterioznim okolnostima, iz Bukurešta doveden u Jugoslaviju, da mu je tajno suđeno... Kad sam za „Borbu“ počeo da pripremam feljton o političkim zatvorenicima i sa Božom Kalezićem istoimenu emisiju za Beogradsku televiziju, nisam čak znao ni da li je živ.

Čekali smo ga u nekoj vrsti zatvoreničke dnevne sobe. Neugo. Pojavio se vidno raspoložen i razgovorljiv. Odmah je preuzeo inicijativu. Pitao je ko smo, odakle smo, zašto smo došli, šalio se... Baš kao neko kome su u kuću došli gosti, kao neko potpuno prilagođen sredini u kojoj je živeo. Kalezić je isto Crnogorac pa su odmah počeli da se međusobno propituju o nekim drugim, njima zanim Crnogorcima. Zaneseni lokalpatriotizmom, reč po reč, odlutali su, najpre, u Sovjetski Savez, u neko selo, poznato Dapčeviću, u kome žive samo Crnogorci, a potom i u književnost. U poeziju, koliko se sećam.

Meni nije bilo ni do šale, ni do poezije, ni do ruskih sela nastanjenih Crnogorcima. Preda mnom je sedeо jugoslovenski politički zatvorenik broj jedan i, spontano ili namerno, nije bitno, ali vrlo uspešno demonstrirao je živost duha, natprosečnu inteligenciju, izvanredno pamćenje i široko obrazovanje. Desetak metara dalje, u drugoj sobi, sedela je čitava uprava „Zabele“, verovatno kao i ja prepadnuta onim što bi se iz ovog iznenada aranžiranog susreta, iako oficijelno dopuštenog, kasnije moglo izrodit. Tada, u proleće '87, i sam ulazak novinara u zatvor mirisao je na nešto opasno, što se baš njima, bez obzira na saglasnost nadležnih ministarstava, lako o glavu može obiti. Upravi „Zabele“ to se, zbog mog susreta sa Vladom Dapčevićem, umalo nije i dogodilo.

Razgovarali smo o njegovim zatvorskim danima u „Zabeli“, Golom otoku, o današnjoj Jugoslaviji i današnjim generacijama, o emigraciji, o socijalizmu i komunizmu... Ganula me je drama koju je preživeo, iako je o njoj tako lako i s osmehom govorio da je i zbog toga, ponekad, izgledalo naprosto neverovatno da se sve to životom čoveku moglo dogoditi. Nažalost, potpuno su me razočarali njegovi ideološki i politički pogledi na stvari. Ne zato što je imao izrazito loše mišljenje o čitavom posleratnom jugoslovenskom rukovodstvu, na čelu sa Titom - uostalom, on je za to imao i te kako valjane lične razloge - već zato što nikako nisam mogao da shvatim da tako

inteligentan čovek, u sedamdesetoj godini svoga života, posle svega što je je video i doživeo u Jugoslaviji, Albaniji, Sovjetskom Savezu, Rumuniji, i na Zapadu, može i dalje da smatra da put u komunizam, u društvo ljudske pravde i sreće, u društvo bez eksploracije, vodi samo preko rigoroznog kolektivizma, egalitarizma, isforsirane klasne borbe, revolucionarnog nasilja, sveopštег sivila takozvane diktature proletarijata... I zato što nisam mogao da prihvatom da današnji svet može biti podeljen samo na imperijalistički ili komunistički, bez bilo čega trećeg između.

Doduše, o svemu ovome mi tada nismo detaljnije razgovarali, ali i ono što sam čuo bilo je dovoljno da mi se učini da razgovaram sa čovekom iz nekog, ko zna kog, prošlog vremena, ili sa „čovekom sa neke druge planete“. Kad smo se jesenjas ponovo hvatali u koštač upravo zbog njegovih političkih stavova, više puta je znao da ponovi kako je svestan da mi „koji smo sa majčinim mlekom posisali antikomunizam“ na njega gledamo upravo kao na „čoveka sa druge planete“.

Misljam da smo se tada, u „Zabeli“, razišli obostrano nezadovoljni. Njemu je sigurno smetalo moje tadašnje neudubljivanje u njegovu životnu dramu i otvoreno neprihvatanje njegove političke filozofije, a ja sam bio iskreno potišten zbog tog njegovog naplašeno jednodimenzionalnog i utopijskog pogleda na svet. Istina, okolnosti u kojima je taj razgovor voden doprinele su takvom ishodu. Imali smo vrlo malo vremena, skakali smo sa teme na temu, ja sam ga stalno navodio samo na ono za šta sam smatrao da će moći biti objavljen, a prelazio sam preko nekih vrlo delikatnih tema jer mi je bilo jasno da one čitav trud mogu dovesti u pitanje. Zbog samocenzure i političke higijene ponekad sam postavljao i sasvim glupa pitanja, ili sam mu, povremeno, replicirao na izrazito besmislen način. On je sve to shvatao i uljudno podnosio, pa je i sam nekoliko puta upozoravao da od čitavog truda ipak neće biti nikakve vajde i da od čitave priče verovatno ništa neće biti objavljeno.

U takvom raspoloženju smo se i rastali. Žalio se na čir na dvanaestopalačnom crevu, žalio se na upravu zatvora zato što mu ne da Ćimićevu *Politiku kao sudbinu* i vrlo često je izražavao sumnju u to da će živ izaći iz zatvora. Jesenjas mi se poverio da je dve poslednje zatvoredske godine proživeo u iskrenom strahu da će ga neko, usred noći, ubiti na spavanju.

Sva moja ljudska i profesionalna radoznalost, kad je Vlado Dapčević u pitanju, bila bi, verovatno, sasvim zadovoljena da sam tada taj razgovor mogao da objavim. Makar i onako površan. Zadovoljena, uprkos izrazitoj provokativnosti Dapčevićeve ličnosti i uprkos retko sretanoj dramatičnosti njegove biografije i životne priče. Samo golim brojkama izraženo, taj čovek je od pedeset šest godina „aktivne političke borbe“ - kako on zove period od '33. godine, kada je primljen u KPJ, do danas - čak četrdeset osam proveo u zatvorima, ratu i emigraciji. Zbog izdajstva Tita, Partije i države, u Glavnjači, na Banjici, u Staroj Gradiški, na Golom otoku, u CZ-u i u „Zabeli“ - proveo je dvadeset dve i po godine života.

Međutim, već sutradan posle našeg razgovora, u kancelariji Tome Tacića, upravnika „Zabele“, počele su da se događaju stvari koje su tu moju radoznalost i te kako provocirale i uvek iznova pojačavale. Prvo sam otvoreno optužen da sam obmanuo upravu zatvora i na prevaru došao do Vlada Dapčevića, a nekoliko dana posle napuštanja „Zabele“ počele su da se nižu stvari koje su u meni definitivno rodile želju da sebi potpuno objasnim čitav „slučaj Vlada Dapčevića“. Na scenu je stupio takozvani „državni razlog“ (od njega je jači i mističniji još samo „revolucionarni“) i intervenisala je svemoćna država. I to najpre ležerno, upozoravajuće, a onda sasvim oštro i efikasno. Već na Golom otoku, gde smo otišli posle „Zabele“, stiglo me je upozorenje da je susret sa Vladom Dapčevićem prilično zabrljana stvar. Kasnije, u više navrata, diskretno mi je, u raznim prilikama, davano do znanja da se „ne igram živom glavom“ i da se okanem Dapčevića. U takvim situacijama, čoveku koji iole drži do svog digniteta, naprsto samo od sebe nametne se bar pitanje: Zašto? Niko, međutim, nije smatrao za potrebno da mi odgovori na to pitanje. Naprotiv. Sve je bilo obavljeno tajnovitošću i nekad diskretnom, a nekad otvorenom, ali neartikulisanom pretnjom. Niko nadležan nije htio ništa zvanično ni da objasni ni da sugerise. Savezno ministarstvo za pravosuđe upućivalo me je na republičko, a republičko, jednostavno, nije htelo „da podigne slušalicu“. Oglasilo se tek onog dana kad sam u „Borbinom“ feljtonu o političkim zatvorenicima ipak objavio kratku i šturu informaciju da se Vlado Dapčević i dalje nalazi u našem zatvoru, da smo se sreli i

razgovarali, da nije promenio svoje političko viđenje sveta, da se fizički dosta dobro oseća... Pozvao me telefonom niko drugi do Dragan Šaponjić, srpski ministar za pravosuđe, čovek s kojim sam danima pre toga bezuspešno pokušavao da stupim u kontakt. Pozvao se na zakon i svoja ovlašćenja i naredio mi da mu istog dana, do pet sati po podne, predam sve materijale vezane za razgovor sa Vladom Dapčevićem. Oduzeo mi je sve: magnetofonsku traku i magnetogram razgovora i sugerisao da mnogo ne prepričavam razgovor sa Dapčevićem. Prethodno, jedan savezni i jedan republički policajac došli su u Redakciju i odneli po jednu kopiju magnetograma tog, za jedan moćni deo jugoslovenske vertikale, evidentno, irritirajućeg i zbog nečeg važnog i opasnog razgovora. Materijal mi je vraćen tek početkom januara ove godine, zahvaljujući, između ostalog, razumevanju Borisava Jovića, sadašnjeg potpredsednika Predsedništva SFRJ, i izuzetnoj korektnosti Sretena Vladislavljevića, sadašnjeg sekretara za pravosuđe SR Srbije.

Čitava stvar delimično mi se razjasnila tek nekoliko meseci kasnije. Nama je, sticajem okolnosti i, verovatno, zbog slabe koordinacije na nekim državnim linijama, dozvoljen susret sa Vladom Dapčevićem - uprkos izričitom uputstvu sa najvišeg jugoslovenskog vrha da sa tim zatvorenikom čak ni drugi osuđenici u „Zabeli“ ne treba da imaju kontakte. Kada je Stane Dolanc, u to vreme potpredsednik Predsedništva SFRJ i tada, ali i dugo godina pre toga, glavni čovek za pitanja bezbednosti SFRJ, saznao da smo se sreli sa Vladom Dapčevićem, da smo sa njim razgovarali više od jednog sata i da smo, čak, sa njim napravili pravi pravcati televizijski intervju - toliko je prodrmao neke važne i udobne fotelje da su se njihovi tadašnji prepadnuti vlasnici, vodeni instinktom samoodržanja, odmah obrušili - na koga drugog - na onoga ko se usudio da poremeti njihov udobni birokratski sklad i mir.

Bilo je to, dakle, u proleće i početkom leta '87. godine. Vlado Dapčević je pušten iz zatvora godinu dana kasnije. Tajno, bez ijedne javne informacije - onako kako je i osuđen. Nešto se dogodilo - ja tada nisam znao šta - i država mu je smanjila kaznu za dve godine. Istog dana kada je pušten, prvim avionom, u pratični supruge Mišlin, pod nadzorom službenika belgijske ambasade, odleteo je u Brisel. Belgijski ambasador mu je dozvolio da poseti samo brata Milutina, koji je tada već umirao.

Iako sam gajio nadu da će se sa Vladom Dapčevićem sresti bar još jednom, moram priznati da me je prošlog leta koliko iznenadilo toliko i prepalo saopštenje mog, na veliku žalost danas pokojnog druga Staše Marinkovića, tada glavnog urednika „Borbe“, da treba da se spremam za Brisel. Bio sam iznenaden jer takav zadatak usred julske vrućine, pred odmor, uopšte nisam očekivao. Staša je, između ostalog, bio velemajstor u ležernom, jednopoteznom razrešavanju komplikovanih stvari. Jednostavno, sreo me je na hodniku, zagrljio i rekao: „A, da, vreme je odeš u Brisel i dovršiš onu stvar sa Vladom Dapčevićem!“ Upravo tako. A samo on je, zbog objavlјivanja one sa stanovišta novinarskog ponosa ipak bedne informacije, dve godine pre toga bar desetak puta morao da se brani i pravda pred nekakvim sekretarijatima, komitetima, komisijama, radnim i koordinacionim grupama i njihovim srditim i sujetnim opunomoćenicima.

A prepao sam se, čega bi drugog, eventualnog ponovnog gneva države i njenih pesnica - iako su neki dugogodišnji pokretači njene represivne mašinerije u to vreme već uveliko brali penzionerske gljive na padinama troglavih nam i drugih planina. Imao sam za to i krupne lične razloge. Priznajem, strahovao sam i od Brisele. Zapravo, od svakakvih mreža u koje sam, kako sam mislio, tražeći Vlada Dapčevića mogao uleteti. Čak na osnovu ono malo stvari koje sam o njemu znao, mogao sam pretpostaviti da on, zbog onoga što je ranije radio i zbog onoga što je znao, može biti predmet pažnje bar tri - četiri obaveštajne službe i bar dve - tri političke emigracije, nimalo prijateljski raspoložene prema Jugoslaviji. Mislio sam da bi moje padanje s neba u tu zavrzlamu političkog i policijskog moglo ličiti na ponešto iz onih loših špijunskih priča u kojima svako svakome, u svakom trenutku, zbog nečeg, radi o glavi. Uostalom, nisam znao ni kako će sam Dapčević reagovati.

Zbog svega toga, u Brisel sam naprsto banuo. Krajem septembra 1989. godine. Bez ikakve najave, ah" i bez broja telefona i bez adrese Vlada Dapčevića. Bio sam ubedjen da će to dobiti u našoj ambasadi. Smatrao sam da ništa nije prirodnije od toga da mi moja ambasada da adresu čoveka koji je i dalje jugoslovenski državljanin i koji, uz to, uopšte nije nepoznat. Bilo je to,

međutim, prilično naivno rezonovanje. Istina, ljudi su me primili više nego gostoljubivo - onako kako se u tuđini primaju sunarodnici upravo pristigli iz domovine - ali mi je zvanično odmah dato do znanja da „država SFRJ ne želi bilo čime da bude involvirana u 'Borbinu' stvar sa Vladom Dapčevićem”!

Grom me pogodio usred elegantnog kabinetra, inače veoma ljubaznog ambasadora Kuzmana Dimčevskog. Dva dana sam lutao Briselom, obilazio antikvarnice i zagledao sve starce koji su mimo mene prolazili briselskim bulevarima i avenijama, besmisleno se hvatajući, kao za slamku, čak za mogućnost da na njega prosto naletim na ulici. Kad sam već počeo da gubim nadu da će ga naći, pomogli su mi takozvani „novinarski metodi”. Bitno se ne razlikuju od policijskih, ali su nekad efikasniji. Ljudi se ne plaše i, naravno više vole novinare nego policajce, pa su zato spremni da pomognu.

Do broja Dapčevićevog telefona došao sam tek trećeg dana boravka u Briselu. Pozvao sam ga oko šest sati po podne, rekao sam mu da sam novinar „Borbe” i tražio da se odmah vidimo. Nije u prvom momentu shvatio o kome je reč, pa me je, kad sam mu rekao da smo se upoznali u „Zabeli”, čak pitao: „A u kom ste paviljonu vi bili?” Interesovalo ga je zbog čega tražim da se vidimo. Nisam to želeo da mu kažem telefonom, pa mi je rekao da mu se javim oko osam sati, da tada kući dolazi njegova supruga i da želi sa njom da se dogovori.

Pojavili su se pred hotelom "Sent Katrin" nešto posle devet sati te večeri. U malom volvou. Vozila je Mišlin. Susret je bio uglavnom hladan, bolje reći obostrano oprezan. Prepoznao me je, izašao iz kola i rukovao se sa mnom. Rutinski, kao da smo se videli nekoliko sati pre toga. Ovog puta Vlado Dapčević nije bio starac u ponižavajućem zatvorskom sivom odelu, već elegantan stariji gospodin, ne toliko dostojanstvenijeg - dostojanstven je bio i u zatvoru - koliko, recimo, samosvesnijeg držanja. Bio je stariji dve godine, ali je izgledao mladi nego prilikom prvog susreta.

Seo sam na zadnje sedište automobila, krenuli smo, i nakon polučasovnog traženja parkinga - Mišlin nije htela da parkira auto тамо где nije dozvoljeno - obreli smo se na Trgu Grand Sablon. Dok smo prolazili pored brojnih nedozvoljenih, a tako zgodnih mesta za uobičajeno balkansko bahato ostavljanje automobila, koje je Mišlin jednostavno ignorisala, palo mi je na pamet da će ti ljudi na Zapadu jednog dana propasti, ako im se to ikada dogodi, ni zbog čega drugog nego zbog svoje izrazite samodiscipline.

Četiri sata smo te večeri sedeli u restoranu „Le Zavel” i razgovarali. Do dva ujutro. Bio je petak, a Belgijanci, inače, imaju običaj da petkom uveče, do kasno u noć, sa prijateljima i poznanicima sede u restoranima i bistroima. Zapravo, razgovarali smo nas dvojica, na momente i veoma temperamentno i za ukus najbliže okoline verovatno ponekad i previše bučno, a Mišlin je čutala. I to na način koji do danas sebi nisam razjasnio. Gospoda Mišlin Dapčević je rođena Belgijanka, dama i uspešna žena zapadnjevropskog tipa. Bliža je šezdesetim nego pedesetim godinama. Moderno, čak mladalački odevana, obrazovana, dobro materijalno situirana, visoko rangirana u svojoj profesiji - dakle, potpuno emancipovana u svakom smislu. Međutim, prema svom suprugu, ipak Crnogorcu starog kova, odnosila se upravo onako kako su se prema svojim muževima, serdarima i junacima, uvek odnosile Crnogorce - tradicionalno vaspitane da uvek i pre svega podupiru harizmu i čoštvo svoga muža. Posmatrala ga je i slušala pažljivo, prestajala je da govori onda kad je on počinjao, povlačila se pred njegovom polemičkom upornošću ne tražeći argumente. Iako sam je to nekoliko puta pitao, nijednom te večeri nije rekla da je umorna, da želi da ide kući i ni u jednom momentu nije izgledalo da se dosađuje. A nas dvojica smo veći deo tog četvoročasovnog razgovora vodili na srpskohrvatskom jeziku.

Čitav taj naš prvi briselski susret prošao je u međusobnom odmeravanju. Ja sam se, naravno, iz sve snage trudio da ga privolim na ponuđeni razgovor o svim njegovim bitkama, ali sam, istovremeno, i podjednako pažljivo, pokušavao da saznam da li će ta njegova priča ovog puta biti bar nešto više od generalne optužbe „jugoslovenskog revizionističkog rukovodstva”. On je, prepostavljam, uz sve ostalo, procenjivao i da li sve to ima ikakvog smisla i da li sam baš ja taj ko zaslužuje da sasluša, zabeleži i objavi sve ono što do tada tako detaljno ni svojoj porodici nije ispričao. Ja sam zaključio da će životna priča tog čoveka, kao autentično svedočanstvo „druge strane”, do najsitnijih detalja pokazati ne samo silinu i tragediju jednog dramatičnog rascepa unutar

Komunističke partije Jugoslavije, pa i samog komunističkog pokreta, već i - što do sada uglavnom nije bilo dostupno jugoslovenskoj javnosti - genezu tog rascepa i kasniju ideološku, političku i ljudsku sudbinu poražene strane. Vlado Dapčević je, doduše ne te večeri nego sutradan, prihvatio moju argumentaciju i pristao na razgovor.

Istina, narednih dana bar jednom dnevno se kajao zbog toga. Na početku drugog dana rada bio je, čak, rešen da prekine dalji razgovor. Svojim suprotstavljanjem nekim njegovim tezama vezanim za promene na čelu KPJ '37. godine, toliko sam ga prethodnog dana iznervirao da mi je, ne skidajući mantil, još sa vrata moje hotelske sobe, gde smo radili, jednostavno saopštio da odustaje i da će mi, ako treba, nadoknaditi troškove dolaska. Nikakvo ubedivanje nije pomagalo. Vratio se, skinuo mantil i seo tek kad sam koristeći poslednji adut skoro panično viknuo: „Pa, zar ne shvatate da ćete možda već sutra umreti i da će sve ovo otici sa vama!“

Govorio je sedam dana, svaki dan po sedam - osam sati, neprekidno. Ja sam čutao, pažljivo ga slušao, beskonačno menjao magnetofonske kasete i samo ponekad postavljao potpitana ili pokazivao da drukčije mislim. Doduše, činio sam to znatno obazrivije nego prvog dana rada. U pauzama za ručak ili kafu davao sam sebi, katkad, oduška i slobodu da mu malo energičnije protivurečim. To naše hvatanje u koštač nekad je ličilo na pravi mali ideološki rat u kome sam ja njega bučno optuživao za potpuni dogmatizam i ideološko siledžijstvo nad istorijom, a on mene, isto toliko bučno, za urođeni antikomunizam i totalno nepoznavanje stvari. Pri tom, uglavnom nismo bili svesni da takvom diskusijom skrećemo na sebe pažnju poslovnično tihih okolnih gostiju „Christian's"-a i „Falstaf"-a, restorana u kojima smo obično ručavali.

Zbližili smo se za sve to vreme neprekidnog druženja. Ponovo su me zadivili njegovo fantastično pamćenje i njegova izvanredna obaveštenost o raznim stvarima, a najviše o prilikama u Jugoslaviji i u svetu (redovno prima, čita i studira sve glavne jugoslovenske dnevниke i nedeljnice i kupuje glavne svetske novine). Sve ono što je preživeo, slušajući ga, a i kasnije prerađujući sav taj materijal, doživeo sam sa čisto ljudskog aspekta toliko duboko da sam nedeljama posle tog razgovora imao prave pravcate noćne more. Uspeo sam da shvatim razloge mnogih njegovih postupaka, prkosa, pa i mržnje i neizmerne želje za osvetom. Razumeo sam i ovaj njegov stav:

- Da bi se razumjela sva ta moja djelatnost i, kako će možda nekome izgledati, nevjerovalna i glupa tvrdoglavost i neprekidno suprotstavljanje svima i svakome - neko će možda i pomisliti da sam bio neka vrsta luđaka ili slično - želim na kraju da kažem da su moji postupci ipak bili racionalni i da su se uvijek zasnivali na mojim idejnim i političkim ubjedjenjima. Čitavog života sam se trudio da ostanem dosljedan onome u šta vjerujem, bez obzira na posljedice po mene.

Razumeo sam, dakle, i ovaj stav, ali sam i u oktobru i u decembru, kad smo autorizovali tekst, bez obzira na pomenuto zbližavanje, napustio Brisel sa opštim utiskom u kome je, ipak, dominirala ista ona dvojnost prema Vladi Dapčeviću koju sam poneo još iz „Zabele“. Jednostavno, nikako nisam mogao da se pomirim sa tim da je čitav, potencijalno vrlo uspešan, život trebalo straćiti za ideje i politička ubedenja na kojima on i danas zasniva svoju političku filozofiju. I to, straćiti uprkos, takoreći, svakodnevnom suočavanju sa činjenicama koje su rigorozno, pa i brutalno rušile imaginarni svet koji je on neprekidno tražio i nikad nije našao ni u Jugoslaviji, ni u SSSR-u, ni u drugim zemljama socijalističke zajednice.

Pitao sam ga, na kraju, ne misli li da je čitav život proživeo u tragičnoj zabludi. Odgovorio je da ne misli, da se naučno zasnovana ideja ne može zvati zabludom, da se, uprkos svemu, tek sad raščišćava teren za nove bitke, da borba za komunističku ideju tek predstoji... Rekao je doslovec:

- Mi već neko vrijeme gubimo pred nastupanjem revizionizma. Vrijeme je da počnemo da dobijamo.

On sebe više ne vidi u toj borbi:

- Ja sam star čovjek, umoran, izmučen, kako nije izmučen nijedan živi čovjek na zemljinoj kugli... Za mene je sve svršeno.

Sav svoj preostali život, rekao bih, sažeо je u tri želje. Kad god sam ga zadržavao da ostane sa mnom i posle šest ili sedam sati po podne, odgovorio bi: „Ali, ja veće moram da provedem sa Mišlin i Milenom.“ Obožava ih i hteo bi što duže da bude sa njima. Žarko želi da iz Albanije u Jugoslaviju prenese kosti svog oca Jovana, interniranog u Albaniju početkom poslednjeg svetskog

rata i umrlog u tamošnjem italijanskom koncentracionom logoru. „To niko neće učiniti ako ja ne uradim za života, a ti znaš kolika svetinja su kosti predaka za svakog Crnogorca” - govorio je. Konačno, neizmerno želi da ponovo vidi svoj Ljubotinj i da na njemu provede bar deo svog preostalog života. Još se ne usuđuje da dođe u Jugoslaviju. „Nemam čistu situaciju” - rekao mi je prošle jeseni. A situacija je, zapravo, sasvim čista, iako on u to ne veruje. Sve dugove jugoslovenskoj državi je odužio, još je jugoslovenski državljanin i u Jugoslaviju može da dođe sasvim legalno i bez ikakvog rizika po svoju slobodu. Tragično iskustvo je ipak jače. Doduše, rekao je: „Ako mi dozvole da prenesem očeve kosti, doći će pa nek bude što biti mora.”

Rastali smo se početkom decembra 1989. godine pred mojim hotelom - na mestu na kome smo se i sreli kad sam dva meseca pre toga prvi put došao u Brisel i, takoreći, na isti način. Samo je pružio ruku i rekao: „Valjda ćemo se još nekad vidjeti.”

Bili smo prilično umorni jedan od drugog. Njega je Mišlin odvezla kući, a ja sam sutradan otputovao u Beograd, ne ispuštajući nijednog momenta iz ruku životnu priču ovog čoveka. Priču koja počinje mnogo pre vremena u kome je on postao najpre „izdajnik”, „staljinista”, „ibeovac”, zatim golootočki zatočenik, „neprijatelj broj jedan”, emigrant, opet politički zatočenik i, nedavno, ponovo slobodan čovek.

Vlado Dapčević je rođen devetsto sedamnaeste godine u selu Ljubotinj, nedaleko od Cetinja. Rođen je u godini „ropstva, gladi, straha, u godini crnogorske kapitulacije...” - kako zna da kaže. Otac mu je tada bio učitelj, a ded pop. Pre njega su rođeni sestra Danica, i braća Milutin, Peko i Drago. I otac i ded su bili „bje-laši”, i kad god su imali priliku, otvoreno su se suprotstavljali autokratskom režimu crnogorskog kralja Nikole. Ni njemu, njihovom sinu i unuku, nešto stalno nije davalо mira. On pominje ponos, istinoljubivost, prkos, osećaj za pravdu, hrabrost, želju za podvigom...

Bio je jedan od najboljih đaka cetinjske Gimnazije. Jednog dana do ruku mu je došao *Komunistički manifest*, a nedugo zatim, u šesnaestoj godini života, oko vrata je vezao crvenu kravatu...

Crvena kravata

Već u šestom razredu gimnazije potpuno sam se osjećao komunistom. Tada sam čitao i prve letke. Ono: „Dolje krvavi Aleksandar!“ i slično. Doduše, odbijali su me onakvi kakvi su bili - parolaški, bez veze sa stvarnošću. Kao prvi znak da sam komunista počeo sam da nosim crvenu kravatu. Sjećam se, mene i brata mi od strica srete jednom Blažo Raičević. Mislim da je bio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. To mi, doduše, nismo znali. Pogleda nas, nasmiješi se i reče: „Dječaci, a nose crvene kravate!“

Kada sam pročitao *Komunistički manifest*, potpuno sam se osjećao komunistom. Poslije sam čitao Plehanova, Karla Marksaa, Engelsa. Jednostavno, smatrao sam sebe komunistom, iako tada nisam znao da već postoje organizacije komunista.

Počeo sam na svoju ruku da okupljam ljudi. Razgovarali smo, razmjenjivali mišljenja. I ne samo to. U šestom razredu gimnazije, u Podgorici, organizovao sam štrajk protiv jednog nadmenog profesora, belogardejca, jer je progonio nekoga Radulovića. Kako bi ušao u učionicu, mi bismo počeli da lupamo nogama o pod i gornjim pločama klupa. To je pucalo jače od pušaka. Bukvalno smo ga natjerali da plače kod direktora. Zbog toga sam bio istjeran iz gimnazije.

Od komunista sam poznavao samo neku braću Ćufka sa Cetinja. Bili su pekari, a komunisti od devetstot osamnaeste. Svakoga Prvog maja, sa crvenim karanfilima, odlazili su na grob Jovana Tomaševića, osnivača Komunističke partije Crne Gore. Tada bi ih redovno hapsili, držali dva - tri dana u zatvoru i puštali. Išlo je još i desetak radnika, zanatlija. Sestrić tih Ćufka bio je moj školski drug. Valjda im je pričao da sam obrazovao nekoliko grupa i da proučavamo literaturu. Tako je o tome doznao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku, Sandžak i Kosovo, Nikola Lekić.

Onda me jednom na Cetinju onaj sestrić Ćufka odvede kod njih. Rekoše mi kako su čuli za moj rad i da bi trebalo, ako hoću, da počnem organizovano da radim. Najprije u školi. Kad sam se složio, rekli su mi da odem van Cetinja na jedno mjesto, da će me тамо sresti jedan čovjek. U znak raspoznavanja trljaće ruke maramicom, a ostalo će mi on objasniti. Mislio sam bog zna ko će to biti, a sreo me Jovan Marinović, kojega sam dobro znao. Između ostalog, dolazio je da Dragu drži časove iz matematike. On je bio veza. Tada je bila obrazovana prva skojevska čelija i mene odmah izabraše za sekretara te čelije. Bilo je to devetstot trideset treće godine. U to vrijeme sreo sam se i sa Nikolom Lekićem. Stvorio saro nekoliko skojevskih grupa: u gimnaziji, učiteljskoj školi, čak i u bogosloviji. Kasnije je obrazovan Mjesni komitet SKOJ-a, a ja sam postavljen za sekretara tog komiteta. Sa mnom u komitetu su bila još i tri radnika. Bili smo vrlo aktivni Agitovali smo, propagirali ideju komunizma, dijelili smo letke...

Jednog dana, Nikola Lekić mi je saopštio da su me - iako sam premlad po godinama, iako to nije u skladu sa običajem - primili u Partiju. Reče: „Pokazao si izuzetne rezultate. Radićeš po SKOJ-u.“

Tada sam prvi put bio uhapšen. Dobili smo zadatak da na dan primirja, onog u Prvom svjetskom ratu, rasturimo letke. Pokrajinski komitet ih je odštampao u antiratnom smislu. Bili su dobri, dobro napisani, pismeno. Pisao ih je Nikola Lekić. Dadoše nam nekoliko stotina komada. Raspodijelio sam ih sekretarima skojevskih čelija, sa zadatkom da idu u rejone da ih prilijepe, ili bace u neke ustanove. Pobacah ono što sam sebi ostavio, sretoh jednog druga i podosmo u šetnju prema Donjem polju, ka izlasku iz Cetinja. Tu se, obično, šetalo uveče. U međuvremenu, oni naši leci podigoše uzbunu. Policija na sve strane. Odjednom, dva policajca puškama na nas: „Ruke uvis i sa nama u policiju!“ Kad krenusmo, stavih ruku u džep i osjetih da mi je ostao jedan letak. Prstima sam poderao džep, zgužvao ga i izbacio kroz nogavicu. Međutim, jedan od policajaca to primijeti i zgrabi onaj letak.

Onog mog druga odmah pustiše, on nije bio skojevac, a mene je saslušavao upravnik policije. Pravio sam se potpuno naivan, iščudavao se...

- Oni su vidjeli da je letak ispaо iz twoje nogavice.

- To nije istina! Možda sam ga gurnuo nogom na ulici.

Uto čuh Peka. Saznao je da su me uhapsili i sa još dvojicom drugova ušao u policiju i dolje viće: „Kako možete jednoga dječaka da hapsite?“

Povedoše me u zatvor. A zatvor očajan. U ćeliji leži jedan Ukrajinac. Smrdi u božiju mater! Pobjegao kao vojnik preko granice u Tursku, pa ga selili iz jedne države u drugu. Niko mu ništa nije vjerovao. Prestajao sam cijelu noć uz onaj mali otvor na vratima. Drukčije nijesam mogao da dišem. Užasna mi je bila ta prva noć u zatvoru. A poslije, kad sam postao redovan posjetnik zatvora, to mi je postala potpuno obična stvar. Ujutro me izvedoše iz ćelije. Oko podne me pustiše. Nijesu imali nikakvih materijalnih dokaza. Malo su me išamarali, ali nije bilo neke naročite torture. Otac tada nije bio u Cetinju. Pošao je bio u Beograd nekim poslom, tako da nije znao da sam u zatvoru. To je bio toliki skandal da mu niko iz porodice nije smio reći.

Od tada do trideset pete godine hapšen sam još nekoliko puta - uglavnom zbog tuča sa ljotićevcima. Trideset pete godine hapšen sam u demonstracijama povodom ubistva onog Srzentića, na Beogradskom univerzitetu. Bile su priređene i velike demonstracije na Cetinju, u Podgorici i u još nekim mjestima. Mene su bili poslali dan ranije na Rijeku Crnojevića da obavijestim sekretara komiteta, Janka Lopičića, kada da dođu na demonstracije i da se pripreme dobro, jer treba računati na ozbiljne sukobe sa policijom. Možda mjesec dana prije toga, za upravnika policije na Cetinju je došao dr Vladimir Vinek. Prije toga je bio upravnik zagrebačke policije, pa je po kazni poslat na Cetinje. Zbog nekih veza sa esesovcima ili tako nešto.

Sjutradan su počele demonstracije. Bio je ogroman snijeg na Cetinju. Na ulicama, iako očišćenim, ostale su gomile snijega. Janko Lopičić, kasnije je poginuo na Pljevljima, određen je za govornika. Digao se da drži govor. Policajci polećeše da ga spriječe, a komandir policijske čete pode sabljom pravo na njega. Janko se ispriječi, a on Janka onom sabljom pravo po čelu. Poče strahovita bitka. Krvavi mi, ali krvavi i policajci. I to dobro. Odjedanput se pojavi moj otac i 'oće da me izvede iz demonstracija. Jedan radnik, Bogdan Laković, bio je član Partije, kaže: „Pustite ga, gospodine, neka se borи. Bez toga od njega neće biti pravoga čovjeka.“ Otac se bojao da me ne ubiju.

Probili smo kordon policije i došli pred banovinu. Tamo su se istovarivala neka drva, mali trupci. Bili smo se dogovorili da se, svaki put kad nas razbije policija, ponovo okupljamo i uvijek krećemo prema centru. Ja sam to disciplinovano izvršavao, no, sve manje i manje ljudi se vraćalo nazad. Isjekla nas policija. Policajaca je bilo negdje oko sedamdeset, a žandara preko dvjesto. Nas je bilo, kad smo počeli, možda šesto - sedamsto. Sklonih se u jednu kuću. Bilo nas je u njoj desetorica. Ali, nade nas policija. Kako me vidoše, tako me zgrabiše. Dok su me vodili, istrgnuo sam im se i pobegao, ali sam naletio na drugu grupu policajaca. Kad su me odveli u policiju, već je bilo uhapšeno pedesetak demonstranata. Uvedoše me. Postavili su špalir policajaca s jedne i druge strane zida, a na čelu špalira upravnik. Jedan od onih policajaca reče Vineku:

- Gospodine upravniče, ovaj je vrlo opasan.

- Što sam opasan, nijesam nikog ubio.

- Šta ti govorиш?

- Usta su mi tu da govorim!

Vinek me ošamari, ja ga udarili nogom u stomak, a pesnicom, iz sve snage, pravo u lice, tako da je lupio glavom o zid. On viknu:

- Udrite ga!

Policajci me zgrabiše za kosu, za ruke... Tukli su me zvjerski. Onda me odvedoše u klozet. Mene i još jednoga radnika, Vujovića, sa Cetinja i nastaviše da tuku kundacima. Ima strašnu silu udara onaj kundak. Polumrtvog, maricom me odvedoše u zatvor, u Bogdanov Kraj. Unesoše me u onu kalušu - zajedničku ćeliju - a ja sav izubijan, sam modar, nigdje zdravoga mjesta na tijelu. Napraviše mi mjesto da legnem i počeše da me kvase vodom. Medu uhapšenima i Nikola Lekić, iako nije učestvovao u demonstracijama. Oko ponoći otvara se kaluša: „Nikola Lekić, Vlado Dapčević - izlazi!“ Ja ne mogu da izđem. Odvedoše nas u policiju. Bilo je oko pola jedan poslije ponoći. Staviše nas u jednu sobu, vezane: moja lijeva, njegova desna ruka. U tu mračnu sobu uđe pet - šest policajaca i, prvo, počeše mene da tuku:

- Sa kim si se juče sastajao na Rijeci Crnojevića. Ti si jedan od organizatora demonstracija!

Onda predoše na Nikolu. Udari ga jedan kundakom u prsi. Nikola se diže, povuče i mene, zgrabi onoga za pušku, a nosio je gojzerice, i ovoga nogom svom snagom u stomak. Pade ovaj policajac, a Nikola poče da viče:

- Stoko, kako možete da bijete ljude!

Poče da ih udara onom jednom slobodnom rukom. Ja nesposoban. Samo gledam. Mislio sam: ubiće Nikolu. Uto, slećeše ozgo Vujisić, otac onog glumca Pavla Vujisića, tada zamjenik upravnika policije, kome sam kasnije jednom prilikom spasio život, i načelnik Upravnog odjeljenja banovine, neki Petrović, Crnogorac. Prestadoše da nas tuku. Kažem Crnogorac, jer Crnogorci znaju koliko može biti opasno ako bi ubili nekog od nas. Mogli bi svi da plate glavom. Sve u svemu, ja dobih više nego Nikola. Nikola me tada fascinirao. Pokazao je zadivljujuću odlučnost i hrabrost.

Bili smo tu trideset dana. Poslije trideset dana tražili smo da nas puste. Policija je u to vrijeme imala pravo da drži u zatvoru samo trideset dana...

Šta danas?! To je priča za djecu. Zakon se poštovao u onoj Jugoslaviji, a u ovoj se uopšte ne poštuje. Jesam li ja dvadeset dva i po mjeseca bio pod policijskom istragom četrdeset osme?! Jesam li sad bio četiri i po mjeseca pod policijskom istragom?!

Počnemo demonstracije u zatvoru. Kad smo izlazili u šetnju, u horu smo vikali: „Hoćemo slobodu!“ Čulo se to do na kraj Cetinja. Do naše porodice. Svi se okupiše. Vele: „Šta je sad ovo?“ Ne pustiše nas kući i mi počesmo štrajk glađu. Štrajkovali smo sedam dana. Sedmoga dana uveče nas pustiše...

Nastavio sam da radim. Te trideset pete godine u Podgorici je održana Pokrajinska konferencija SKOJ-a i na njoj sam izabran za organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru, Boku, Sandžak, Kosovo i Metohiju. Do one velike provale u KP Crne Gore, trideset šeste godine, u zatvoru sam bio još tri puta po mjesec dana, a istjerivan iz raznih gimnazija ko zna koliko puta.

Još prije ovih demonstracija, pošao sam bio u sedmi razred cetinjske Gimnazije; istjerali su me zbog komunističke propagande i komunističkog rada. Direktor pozvao oca, koji je tada bio vršilac dužnosti načelnika prosvjetnog odjeljenja, dakle, direktor je bio njemu potčinjen, i saopštio mu da moraju da me istjeraju isto na dvije godine. Spremao sam privatno sedmi razred i položio ga u Podgorici. Iduće godine sam upisao Gimnaziju u Nikšiću i, istovremeno, postao sekretar nikšićkog Okružnog komiteta SKOJ-a. Poslije mjesec i po dana istjeraše me i iz nikšićke Gimnazije zbog jedne diskusije na literarnoj družini. U svjedočanstvu mi napisaše da sam istjeran zbog komunističke propagande. U Podgorici - neće da me prime. Pođem u Berane - neće ni tamo. Odem u Peć - ne samo ja, nego cijela jedna grupa koja je bila isključena - neće ni tamo. Čujemo mi da u Prizrenu primaju svakog, jer zbog nedovoljnog broja đaka hoće da ukinu gimnaziju. Takav je bio propis: ako ima manje od sto dvadeset đaka, ne može više biti gimnazija. Upišu sve. Nas tridesetak. Međutim, poslije mjesec dana mene isključiše. Jednostavno, pozvaše me i rekoše: „Ti si opasni komunista, ne možeš više biti u školi...“ I ja pođem kući da se spremam privatno.

Negdje pred maturom, dođe mi iz policije obavještenje da sam isključen iz svih srednjih stručnih škola u Jugoslaviji - bez prava na privatno polaganje. Rekoše, došlo iz Ministarstva prosvjete. Do one provale koju sam ti pominjao, radio sam na stvaranju novih organizacija i vodili smo razne akcije. Provala je došla ozgo, od Centralnog komiteta Partije. Sekretara Zemaljskog biroa, nekog radnika Mitrovića, pseudonim mu je bio „Olgica“, zgrabilo je policija i u tašni našla izvještaje svih pokrajinskih komiteta sa svim najvažnijim javkama. Krenuo je provala. Prvo podoše javke, pa onda i članovi Pokrajinskog komiteta koji su bili vezani za te javke. Bio je pohapšen čitav Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru - izuzev Nikole i Rista Lekića. Božo Ivanović, Savo Brković i još jedna grupa pobjegoše u Albaniju, a Blažo Jovanović se skloni kod neke svoje rodbine...

Da, da, Blažo Jovanović, posljednji gospodar Crne Gore. U vrijeme tih masovnih hapšenja Janko, što mu je sabljom čelo bilo posjećeno, ja i onaj seljak što je držao govor u demonstracijama na Cetinju dobismo zadatak, u prisustvu jednog druga iz Centralnog komiteta, Mandušić su ga zvali, bio je visok, krupan, impozantan, inače iz Bjelopavlića, da odnesemo letak protiv tolikog hapšenja u štampariju i da organizujemo protestni zbor na Cetinju.

Nešto oko hiljadu ljudi iz Crmnice, Ljubotinja, sa Cetinja, iz okoline Lješkopolja, Pipera, došlo je na taj zbor. Išli su cestom sa crnogorskom ratnom zastavom. Jer, tada smo imali neku vrstu političkog saveza sa federalistima, ne sa separatistima. Smatrali smo da Crna Gora treba da ima autonomiju u Jugoslaviji. Govorio je Vešović, advokat iz Podgorice, kasnije poginuo u partizanima. I taman kad je trebalo da se razilazimo - policija i žandarmerija, koje su zauzele busije u onim stijenama iznad nas, otvore plotunsku paljbu na učesnike zbora. Poginulo je dvanaest demonstranata. Pedesetak bi ranjeno. Ne znam ko je naredio da otvore vatru. Svi se razbjegaše. Neko ovamo, neko onamo, ja ostahod sam.

Pošto su se demonstranti razbjegli, žandarmerija, policija i financi (i oni su čak bili tamo) kupili su mrtve i ranjene demonstrante, ubacivali ih u kamione i tjerali u cetinjsku bolnicu. Kad su tamo počeli da dolaze ranjenici, Peko, koji je tada bio sekretar Partijskog komiteta na Cetinju, organizovao je demonstracije i žestoko se sukobio sa policijom i žandarmerijom ispred bolnice.

Pojavi se odjednom Blažo Jovanović. Veli:

- Moram da idem na Košćelete.

Košćelete je raskrsnica: jedan put vodi za Rijeku Crnojevića, jedan za Ljubotinj, jedan za Cetinje, jedan za Ceklin. Treba da se s nekim od ovih iz Pipera tu nađe. Kažem:

- Pa, gdje si mu tu rekao, čovječe, tu su uvijek žandarmerijske patrole!?

- Moram obavezno!

Valjda da javi ženi i porodici da je živ, da mu se ništa nije desilo. Rekoh:

- Idem i ja s tobom, ali vrlo je vjerovatno da ćemo tamo sresti patrolu.

Ja sam imao kolt, on onaj štajer.

- Moramo biti spremni i ne smijemo da dozvolimo ni da skinu puške. Na Košćelete se stiže kroz jedan usjek, kroz stijene, tako da ti ne vidiš ništa dok ne dođeš neposredno na raskrsnicu. Ja idem prvi, i kažem:

- Blažo, ako ih sretнемo, odmah vičemo ruke uvis, razoružavamo ih, sklanjam oružje i bježimo. U redu?

Primakosmo se i, odjednom, vidim: patrola žandara sa puškama! Na tridesetak metara. Kažem tihu Blažu: „Ako se okrenu i vide nas, odmah pucaj!“ Ništa ne odgovara. Okrenem se: Blažo na sto metara iza mene - bježi! Ostavio me! A, zbog njegovog posla sam pošao, ne zbog mog. Ja trkom za njim. Stignem ga:

- Šta ti je? Gdje onako da me ostaviš, čovječe božji?

- Izvini, molim te. Bio sam se zbumio.

Blažo ne zna gdje će. Odvedoh ga na Ljubotinj, u kuću moga djeda. Prespavasmo na tavanu. Ujutro, čujem došao mi stric i priča o onim pogibijama. Djed plače za mnom, misli ostao sam neđe po onim lominama. Kod nas tako zovu grmove kupina. Uveče se prebacisemo na jedno brdo iznad naše kuće i tamo ostadosmo petnaestak dana.

Pričali smo, naravno, o svemu i svačemu. Ja vidim, on strahovito ogovara Nikolu Lekića. Dugo sam ga slušao dok nijesam počeo da mu protivriječim. Bio sam, prosto, zapanjen! Nikola je bio daleko iznad njega po svim kvalitetima.

Poslije toga odosmo u Crmnici na poziv Nikole Lekića i sretosmo se sa Nikolom i Ristom Lekićem. Razmišljaо sam da li da kažem Nikoli kakve mi je prljave i neistinite stvari za njega pričao Blažo. Pogotovo kad sam video kako se ulizički ponašao prema Nikoli prilikom susreta. Nisam mu rekao ništa, jer mi je on to pričao u povjerenju pa bi ispalio da ga cinkarim. Pogriješio sam, jer je taj Blažo Jovanović crnogorske komuniste koštao više nego sve represije Italijana i Nijemaca zajedno.

U toj provali su pale organizacije koje su bile vezane za one koji su bili pohapšeni. Ja sam dobio zadatak da stvaram nove organizacije i učvršćujem postojeće. Nastavili smo sa radom kao da provale nije ni bilo. Išao sam noću od sela do sela, krili su me članovi partije, hranili me. Policija je saznala da se u svom rodnom selu Seoci, u Crmnici, kriju Nikola i Risto Lekić i послala sedam- osam žandara da ih uhapse i sprovedu prema Virpazaru. Međutim, seljaci skočiše, počeše da se tuku sa žandarima, neke i razoružaše, ali žandari iz pozadine otvorile vatru i ubiše jednog od seljaka, raniše sestruru Ristovu i strica Nikolina. Nikola i Risto u toj gužvi pobjegoše. Poslije toga

poče pravi rat između žandara i nas, iako smo mi svim silama nastojali da izbjegnemo direktne sukobe.

Te trideset šeste godine bilo je pohapšeno i predato suđu negdje oko četiri stotine crnogorskih komunista. Dalji sukob je bio besmislen. Negdje u septembru je donesena odluka da se sve to prekine i da se predamo vlastima, pod uslovom da nas direktno prihvati sud i da ne prolazimo kroz policiju.

Tad se posvađah sa Pekom. Dođosmo Luka Ivanišević i ja do Cetinja i kako sretosmo Peka on poče:

- Kakvi su to komunisti, članovi Pokrajinskog komiteta, sve izdali!

- Nemoj tako, Peko, sve materijale je imala policija.

- Ma, kakve materijale, to nisu nikakvi komunisti. Tada je bio sekretar Komiteta na Cetinju.

Došao je iz Beograda i nije bio provaljen, niti je mogao biti provaljen u Crnoj Gori, jer je bio član beogradske organizacije. Kad je došao na Cetinje, Organizacioni komitet ga je postavio za sekretara, na onom dijelu organizacije koji je ostao, koji nije bio provaljen. Na primjer, sve ono što je bilo vezano za mene, za Luku Ivaniševića, za Nikolu Lekića, ostalo je neprovaljeno. Nisu uhapšeni, jer ih niko nije otkrio. Ja sam još bio organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a, istovremeno, član Organizacionog komiteta Partije na Cetinju. Onako ljut, odoh pravo u grad, bez ikakvog sakrivanja - i predadol se. Otac je uredio da po mene pošalju sudske stražare i da me vode u sudski, a ne u policijski zatvor. Zatvor je bio podijeljen na dva dijela: desni je bio policijski, a lijevi je, potpuno odvojen, bio sudski. Saslušavao me sudija Krstajić. Poslije je bio u partizanima, čak i vjećnik AVNOJ-a. Umro je nedavno. Već poslije dva dana stražarno me odvedoše u Sarajevo.

Htio sam u Španiju

Nijesam bio osuđen. Tako ogromno hapšenje i sve one torture, nijesu mogli ostati bez međunarodne intervencije. Recimo, iz Francuske i iz raznih drugih zemalja. Partija je to organizovala. Vlada je, zato, početkom trideset sedme godine - januara ili februara, nijesam siguran, mislim krajem januara - donijela odluku da nas sve pusti. Samo dvadesetak je osuđeno. Pustiše i mene. Vratio sam se na Cetinje i već sjutradan nastavio rad. Postao sam organizacioni sekretar Partijskog komiteta na Cetinju. Politički sekretar je bio Branko Petričević--Kada, a članovi Peko i jedan radnik, Durutović. Počeli smo da obnavljamo organizaciju. Bila je velikim dijelom uništena u onoj provali. Jednom, dođe obaveštenje da se treba spremiti za odlazak u Španiju i da jedan od nas treba da ide. Odmah se posvađasmo Peko i ja ko će od nas dvojice. Peko bi da ide, a išao bih i ja. Rekao sam članovima komiteta da Peko interveniše zato što sam ja mlađi, da je subjektivan na bratskoj liniji, pa da to, zato, uopšte ne treba uvažiti. Peko presječe: „Idi onda!“

Odlučeno je da ja krenem i da povedem grupu od trideset pet ljudi.

E, kakav je to odlazak bio! Pozovem ja ljudе na sastanak. Mjesto sastanka: dva kilometra izvan Cetinja. Krenuli smo na opšti sastanak ka jednoj seljačkoj kući na planini Sozini iznad Sutomora. Sjećam se, bila je strahovita kiša. Nikom od njih nijesam govorio o odlasku u Španiju. Jednostavno, rekao sam im da dođu da se dogovorimo o nekim stvarima. Bojao sam se da ne kažu nekome: djevojci, bratu, sestri... Svi se skupiše i ja saopštih: „Idemo u Španiju!“ Niko ni riječi protiv. I, krenusmo za Španiju po pljusku, kakav samo tamo pada. Imali smo vezu kod nekog Vaša Vukmanovića u selu Podgor. On nas odvede na zborno mjesto. Mokri k'o miševi. Gladni. Nađosmo tamo Nikolu Lekića, jednu kosovsku, nikšićku, beransku, podgoričku grupu... Skupilo nas se nešto oko sto četrdeset ljudi. Odmah smo počeli da se spuštamo prema Sutomoru. Malo smo zakasnili jer smo čekali grupu koja je u Virpazar dolazila kao na svadbu: taksijem, jedan za drugim! Noć. Spuštamo se prema moru i negdje na sredokraći, Nikola poče da daje ugovorene znake. Brod je već bio na pučini. Odgovoriše da ne mogu da nas pokupe nego da će sjutra veće ponovo doći. Bura je bila strašna. Spustismo se na plažu u Čanju i ugurasmо u neke ribarske kuće. Sjutradan - iščekivanje. Dan prolazi, približava se noć, gledamo durbinima na pučinu i, u jednom momentu, vidimo ratne brodove kako opkoljavaju onaj naš brod na pučini. A, prema nama, odozgo, ide bar cetiristo žandara!

Nikola odmah reče:

- Vlado, preuzimaš odgovornost za čitavu grupu. O držanju, ne treba ništa da ti govorim. Krenite grupno prema njima da bismo mi mogli da pobegnemo.

Jesi li ti bio na toj plaži? Tamo je ono ogromno kamenje. Može se između njega proći, a da te ne vide odozgo. Mi krenemo. Kad smo prešli jedno dvjeta metara, žandari viknuše: „Stoj, pucaćemo!“ Mandušić, Nikola, Risto i dvojica zaduženih da ih vode umakoše. Morali su. Krivično bi odgovarali da nijesu. Nas žandari opkoliše. Poče neka vika, galama i, pošto noću nijesu htjeli da nas vode za Bar, zadržaše nas onde i dozvoliše da naložimo nekolike velike vatre. Sjutradan nas povedoše. Mi pjevamo španske i revolucionarne pjesme. Naiđosmo na jednog seljaka, sjećam ga se dobro i danas. Bijaše star, imao je preko sedamdeset godina, okopavao je masline. Kad ugleda nas i onu silu žandara, skide kapu crnogorsku, a oči mu pune suza i viknu: „Naprijed, naprijed, sokolovi moji, bez pregnuća nema vaskrsnuća!“ Taj starac nam je dao snage.

U nekoj željezničkoj radionici su nas držali jedno nedjelju dana, zvali na saslušanja. Niko nije htio ništa da prizna, iako je bilo očigledno o čemu se radi. Hrane nam nijesu davali, nego su nam naši simpatizeri kupovali i donosili nešto hljeba, slanine, sira. Poslije su nas kamionima razvezli po srezovima. Mene i moju grupu prebacisа na Cetinje. Držali su nas zajedno u nekoj policijskoj učionici, a onda mene odvedoše Vladimиру Vineku, upravniku cetinjske policije. Psihički se pripremih na najgore, a on:

- Zdravo Vlado, - diže se iza stola, sličnog katedri, pode prema meni i pruži mi ruku - kako si?

- Dobro sam.

- Vlado, moram da ti kažem da mi imponuješ i da te cijenim. Nisi ti išao u Španiju na svadbu, nego da gineš.

Ja stojim, gledam ga i mislim: neka ujdurma sigurno.

- Znam ja ko je vodio onu grupu sa Cetinja i da si član tog vašeg Komiteta. Ipak, neću sad da preduzimam mјere. Glavno, spriječili smo vas da odete. A i da nismo, ne biste uspjeli: potopili bi vas italijanski plotuni.

Vjerujem da bi se to zaista i desilo. Italijani su to tada radili. Nastavi on priču: te, kako bi mogao da me prisili da progovorim, te kako su kod njega priznavali i oni koji su svršili crvenu profesuru - komunistički univerzitet u Moskvi... Odjednom reče:

- Nego, Vlado, možemo li ti i ja biti prijatelji.

- Možemo. To zavisi od vas.

- Kako od mene?

- Pa, tako. Možete početi da nam pravite usluge i da perete ove zločine koje ste dosad napravili vršeći torturu nad komunistima, bijući ih...

Zamisli ti, on pita mene, komunistu, on koji je okrvavio ruke na komunistima, možemo li mi biti prijatelji?! Šta sam drugo mogao da mu odgovorim!

Taj Vinek je prema meni i Nikoli Lekiću imao posebno poštovanje. Jedanput me zaustavio na ulici:

- 'Ajdemo na kolače.

A, bila je, odmah pored policije, slastičara. Jedina na Cetinju. Mislim da se „Jadran“ zvala. Držala su je dva brata, muslimana iz Sarajeva.

- Što vi mene da čašćavate kolačima?

- A, bojiš se da te ne kompromitujem kod onih tvojih.

- Ja se ne bojim. Dovoljno sam se ja potvrdio i kao čovjek i kao komunista.

Sjedosmo mi u tu slastičaru i on naruči kolače, bozu i limunadu. Bogami, pojedoh ja tad sa Vinekom dva - tri kolača i popih dvije - tri boze. Poče da priča. Časti mi, ovako govori:

- Posmatram ovdje vas komuniste. Po mojoj ocjeni medu vama ima samo dva idealna komunista: ti i Nikola Lekić.

Znao je bolje odluke Sedmog kongresa Kominterne nego ja. Odlično je poznavao marksizam. Reče on meni tom prilikom:

- Vi možete da pobijedite samo ako dođe do rata. Ni u kojoj drugoj situaciji.

- Kad to znate, a rat je neminovan, i to znate, pametan ste čovjek, zašto se ne dogovorimo da se s nama borite za progresivnu stvar.

- To ne dolazi u obzir. Ja mrzim komuniste iz dna duše i sa uživanjem bih gazio preko njihovih leševa.

To on meni reče. Da, uz kolače. Poslije rata sam čuo od nekih drugova iz Hrvatske da je Vinek od ustaških vlasti bio postavljen za upravnika policije u Slavonskom Brodu i da se četrdeset druge, ili četrdeset treće, povezao sa našima, da je počeo da radi za nas i da nam je pravio velike usluge. Ustaše su to otkrile i - isjekle su ga na komade. Vidiš kako ponekad može biti paradoksalna sudbina čovjeka!

Metak u glavu

Najsrećniji period moga života bio je od trideset treće, kada su me kao šesnaestogodišnjaka primili u Partiju, do četrdeset prve godine. Živio sam najpunijim životom. Partijski ilegalni rad, borbe, akcije, demonstracije... Bio sam profesionalni revolucionar. Svim srcem i svom dušom sam ulazio u sve to i neprekidno osjećao rezultate toga rada. Stvarao sam revolucionare. U tom periodu, primio sam u Partiju nešto preko dvjesto ljudi. A, zamisli, koliko je sa svakim od tih ljudi trebalo vremena potrošiti, koliko je trebalo dogovora, diskusija... Osjećao sam da se borim za jednu veliku, pravednu stvar, za budućnost u kojoj će svaki čovjek imati jednakе mogućnosti, u kojoj će biti ukinuto izrabljivanje ljudi. Znao sam da sam jedan od boraca u tom velikom stroju i da doprinosisam da on bude silniji, jači i da se naša pobjeda približava.

Sva ona hapšenja, batinanja, mučenja, ni najmanje me nisu obeshrabrvila. Naprotiv. To me je čeličilo. Bilo je to, u izvjesnom smislu, pitanje časti. Bio sam uvijek spremjan i sposoban za nova, veća iskušenja. To ti je bila neka vrsta psihičkog treninga. Kao kod fudbala: što vise treniraš, više možeš.

Trideset devete sam, ipak, dobio dozvolu za polaganje mature, zahvaljujući jednom prijatelju moga oca, koji je papir podmetnuo ministru na potpis. U Kotoru sam maturirao i pošao na studije u Beograd. Otac me molio da upišem tehnički fakultet, mašinsku tehniku. Pošao sam na tehniku iako za nju nijesam baš imao ni nekog naročitog smisla, a ni želje.

Odmah sam se uključio u rad partijske organizacije i u žestoke i krvave borbe koje su se u to vrijeme vodile. Ne samo sa policijom. Sa ljetićevcima. Vama je danas teško to čak i da shvatite. Ispričaću ti samo djelić toga.

Poslije dugih čarki i kavgi upadoše, jednom, ljetićevcu na Tehnički fakultet. Naoružani. Svaki je nosio i po dva pištolja. Dao im Masalović, šef Nedićevog kabineta, a kasnije komandant srpske državne straže, da ubijaju komuniste na Univerzitetu. Bilo ih je nešto oko četrdeset. Htjeli su da izađu na balkon, održe govoranciju i, onda, da razlupaju one jevrejske radnje u Aleksandrovoj ulici, sada Bulevaru revolucije. Ja sam, baš u tom momentu, govorio studentima. Bilo je to na izlazu iz aule. Čim su me vidjeli, pucali su na mene. I danas stoje rupe u onom mermernom zidu. Oni navalili su pištoljima, a mi sa tehničarskim stolicama. Raniše jednog Vukadinovića u ruku - radio je poslije rata u UDB-i i izvršio samoubistvo - i ovi moji se pokolebaše. Pokušali smo, prvo, da prođemo kroz glavna vrata, ali oni otvorile paljbu na nas. Gore, na spratu, bio se zabarikadiraо studentski akcioni odbor i na ljetićevece odozgo bacao gvozdene klupe. U jednom trenutku, vidim, šunjuju se dvojica prema zidu, zafrljačim stolicu i pogodim ih. Ali, stolica teška, bukova, pa me zanese i ja malo izđoh iz zaklona. U onom magnovenju, pogledam lijevo, vidim drugog kako se šunja. Otvori vatru na mene. Metak me pogodio ispod jagodične kosti, prošao iznad nepca i ulećeо u grlo. Da je prošao santimetar više ili niže, bio bih gotov. Šestorica nas je tada bilo ranjeno. Pet Crnogoraca i jedan Vojvođanin. Spasili su nas ostali naši studenti pristigli sa svih strana Beograda. Sat i po je to trajalo, a policajaca niđe.

Voda ljetićevecaca na Univerzitetu bio je neki Lunjo Lazarević. Živi danas na Novom Zelandu. Multimilioner je. Otac mu je na vrijeme nanjušio rat, prebacio kapital u Englesku, iz Engleske na Novi Zeland, tamo kupio neke fabrike i sad je Lunjo jedan od najbogatijih ljudi Novog Zelanda. Ličio je na pravog gorila. Tukao je naše po fakultetu kako je stizao. Još prije ovog puškarama, mi u partijskoj organizaciji riješimo da ga naučimo pameti. Odredismo dvojicu. Jedan od njih, Blažo Marković iz Pipera, bio je, isto, bokser. Zvali smo ga Blažo Tenk. Lunjo je bio prvak Jugoslavije u poluteškoj kategoriji. Bio je sav od mišića. Sa tri - četiri udarca složio je i jednog i drugog našeg druga.

Držali smo, jednom prilikom, zbor u velikoj sali fakulteta. Ja sam govorio u ime naših studenata. Protestovali smo protiv mjera koje je uveo univerzitetski senat: povećanja školarina, prisustva jednog od profesora svakom našem sastanku, zabrana druženja... Povećanjem školarine sprečavali su sirotinju da ide na Univerzitet. Riješili smo da se protiv toga bijemo do posljednjeg.

Beogradski univerzitet je u to vrijeme bio poznat po svojoj borbi. Pitanje je bilo: 'Oće li on biti narodni, a to znači i autonomni (policija nije imala pravo da ude na Univerzitet za vrijeme bivše Jugoslavije), ili će postati fašistički i antinarodni. Obratio sam se profesoru koji je bio prisutan: „Beogradski studenti su mnogo puta bili poškopljeni krvlju braneći autonomiju Univerziteta. Ovoga puta, ne jedan, već svi koliko nas ima, bićemo spremni da prospemo svu našu krv da ne dozvolimo da ukinete autonomiju Univerziteta.“

Potpisao peticiju i ja je ponesoh kod dekana. Sa mnom još trojica - četvorica. Uđosmo. Čitam ja dekanu peticiju - bijaše gad taj dekan, neki Nešić - kad, još nijesam bio ni završio, uđe Lunjo sa ljetićevcima i sa peticijom „nacionalnih studenata“ kojom se potpuno podržavaju sve njere univerzitetskog senata. Reče: „Neka se uništi komunističko leglo na Univerzitetu“ i tako dalje. On mene prekide!

- Slušajte, molim vas, vi ste, ako ništa drugo, bar formalno akademski građani. Ja sam počeo prvi i dozvolite mi da završim. Vi poslije pričajte što god hoćete. Dekane, zašto dozvoljavate da me on prekida?

Lunjo, stvarno, prekide i ja završih čitanje. Stavili smo ih pred ultimatum: ako ne ukinu te njere, počećemo štrajk i bitku - dok nas traje!

Kad smo izšli napolje, Lunjo veli:

- Pokazaću ja tebi.
- Lunjo, kad god hoćeš. Možeš i sad.
- Neću ovde. Naći ćemo se već.

Realno, nijesam imao nikakvih izgleda protiv njega. Rekoh ti, bio je bokser, a s druge strane, budala. I to naoružana. Mi nijesmo imali oružje. Nijesmo smjeli da nosimo. Za to se sudilo i petnaest godina robije. Mi komunisti smo ti tada bili najprogonjeniji ljudi u Jugoslaviji.

Izlazim jednog dana iz stana, bio je sa mnom Stevo Lopičić, još je živ, kad: evo Lunja! Inače, samo sam se bojao napada s leda. A, ljetićevcu su znali da ubiju s leda. Tako su ubili jednoga našega studenta, Žarka Marinovića. Pogledasmo se i ja mu odmah rekoh:

- Sto me gledaš, pseto jedno. Da nećeš možda da me bijes?
- Nisam ja razbojnik da se bijem na ulici. Na fakultetu me čekaj. Tamo ću ti ja pokazati.

Ja odmah tamo. To ti je za mene bilo pitanje časti. Zamisli, ja neki rukovodilac, držim govorancije tamo, a sad da odstupim, da bježim pred nekavim Lunjom Lazarevićem!

Mi na fakultet, kad, evo ti i njega. Sa njim jedno sedam-osam onih ljetićevecaca. Sve gospodska djeca. Uhranjeni, sportisti, visoki, razvijeni. Ja mu kažem:

- Lunjo, evo mene, 'ajde spremi se.
- Skidam šal i zimski kaput i dajem Stevu. Stevo viče:
- Jesi li lud, čovječe?!
- Stevo, slušaj, idi ti malo u pičku materinu! Ja 'oću da se bijem. 'Ajde Lunjo skini kaput!
- Meni to za tebe ne treba.

Krenusmo mi jedan prema drugome. Meni je bilo potpuno jasno da šansu imam samo ako mi prvi udarac uspije. Ako ne uspije, znam, gotov sam. Ubiće boga u meni. Krenuh oprezno, nategnut kao opruga. On se izmiče. Znam, prevariće me nešto, majku mu jebem. Odjedanput skoči mi nogama pravo na stegno. Ali, kako sam bio napet, prosto je odskočio od mene, kao od gume. Neka od onih naših drugarica vide tu gužvu, potrča dolje, tamo su bila naša udruženja, i viknu: „Biju ljetićevcu Vlada!“ Svi, njih pedeset, jurnuše gore. Sve su to bili ili komunisti ili naši simpatizeri. Kad dodoše do mene, Lunjo reče:

- Eto, kakvi ste vi. U stanju ste da se bijete samo pedeset na jednoga!
 - Ja nijesam dao ovima na Lunja, da ne ispadne pedeset na jednoga, i ljetićevcici odoše.
- Poslije dva dana podoh na fakultet da vidim jesu li mi došle pare. Otac mi je redovno slao prvoga po hiljadu dinara. Jesu bile velike pare, ali mi od toga nije ostajalo ni četiristo dinara. Davao sam za Partiju, pomagao drugove, hrano se u menzi, bio polugladan. Moj jedini trošak bile su cigare i hrana. Ništa drugo. Gledam na spisku uplatnica ima li me, a u auli stoje Jaša Almuli - moj Crnogorac iz okoline Cetinja, Vlado Adžić i jedan naš simpatizer.

Taj Jaša Almuli bio je kasnije dopisnik „Politike“ iz Južne Amerike. Sad je nekakav

finansijski ekspert. Jevrejin inače. Prije dva mjeseca video sam njegov članak kod vas u „Borbi". O Kosovu nešto. Kao: šta ti Albanci hoće, imaju sva prava, i neke slične stvari. Ja sam ga isključio iz Partije 15. decembra 1939. godine. I to, rekao sam mu: „Marš!" Zamisli ti: mi pripremamo demonstracije, a on - 'ej, član Partije - u Niš! Sestra mu bila naš simpatizer, saznala da će biti demonstracije, rekla njegovoj majci i ona lijepo uze našeg Jašu i s njim u Niš. Kod neke jevrejske rodbine. Tada je naših četrnaest poginulo. Sa Tehničkog fakulteta poginuo je Živan Sedlar. Trista ljudi smo mi tada poveli sa Tehničkog fakulteta. Medu njima je bilo samo nas jedanaest članova Partije. Ostalo simpatizeri, narodni studenti. Oni ginu, a Jaša Almuli pobjegao k'o kučka. Sjutradan: komemoracija. Govorio sam tamo. Izlazim ja sa te komemoracije, kad - Jaša! A ja: „Je li, Jašo, gdje si ti? Pa, imaš li ti uopšte obraza, fukaro jedna. Simpatizeri naši ginu, a ti, član Partije, držiš ovdje neke govorancije, a bježiš čim si saznao da će biti demonstracije. Marš! Da se više nijesi pojavio. Isključujem te s mjesta iz Partije!" Istina, nijesam imao pravo da ga sam isključim, ali su se ostali poslije složili.

Čitam ja, dakle, taj spisak, oni stoje u auli i, odjednom, čujem neke jauke. Okrenem se: kad ušao Lunjo, prepoznao Jašu i ovu dvojicu, raspalio jednoga po jednog. Sva trojica leže! Potrčim i viknem: „Lunjo, drži se, majku ti krvavu jebem!" Onako iz trka, svom snagom ga udarim u vrh brade. Pao je kao vreća. Vičem: „Lunjo, diži se!" Lunjo se diže, ali ošamućen manta glavom i namješta se. Ja, udri. Opet, pa opet... Tukao sam ga preko cijele prednje aule, pa preko stepeništa, zadnje aule, sve do dekanata. Koža mi se ogulila sa svih zglobova. Nije mogao da se digne, nego je puzeći došao do vrata, naslonio se uz vrata i rekao mi:

- Ubićemo te, majku ti jebem!
- Jebem i ja tebi i tvom gazdi Ljotiću!

Pokušali su nešto, vrlo brzo. Napravili su zasjedu iznad Svetosavske crkve. Stanovao sam tada na Kotež--Neimaru. Nisu znali gdje stanujem, ali su znali da tuda negdje prolazim. Kad sam izašao pod neko veliko svjetlo, čuh kako neko reče: „Evo ga!" Odmah mi je bilo jasno o čemu se radi. Trgoh neki veliki lovački nož koji sam nosio, on bijesnu, neko viknu: kama! i oni se razbjježaše.

Drugi put, idem prema fakultetu, biješe oktobar, lijep, sunčan. Prolazim pored Univerzitetske biblioteke i vidim ispred fakulteta jedno pedesetak studenata. Odjednom, neko iza mene viknu: „Stoj, majku ti jebem!" Ja opet za onaj nož. Okrenem se: Lunjo - s pištoljem uperenim u mene. Sve ono što je stajalo iza mene, razbjježa se. Stojimo jedan od drugog na dva - tri metra i gledamo se. Ja držim nož, on drži pištolj. On psuje mene, ja psujem njega.

- Ubiću te! - kaže.
- Nemaš ti muda da me ubiješ, jer ču te, makar i smrtan, zaklati k'o jarca. - I vičem - Nazad, Lunjo!

Nervi počinju da mi igraju. Bio sam riješio da skočim na njega. Mislio sam: imaću valjda toliko snage, makar i on pucao, da mu zabijem nož u grlo. Ako mu zabijem taj nož, svi doktori na ovom svijetu ga neće spasiti.

- Nazad, Lunjo, posljednji put ti kažem! Odjednom je spustio pištolj i samo rekao:
- Zapamti, ubićemo te ove godine!

Deset dana poslije toga prosvirali su mi metak kroz glavu. Ono u auli. Doduše, dva dana prije toga napali smo mi njihov zbor. Držali su ga u kafani „Triglav". Zadatak je bio: upasti unutra i razbiti zbor! Skupismo one šipke iz gvozdenih kreveta, kamene kocke, bilo ih je svuda, i krenusmo. Dogovorili smo se da nas petorica uđemo prvi, a da ostali, kad mi unutra napravimo gužvu, napadnu spolja. Uđosmo mi u kafanu, sabismo se u jedan čošak i, kad se onaj zamjenik Ljotićev, neki pop, podiže na jedan sto da otvorí konferenciju Ljotićevog pokreta, neki Milovanović iz Jagodine, član Partije, student medicine, viknu: „Dole Ljotić! Dole zbor!"

Kako on to viknu, tako se oni okrenuše prema nama i počne luđačka tuča. Ovi naši spolja raspališe onim kockama. Polupaše izloge i zasuše kafanu. Mi unutra bijemo se stolicama i šipkama. Rusvaj. Kao u filmu. Ja onoga popa raspalih i on pade sa stolice. Sve razbismo. Ogledala, šankove, flaše, stolove. Mi napolje, kad tamo, četiri - pet automobila naoružanih Ijotićevaca. Na čelu - Lunjo. Kako me vide, Lunjo skoči iz automobila, izvadi pištolj i poče da puca na mene. Ja bjež'

Ulicom vojvode Brane - tu su bile neke ciglane, ledine, rupčage - a on za mnom. Devet metaka je na mene ispalio. Pogriješio je što je i on trčao. Da je stajao, vjerovatno bi me pogodio.

Kad su me dva dana poslije toga pogodili u glavu, jedva sam živ ostao. Spasio me jedan doktor. Komunista. Bio je sekretar partijske celije bolnice. Dugo sam se liječio od te rane.

U Partiji počinju svinjarije

Devetstvo četrdesete učestvovao sam u radu dva plenuma Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru. Već tada sam video da su u Partiji počele neke intrige, karijerizam, neke svinjarije koje su mene prosto zaprepaščivale.

Poslije tih plenuma došao je Ivan Milutinović i strahovito napao Krsta Popivodu i Vlada Popovića. Krsto tada nije bio prisutan. Obilazio je partijske organizacije na Kosovu. Napao ih je na krajnje podao način. I to zato što je Pokrajinski komitet za Crnu Goru na svoju ruku izdao neki letak protiv mobilizacije i protiv uvlačenja Jugoslavije u rat. To je bilo u ono vrijeme kad je Tito najprije šest mjeseci bio u Rusiji a, poslije, šest mjeseci sjedio u Istanbulu. Oni su bili potpuno dezorientisani i svaka veza sa Centralnim komitetom bila je prekinuta. Crnogorska partijska organizacija bila je tada najjača u Jugoslaviji. U svakom pogledu. Jedino smo mi imali partijsku bazu na selu. U pojedinim opština, čak u svakom selu. Naši bistri seljaci bili su izvanredno naučili mnoge stvari.

Milutinović je napao Vlada Popovića bezočno. Između ostalog, kaže mu: „Mi smo mislili da ti nešto znaš, a ti ne znaš i ne vrediš ništa!“ A, Vlado uopšte nije bio kriv. Jedina naša tadašnja orijentacija bio je jedan članak iz „Rundšaua“, organa Kominterne, u kome je bila objavljena rezolucija kojom se predstajeći rat ocjenjivao kao imperijalistički rat između Njemačke, Francuske i Engleske. Dakle, rat sa kojim mi nemamo ništa. Plus Proglas CK KPJ iz trideset devete, dakle, poslije početka Drugog svjetskog rata, u kome je taj rat takođe bio okarakterisan kao imperijalistički. Centralni komitet Partije je, na osnovu toga, izdao letak u istom duhu. Mjesecima poslije tog letka nijesmo dobijali ništa. Zato smo bili protiv uvlačenja Jugoslavije u rat i zato su sve naše akcije bile u tom smislu.

U Boki Kotorskoj bilo je preko deset hiljada mobilisanih vojnika. Imali smo tamo i partijske organizacije, ne samo u svakom bataljonu, nego skoro u svakoj četi. Ja sam, recimo, na osnovu tog stava tamo organizovao kršenje discipline, prosipanje kazana, pjevanje revolucionarnih pjesama... I sada, najedanput, dolazi Milutinović i kaže da je taj stav potpuno pogrešan. Tito došao iz Rusije pa im rekao, prema onome što su mu rekli tamo u Rusiji, da je to pogrešan stav, da stvari treba gledati konkretno za svaku zemlju i da Jugoslaviju treba braniti od fašizma.

Mi smo bili vrlo zadovoljni što je promijenjen stav i preuzeta linija odbrane zemlje. Sjećam se, Nikola Lekić - tada više nije bio sekretar nego član Pokrajinskog komiteta jer je prije toga bio na robiji - jednom mi je rekao: „Vlado, vidiš li ti da se narod od nas odvaja zbog tog našeg stava!“

Milutinović, dakle, napada Vlada Popovića, a Blažo Jovanović - koji je tada, u stvari, bio sve i svja, jer je sekretar bio Božo Ljumović, jedan mek čovjek, bez revolucionarne energije i bez dovoljno teoretskog i opšteg znanja za jednu takvu funkciju - okrenu se Milutinoviću, trlja ruku o ruku, i reče:

- Ja u potpunosti prihvatom odluku Centralnog komiteta.

Zamisl! Kao da mi ne prihvatom! Ja mu rekoh:

- Blažo, fali ti još samo salvet. Znaš, ono, k'o kelner kad se presamiti.

Onda ti je Biro Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru bio sav sastavljen od ljudi iz jednoga sela. Pipera. I Ivan Milutinović je bio iz Pipera. On se, kad je došao, prvo sastao sa njima i dogovorio se. Jer, pripremala se Peta zemaljska konferencija i postavljalo se pitanje ko će iz Crne Gore biti u Centralnom komitetu. Pošto je zbog držanja na policiji bio proglašen za heroja Partije, a i zbog organizacionih aktivnosti i rada, Krsto Popivoda je bio najopasniji konkurent Ivanu. I ovaj je, zato, gledao da ga diskredituje. Ivan Milutinović je bio veliki karijerista i nije birao sredstva da sebi osigura mjesto i položaj u najvišem rukovodstvu pa je, s jedne strane, favorizovao poslušnike i ulizice, a s druge, nije prezao ni od kakvih sredstava da politički i moralno uništi one koji su bili bolji od njega.

Pred Pokrajinsku konferenciju u Crnoj Gori došao je kod mene u Kotor Savo Brković, tada organizacioni sekretar. Ja sam rukovodio partijskom organizacijom u Boki Kotorskoj. Bez ikakvog

pretjerivanja, od nečega što nije ni ličilo na organizaciju napravio sam jednu vrlo jaku organizaciju. Prve demonstracije u Boki poslije devetstvo osamnaeste ja sam organizovao. Reče on meni: „Održaće se Pokrajinska konferencija koja će imati posebnu statutarnu važnost. Treba da pošaljete jednog delegata iz Boke. „Najbolji i najpopularniji čovjek tada u Boki, u svakom pogledu, bio je Nikola Đurković. Ubili su ga poslije četnici. Neko je izdao njega i čitav Komitet. Iznenadili su ih četnici i Italijani u selu Kuti iznad Herceg-Novog, pobili, odnijeli u Herceg Novi i poslije igrali oko njih na trgu. Sigurno si video one slike četnika kako igraju oko mrtvih tijela Nikole Đurkovića, Šarenca, Daša Pavičića i Ilića. Ja sam smatrao da Đurković treba da bude delegat. Brković odgovori:

- Prvo, Vlado, nemoj sebe da kandiduješ, jer ti ćeš inače biti pozvan na konferenciju, i drugo, obavezno radnik treba da bude izabran.

Znači, neko sa kim se može manipulisati. Još dodade:

- To je direktiva Centralnog komiteta. Predložili smo i izabrali Mata Petrovića, obućarskog radnika. Poslije je bio ministar za socijalnu politiku i narodno zdravlje u Crnoj Gori.

Pričao mi je Vlado Popović da je Mate na Konferenciji izvanredno podnio izvještaj i da je mene kovao u zvijezde. Govorio je da sam ja mnogo učinio za tu organizaciju, da sam ih naučio kako da rade...

Konferencija se sprema, a mene ne zovu. Ne zovu me zato što su prepostavljali kako ću ja istupati. Na plenumu sam strogo kritikovao nerad i sababluk. Ono, kad se stvari rješavaju po liniji ličnog prijateljstva, a ne principijelno. Tako su radili Piperi. Sve jedan drugome. Organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta, Savo Brković, pojma nije imao o stanju u bilo kom srežu, sem u podgoričkom. Drugo, već se bio pokazao kao kukavica, pa sam, zato, kritikovao i Sava Brkovića i sve njemu slične.

Na jednom plenumu, ja i još neki napali smo Sava Brkovića baš zbog kukavičluka. On tada skoči i poče da viče: „Vi 'očete mene da srušite!“ Karijerizam vodi u borbu za vlast, makar i u ilegalnoj partiji. Bogami, da nije došlo do intervencije Čvorka, mi bismo tada i njega i Blaža počistili. Čvorak je bio Ivan Milutinović.

Pokrajinskoj konferenciji je prisustvovao Tito. Vlado Popović i još neki predložiše za sekretara Pokrajinskog komiteta Nikolu Lekića. Međutim, Čvorak je to spriječio zahvaljujući svom uticaju na Tita. Rekao je: „Nikola ja vrlo kompromitovan i ne može da se bavi tako odgovornim poslom.“ Prije toga na Cetinju je već pripremao teren za obaranje Nikole.

U vezi sa tim, jedan od članova Partije, bio je krojač, ispričao je kasnije zanimljiv detalj. Taj čovjek je još živ - može da potvrди. Odredili su ga da prati Čvorka kad je, kao član Centralnog komiteta, došao da prisustvuje cetinjskoj sreskoj konferenciji na kojoj su se birali delegati za Pokrajinsku konferenciju Crne Gore. Čvorak je na toj konferenciji insistirao da izaberu nekoga Đurovića. Taj ništa nije radio, ali je bio njegov lični prijatelj. Bio je uhapšen dvadeset devete godine u Beogradu, prebili su ga tamo i od tada ni repom nije htio da mrdne. Nikola Lekić, kao čovjek koji je razmišljao samostalno, predložio je jednog seljaka i oba predloga stavio na glasanje. Svi su glasali za ovoga seljaka. Ivan Milutinović je poslije toga rekao ovome što ga je pratio: „Nemoj da se vezuješ za ovo rukovodstvo i Nikolu Lekića jer će svi oni brzo pod led.“ Nikola Lekić, dakle, nije bio izabran za sekretara, ali su ga izabrali za delegata za Petu zemaljsku konferenciju. Za sekretara je bio izabran Božo Ljumović, a za organizacionog sekretara Blažo Jovanović. Savo Brković čak nije bio u stanju da podnese organizacioni izvještaj, nego je to morao da učini Krsto Popivoda umjesto njega. A, Blažo Jovanović čak nije prisustvovao sastanku, nego je poslao svoju ženu Lidiju. Onu Lidiju koja je nas, komuniste, kad smo dolazili da nešto tražimo od Blaža, tjerala da ne bi Blaža „otjerali u zatvor“.

Ne, ne. Nijesam se ja lično bio vezao za Nikolu Lekića. To je pogrešno. Ja sam njega izvanredno cijenio kao komunistu. I ne samo ja, nego svi ljudi koji su ga poznavali. Bio je to izuzetan čovjek. U svemu. Mi smo Crnogorci plahoviti, a on je bio miran, promišljen, dobro je vagao stvari dok ne ocijeni. Bio je miljenik naroda. Dakle, ne samo komunista. Kad je on došao u Crnu Goru, poslije završetka studija u Zagrebu, Komunistička partija za Crnu Goru praktično nije ni postojala.

Bile su samo neke grupice. Zahvaljujući njegovoj aktivnosti, njegovoj izuzetnoj organizatorskoj sposobnosti, njegovoj smjelosti, napravljena je najmoćnija partijska organizacija u Jugoslaviji. Mi smo snabdijevali kadrovima cijelu Jugoslaviju - od Zagreba do Skoplja. Ti kadrovi su stvoreni pod rukovodstvom Nikole Lekića.

Ivan Milutinović se obrušio na njega jer mu je bilo jasno da je Nikola daleko bolji od njega i da, u normalnoj situaciji, Nikola treba da bude u Politbirou, a ne on. Mogao je biti i generalni sekretar Partije. Uostalom, ako pažljivo čitaš onu knjigu o Nikoli Lekiću - Tempo je pisao predgovor, a autor je neko od ovih mladih istoričara - vidjećeš da su Nikolu zajedničkim snagama uništili Ivan Milutinović, Blažo Jovanović i Tito. Interesantno bi bilo kada bi Đilas, koji je tada bio član Politbiroa, ispričao kako i zbog čega je politički likvidiran Nikola Lekić i kakva je bila njegova uloga u tome.

Ja ljudi iz Centralnog komiteta Partije nijesam lično poznavao. Znao sam samo Ivana Milutinovića. Tita sam prvi put vidočio četrdeset prve godine. Vraćajući se poslije Pete zemaljske konferencije preko Beograda, Nikola Lekić me potražio. Bili smo dobri prijatelji. Kad smo bili u ilegali za vrijeme one provale, znao sam da mu kažem, sasvim iskreno: „Nikola, kad sam ja s tobom, čini mi se da ti se ništa ne može desiti.“ Bio sam, zaista, spreman da poginem za njega. I tada sam bio uvjeren u njegovu ogromnu vrijednost, komunističku i ljudsku. Onaj ko nije dobar čovjek - to se pokazalo - ne može biti ni dobar komunista. Nađosmo se i podosmo da ručamo.

- Dobro, kako je bilo na toj Konferenciji?

- Vlado, više sam nego razočaran svim onim što sam imao prilike tamo da vidim i da čujem.

I, priča mi:

- Ni trunke demokratije nije bilo na toj Konferenciji. Sve je bilo unaprijed pripremljeno i određeno. Svi su bili izabrani prema spisku koji je ranije napravljen. Niko se ni u jednom slučaju nije usudio da se suprotstavi. Tito je došao na Konferenciju u radničkom odijelu. On, koji se onako nosio! Mislim da u Jugoslaviji nije bilo čovjeka koji je bio tako obučen kao Tito. Sve pod izgovorom da se kamuflira pred klasnim neprijateljem. Zamisli, došao je u radničkom kombinezonu na Konferenciju! Čitavo njegovo ponašanje je bilo ponašanje ne prvoga medu jednakima - koga treba da potvrди ili ne potvrdi Konferencija - nego jednog čovjeka za koga smo svi mi bili samo obični pioni. Nikad se, Vlado, više nijesam uplašio za ovu našu Partiju kao ovoga puta. Stekao sam utisak da će taj čovjek, zbog svojih strašnih ambicija, upropastiti našu Partiju!

Kratko poslije svega toga, Nikola Lekić je isključen iz Partije. On i čitav cetinjski komitet. Žalili su se Centralnom komitetu, ali ništa nije pomoglo. A, evo šta je, navodno, bio razlog. Uvijek se nade razlog kad se hoće. Pominjao sam ti onu braću Ćufku - Kostu i Aleksu. Bili su napravili neku frakciju na Cetinju. Bili su u zatvoru, tamo su se loše držali i, kad su izašli, da bi opravdali takvo držanje, tvrdili su da se pred klasnim neprijateljem mora priznavati. Nijedna organizacija, čak ni Crveni krst, nije mogla prihvati jednu takvu tezu. Međutim, oni su bili vrlo popularni kod radnika na Cetinju i pola radnika je išlo sa njima. Nikola je razgovarao sa jednim od tih radnika, nekim Đurom Pavićevićem, bio je predsjednik sindikata, i rekao mu da to ne ide, da ne treba da se dijele i slično. Ovi - Čvorak, Blažo i Savo - to su iskoristili kao osnovni povod da iz Partije isključe Nikolu Lekića! Zamisli, besmislice: nije smio da razgovara sa Pavićevićem jer je ta frakcija bila bojkotovana... Obična ujdurma, kažem ti.

Takve stvari sam ja u našem pokretu imao prilike da sretнем ne jedanput. Prosto su uništavani ljudi. Bilo je sredstava da se uništi svako onaj za koga se mislilo da može preuzeti položaj. Ja sam tada još smatrao da su to samo pojedinačne pojave i slučajevi, da je Partija u cjelini zdrava i da će naći snage da to savlada.

Pa, evo, ako ti ovaj nije dovoljan, uzmi primjer Petka Miletića. Ja sam prvi put čuo za isključenje Petka Miletića kad sam bio u vojsci. U zatvoru na Adi Ciganlijii upoznao sam sekretara osiječkog komiteta. Nekog Aničića. Kad sam došao u vojsku u Osijek, nađem toga Aničića. Znao sam da je stolar i gdje radi. On mi je, inače, bio partijska veza u mjestu. Tada mi je rekao, bila je to trideset osma godina, da su isključili Petka Miletića. Centralni komitet ga isključio. Za mene je Centralni komitet bio nešto veliko i nedokučivo - kao Papa u Rimu za pravovjerne katolike. Imao sam tada apsolutno povjerenje u rukovodstvo. Vidio sam da se on sa tim ne slaže, ali nije smio da

mi kaže otvoreno.

Petka Miletića nije isključio Centralni komitet. Njega je isključio lično Tito, iako na to nije imao pravo. Petko Miletić je bio član Politbiroa, isto kao i Tito. On po Statutu nije imao pravo da isključi Petka. Prosto, napravio je puč u Partiji i preuzeo vlast. Kad danas razmišljam o tome, ne mogu da shvatim kako su ti ljudi mogli tako nešto da dozvole. Jer, kompletna naša emigracija u inostranstvu, u Parizu, bila je protiv Tita, kao i svi na robiji. Znači, najbolji komunisti. Izuzev Moše Pijade i još trojice-četvorice, svi su bili odlučno protiv njega.

Sjećam se jednog razgovora sa Radovanom Zogovićem. Kad je obrazovano novo rukovodstvo u kome je bio Đilas - on i Radovan su bili veliki lični prijatelji - dali su zadatku Zogoviću da poslije isključenja Petka Miletića i pobune na robiji protiv tog isključenja u zatvoru posjeti Radovana Lukovića. On je, kao i Zogović, bio iz Peći. Svršeni pravnik, pjesnik, bio je i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. U nekoj provali je pao i bio je osudjen na deset - dvanaest godina. Tako nešto. Zogović je trebalo da ubijedi Lukovića da prihvati odluku CK o isključenju Petka Miletića. Mogao je tada da te u zatvoru posjeti ko je htio, a ne k'o danas. Mnogo je bila tolerantnija prema političkim osuđenicima buržoazija nego jugoslovenski revizionisti prema komunistima. Razgovarao je sa Lukovićem i, pored ostalog, rekao: „Eto, dobili smo novog generalnog sekretara. Nadam se da će stvari ići kako treba. To i ti treba da prihvatiš.“ Zogović i Luković su takođe bili lični prijatelji. Luković ga je i primio u Partiju. O tome je Zogović kasnije pjevao u dvije svoje pjesme. Radovan Luković mu na to odgovori: „To je, možda, za tebe novi generalni sekretar, a za nas je on stari oportunist i vrlo sumnjiv tip!“

Možeš misliti da to kaže za Tita! I reče: „Nikakvog razgovora o tome medu nama ne može biti. Ovo je najobičnija ujdurma. Kako ne shvataš, Radovane, da hoće iz Partije da izbaci sve komuniste stvarnih vrednosti. Ja ne branim Petka zbog Petka, nego zato što je Petko čovjek od velike vrednosti!“

Kako da nije bio puč? Ma, kakav mandat Kominterne. Šta vi danas o svemu tome znate. Tek će se te stvari saznati. Tada Tito još nije dobio nikakav mandat. Visio je. Čak mu se pripremalo suđenje na osnovu mnogo materijala. Bio je optužen kao trockist, i to iz njemačke partije. Bio je optužen zbog neuspjelog slanja dobrovoljaca u Španiju. On je za to bio zadužen. Optužen je bio za bahanalije i lično trošenje partijskog novca. A to su stariji komunisti znali. Odlazio je u najskuplje restorane, kupovao najskuplja odijela, nosio prstenje i slične stvari. To su sve bile krupne stvari. Protiv njega je bio i Mustafa Golubić. U Sarajevu je, čak, rekao da Tito ne može ostati generalni sekretar, da će biti uskoro smijenjen, i tom prilikom, i još jednom drugom, rekao je da ga od svih jugoslovenskih komunista koje je imao prilike da sretne, razgovara i radi sa njima, najviše impresionirao Petko Miletić. To je bila najviša naša inteligencija: Miletić, Prica, Keršovani... Njih nije mogao bilo ko da zavede i od njih napravi neke poslušnike. Prica je, recimo, bio najveća teoretska glava naše Partije.

A kakvi su bili ovi koje je okupio Tito? Evo, da ti konkretno kažem za Lolu Ribara. Uostalom, to je pričao i sam Tito. Lola ga je stalno obavještavao ko šta priča. Obavijestio ga je i to da se na robiji priča da Tito ne može biti sekretar, da to treba da bude u svakom slučaju Petko Miletić i da se samo čeka njegov izlazak sa robije, pa da to u Moskvi bude tako riješeno. Lola je bio u situaciji da sazna takve stvari. Kretao se u takvim društvima. Tito mu se obilato za takve usluge oduživao. Zamisli, uzeo ga je, čak, za sekretara Centralnog komiteta SKOJ-a. Mita Miljković je bio sekretar SKOJ-a za Kosovo. Došao je jednom u Beograd da uspostavi kontakt sa Lolom. Kad se Mita na Kalemeđdanu sreo sa Lolom Ribarom, naprsto, bio je zaprepašćen saznanjem da je to sekretar CK SKOJ-a. To je primijetio Lola pa mu reče: „Ti si sigurno očekivao nekog radnika žuljavih ruku!“ Ja znam da vi danas to možda ne možete da shvatite, ali, zamisli, kako je bilo moguće uzeti jednoga čovjeka, salonskog komunistu, koji se prije toga ničim nije potvrdio - za sekretara CK SKOJ-a?

Ne razumijem o čemu govorиш. Izvini što moram to ponovo da ti kažem, ali vi mladi ljudi u Jugoslaviji taj dio naše istorije uopšte ne znate. Doduše, niste imali odakle ni da sazname. To što su vam servirali uglavnom nije tačno. Uopšte nije tačno da je Kominterna negativno ocijenila rad Komunističke partije Jugoslavije. Dogodio se tada jedan vrlo neprijatan udar za našu Partiju:

hapšenje Gorkića, koji je u to vrijeme bio generalni sekretar. Ali, generalni sekretar koga je postavila Kominterna. Nismo ga mi jugoslovenski komunisti birali. Prema tome, Gorkić nije bio naš kadar, nego kadar Kominterne. Taj slučaj Gorkić, uopšte, zavijen je u jednu prilično veliku misteriju. Ja sam pokušavao, dok sam bio u Moskvi, da tu nešto razaberem, međutim, nije mi uopšte pošlo za rukom. Nisu mi dali! O tome ćemo kasnije.

Poslije izlaska sa robije, Petko Miletić je preko Bugarske i Turske otišao u Sovjetski Savez. U to vrijeme u Sovjetski Savez otišao je i Tito. Ponekad su, čak, sjedili jedan pored drugog u Kominterni dok su čekali da ih pozovu. S tom razlikom što je Petko Miletić imao stalnu ulaznicu, a Tito nije. Morao je neko od onih odozgo da side da bi ga pustili. Šest mjeseci se nije znalo ko će biti sekretar. Jednoga dana su došli i uhapsili Petka! Niko nije znao što se s njim desilo. Jedna naša Jugoslovenka koja je tamo bila u logoru pričala je kod Radonje Golubovića, glavnog urednika onog lista za socijalističku Jugoslaviju, da je Petko Miletić bio sa njom u logoru i da je tamo umro. Ni sa kim nije razgovarao, stalno je držao glavu u rukama, gledao ispred sebe i, prosto, ugasio se.

Ne, ne. Nije sa tim Staljin imao veze. Vi uopšte nemate pravi odnos o relaciji Staljin - Kominterna. Staljin se apsolutno nije miješao u kadrovsku politiku. To apsolutno nije istina. Vi gledate stvari uprošćeno. U Sovjetskom Savezu sam o Staljinu razgovarao sa velikim brojem ljudi koji su, u Staljinovo vrijeme, bili funkcioneri. Valjda vam je poznato da je Staljin imao velike rezerve prema Kominterni. Uz to, imao je sto puta važnijih problema od toga ko će biti generalni sekretar neke KP Jugoslavije. Jednom je, čak, rekao Dimitrovu da je Kominterna leglo imperijalističkih agenata i da su imperijalisti u nju uspjeli da ubace agenturu koja vodi politiku razbijanja, a ne jačanja međunarodnog komunističkog pokreta. Sjećam se da je ovu stvar pomenuo jednom i Tito. Uostalom, juče sam baš u „Borbi“ pročitao da je, prilikom jednog razgovora u Moskvi, našoj delegaciji Staljin rekao da je samo Dimitrov mislio da se iz jednog centra može rukovoditi cjelokupnim međunarodnim komunističkim pokretom i da on u to nikad nije vjerovao.

Ako bi se to što govorиш primilo kao aksiom, to bi značilo da su svi komunisti na svijetu bili samo obične lutke. Evo, uzmi mene: ja nijesam bio nikad neki najviši rukovodilac, ali ako sam smatrao da nešto nije pravilno, nije bilo sile koja bi na mene mogla uticati... Sad si zloban. U redu, možda zato i nijesam bio rukovodilac i možda sam zato prošao ovako kako sam prošao.

Poslije svega onoga što sam pred rat saznao, moj odnos prema Partiji ostao je potpuno isti. Ranije sam ti rekao zašto. Ali, počeo sam mnogo kritičkije da osmatram ponašanje i istupanje ljudi. Ono ranije ubjedjenje da je apsolutno svaki komunista idealan čovjek - po onoj Staljinovoj da su komunisti ljudi naročitog kova, od naročitog materijala satkani - tamo negdje od trideset osme počelo je da me napušta. Kako je vrijeme prolazilo, praksa me je sve više uvjeravala da su komunisti grešni kao i svi ostali ljudi i da u komunistički pokret, uz dobre ljude ulaze i rđavi. Ljudi, vrlo slabog karaktera, karijeristi, bolesno ambiciozni, kukavice...

Kao Savo Brković. Kad je u Crnoj Gori bio smijenjen Pokrajinski komitet (trebalo im je suditi zbog onih svinjarija četrdeset prve: strijeljanja, ubijanja ljudi, koja je počeo Đilas, a dovršili i do još većeg stepena doveli Ivan Milutinović, Blažo Jovanović), svi su bili poslati po raznim jedinicama. Savo Brković je bio komesar Treće krajiške brigade. Jednom prilikom pred strojem čitave brigade, Nikola Karanović, komandant te brigade, rekao mu je: „Ti si, Savo Brkoviću, najveća kukavica u našoj narodnooslobodilačkoj vojsci. I ako mi još jednom budeš pravio paniku, kao što si to nekoliko puta do sada radio, ja ću te strijeljati. Nikog neću pitati makar poslije toga izgubio glavu.“ Pročitaj Mihaila Lalića. U njegovim knjigama ćeš naći mnogo ovoga o čemu pričam. Posebno ovo o tadašnjoj piperskoj vlasti u Crnoj Gori.

Ubili su Nikolu Lekića

Tek početkom revolucije, međutim, počeli su pravi problemi i najveća razočaranja. Ono do tada nije bilo ništa. Ustanak u Crnoj Gori je organizovan diletantski. A, imali smo idealne mogućnosti. Imali smo do zuba naoružane komuniste, skojevce, simpatizere. Možda smo mogli zauzeti čitavu Crnu Goru bez ispaljenog metka. A pošli smo u ustanak grlom u jagode, bez organizacije, bez štabova, bez komandi, bez plana. Ne znaš šta je bilo gore. Ja sam rukovodio partijskom organizacijom u katunskoj nahiji. To ti je onaj teren izmedju Cetinja, Nikšića i Kotora. Tamo smo najslabije stajali. Uticaj separatista tamo je bio najjači. A onda, ta nahija je u kulturnom i svakom drugom pogledu bila daleko niža od ostalih krajeva Crne Gore. Ostale su i neke stare mržnje, jer su se oni sa oružjem u ruci borili sve do dvadeset treće godine protiv ujedinjenja. Čak su, jednom prilikom, izvršili napad na Cetinje. Jedne večeri držao sam u Cucima konferenciju novoprimaljenih članova Partije. Negdje oko jedanaest sati, ne znam kako je uspio da stigne do nas, došao je Vukašin Mićunović. Bio je tada kurir Okružnog komiteta za Cetinje. Pozva me i šapnu: „Njemačka je jutros napala Sovjetski Savez!“ Ja to ovako saopštih onim ljudima: „Drugovi, napadnuta je domovina radnika i seljaka čitavog svijeta, tvrđava svjetskog socijalizma i budućnost čovječanstva - Sovjetski Savez. Pred nas komuniste u cijelom svijetu odmah se postavlja zadatak da uložimo maksimalne napore, ne žaleći ni truda, ni krvi, ni života, da pomognemo Sovjetskom Savezu da se odbrani i pobijedi fašiste! Sloboda naše zemlje je najuže povezana sa tim. Ona može steći slobodu samo uz pomoć Sovjetskog Saveza! Zato, od ovoga trenutka proglašavam sve članove Partije mobilisanim i tražim da u svakom trenutku budu spremni da odmah podu u bitku! Ustanak počinjemo ovih dana! Odmah se organizujte i naučite ove koji ne znaju da rukuju oružjem, jer nam predstoji borba preužasna!“

Ali, ova priča mora početi malo ranije da bi bolje razumio ono što dolazi. Kad je ono bio smijenjen Okružni komitet u Cetinju, sa Nikolom Lekićem na čelu, ja sam bio u Beogradu i nijesam o tome ništa znao. Jednoga dana dove Vlado Popović, bio je tada kandidat za člana Centralnog komiteta, i reče mi:

- Vlado, došao sam po nalogu Centralnog komiteta. Treba da izvršiš jedan zadatak. Treba da ideš za sekretara Okružnog komiteta na Cetinje.

- Zašto? Tamo je Nikola.

- Nije. Nikola, Kada, Bogdan, Savo, čitav Komitet, svi su isključeni. Došlo je do sukoba između njih i Pokrajinskog komiteta. Prvo ih je Pokrajinski komitet raspustio, a kad se čitava organizacija tome suprotstavila i žalila Centralnom komitetu - isključeni su iz Partije. Treba da ideš tamo i spašavaš cetinjsku organizaciju jer Blažo, po svemu sudeći, ima namjeru da je razjuri.

- Ja sam apsolutno protiv toga. To znači da onaj ko je stariji može da isključi onoga na nižoj instanci bez obzira što je ovaj, vjerovatno, u pravu. Ja, Vlado, smatram da je trebalo privremeno i jedne i druge skinuti sa rukovodećeg položaja i dovesti, fala bogu ima komunista Crnogoraca po cijeloj Jugoslaviji, neke od njih da privremeno rukovode i nepristrasno prosude čitavu stvar. Ja apsolutno ne vjerujem da je Nikola Lekić dao kakav povod da bude isključen. Ti, kao i ja, znaš da je to jedan od najboljih, ako ne i najbolji komunista kojeg imamo mi Crnogorci.

- Slažem se ja sa tobom, ali to je lakše reći nego učiniti.

Vlado je mislio kao i ja, pokušao je nešto da uradi, ali je naišao na odbojnost i povukao se. Plašio se da ta organizacija ne bude upropastena, a znao je da sam ja jedan od najstarijih komunista tog kraja, tražio je da pođem tamo i spriječim da cetinjska partijska organizacija bude likvidirana.

Rekao mi je i to da Centralni komitet smatra da su to dobri komunisti, ali da su pogriješili i da su zbog te pogreške morali biti kažnjeni. Bilo je to petog aprila četrdeset prve. Zadatak je zadatak. Spremih se da idem.

Sjutradan ujutro, kad je trebalo da pođem, poče bombardovanje Beograda. Stanovao sam blizu Slavije. Pobjegao sam iz Beograda i negdje kod Ripnja našao se sa jednom grupom crnogorskih studenata. Među njima je bio i Jovo Kapičić, bivši pomoćnik Rankovića po policijskoj

liniji. Zvali smo ga Jovo Kapa. To ti je bila posebna cvjećka. Mene izabraše za vođu puta i podosmo na Cetinje. Tada nije bilo nimalo jednostavno doći do Crne Gore. Odmah im rekoh: „Svi koji imaju pare neka daju jednomete koji će sve plaćati.“ Svi dodosmo pare, najviše moj brat Drago i ja, svaki oko hiljadu dvjesta dinara, a Jovo Kapa ništa. Kaže: „Ja nemam.“ Čitavog puta je nešto izvoljevao, a ja sam tražio da ne trošimo suviše jer i sam znam šta nas čeka. Recimo, samo za taksi od Raške do Rožaja morali smo da platimo deset - petnaest puta više nego što se normalno plaćalo. Stigosmo nekako, i ja poslije dva dana svratih u selo Ugnji, gdje je živjela porodica Jovova, jer mi je trebao Jovo. Njegov otac reče da je otisao na Catinje i poče da ga hvali:

- Vidiš kako je ovaj moj Jovo dobar. Evo, sedamsto dinara koje sam mu poslao prvoga, vratio mi je sve do posljednjeg dinara.

Zamisl, a nama rekao da nema ni dinara i trošio naše pare. Ali, nije to sve. Čućeš ti još za Jova.

Taj Jovo Kapa bio mi je tada najmanji problem. Muke su tek dolazile. Odem ja u Ceklin. To je jedno selo blizu mog. A tamo Moša Pijade, sa još jednim drugom, i Nikola Lekić. Pridoh. Prvi put sam tada vidio Mošu. Pozdravim se s Mošom, sa doktorom koji je bio sa njim (zaklale su ga poslije ustaše) i sa Nikolom. Moša je bježao iz Beograda automobilom ovog doktora, dok su imali benzina. Onda su se nekako prebacili do Crne Gore, jer su ocijenili da je tamo najsigurnije. Kad su došli na Cetinje, Moša se sjeti one braće Ćufka. Bili su zajedno na robiji. Lako ih je našao jer su bili pekari. Javio se jednom od njih i ovaj ga preko žene Branka Petričevića--Kade poveže sa Nikolom Lekićem. Kadina žena je bila sestra Nikole Lekića. Čim su se našli, pošli su u Podgoricu i svratili tu u Ceklin, u jednu komunističku kuću da ručaju. Uto sam i ja naišao. Krenuo sam u Podgoricu da se povezem, da dobijem direktive od Pokrajinskog komiteta i da preuzmem dužnost. Nikola se taman bio vjerio i krenuo je u Podgoricu, između ostalog da posjeti vjerenicu. Oni ručaše i nas četvorica Moša, doktor, Nikola i ja, krenusmo pješke.

U Podgorici - svako svojim putem. Najprije sretnem Božu Ljumovića. Božo žuri i veli: „Vidi to tamo sa Blažom. Baš mi je milo što si došao...“ - i ode. Nađem Blaža. Blaž me gleda mrko. Ja počeh:

- Vi ste sigurno obaviješteni da sam ja od Centralnog komiteta postavljen za sekretara ove cetinjske organizacije. Došao sam da vidim ima li kakva direktiva. Sekretar privremenog rukovodstva mi je rekao da su prikupili dovoljno oružja da naoružaju tri do četiri hiljade ljudi...

Rekoh još da mi je ovaj drug iz Komiteta na moje pitanje kakav je odnos prema Nikoli Lekiću i ljudima koji su isključeni, rekao to i to ... A, Blažo će na sve to:

- Mi smo se obračunali i sa Petkom Miletićem, koji je bio nešto više od Nikole Lekića i njegove družine, pa ćemo i sa Nikolom Lekićem!

Da ti znaš sa kakvom mržnjom je on to rekao. Bio sam zapanjen.

- Čovječe, daj da razgovaramo normalno, bez podizanja temperature...

- Ti, ti si namjerno sa Cetinja doveo Nikolu Lekića da bi razgovarao sa Mošom Pijadom i ubijedio ga u svoje priče. Razgovaraćemo mi o tome!

Time je optužba pala. Nikola, stvarno, koliko sam ja čuo, sa Mošom nije razgovarao ni o jednoj političkoj stvari. Ja vičem:

- Čekaj, Blažo, to uopšte nije istina. Al' nije vrijedilo.

Sa Nikolom sam se dogovorio da me čeka u jednoj kafani da bismo zajedno pošli nazad. Nađosmo se i vratismo u Cetinje. Ni tada ni poslije mu nijesam rekao ni riječi od onog što mi je tada rekao Blažo. Niti sam mu rekao da sam ja postavljen za sekretara Komiteta. Nije prošlo ni dva - tri dana, a meni stiže poziv da sa onim bivšim sekretarom privremenog rukovodstva idemo pod Velje brdo, u kuću Blažovu. Dođemo tamo, a tamo Đilas, Vlado Popović, Đuro Strugar, Božo Ljumović... Došao biješe i Vlado Rolović, onaj što su ga kao ambasadora ubije u Švedskoj, jer je bio postavljen za privremenog sekretara takođe smijenjenog barskog partijskog komiteta. Bijaše to pred veče. Dadoše nam neki kačamak da pojedemo i nas nekoliko Blažo povede u štalu, da tamo spavamo dok ovi drugi drže konferenciju! Znači, u nas nemaju povjerenja. Ja ljut k'o ris. Ujutro, Đilas nam je održao referat o političkoj situaciji u zemlji, u svijetu...

Đilasa? Pravo da ti kažem, doživljavao sam ga kao razbarušenog intelektualca koji u suštini

nije ni bio komunista. To sam mu otvoreno govorio čak i u našoj kući. Ali, nije bio zlopamtilo. Bio je priličan demokrata, iako su mu poslije svašta pripisali. Istina, kad je došao kao delegat Vrhovnog štaba i Politbiroa, stavio je pištolj na sto i rekao: „Ovlašćen sam da ubijem svakog ko ne bude htio da izvršava zadatke!“ Zaista, ubio je jednog, ali je taj bio špijun i zaslužio je da bude ubijen. To su poslije zloupotrebljavali.

Dakle, održa Đilas govoranciju bez ijedne zrele i duboke ocjene. Izlažući svjetsku situaciju i odnose između Sovjetskog Saveza i Njemačke, umjesto da ih objasni sa našeg stanovišta, kao odnose između država, a ne odnose između režima, rekao je, tačno se sjećam njegove formulacije: „Odnosi između Sovjetskog Saveza i Njemačke nikada nijesu bili srdačni, a sada su sasvim zahladnjeli.“ Ja sam bio zapanjen takvom formulacijom od nekoga ko je član Politbiroa. O kakvoj srdačnosti se moglo govoriti između komunista i fašista. To je bio samo privremeni državni sporazum, i to zato da bi se izbjeglo da sve zapadne zemlje zajedno napadnu Sovjetski Savez. Po mom mišljenju, sa diplomatske tačke gledišta, to je čak bio najveći uspjeh sovjetske diplomatičke politike i najveći domet Staljinov. On je iskoristio imperijalističke suprotnosti da okrene imperijaliste jedne protiv drugih i, kasnije, da ih prisili da budu njegovi saveznici.

Onda je taj Đilas, sve gledajući u mene, počeo da napada Nikolu, Kadu i ove koji su bili kažnjeni. Istina, manje Nikolu, više Kadu. Kad se završio sastanak - razlaz. Taman se upitah zašto su me zvali, valjda ne da čujem Đilasa, kad me pozva Blažo u stranu.

- Vlado, ti više nećeš raditi u Komitetu, niti ćeš raditi u Partiji uopšte. Ideš na Ljubotinj. Organizovaćeš tamo kurseve...!

Kad sam upitao je li to izraz nepovjerenja u mene, on se zlokobno i ironično nasmijao i rekao: „Ne, daje to u pitanju, ne bismo se bojali da ti to kažemo.“ Bio sam prosto raspamećen.

Vraćamo se pješke prema Podgorici, ima četiri kilometra, a ja opet ljut. Ne zato što sam bio smijenjen, nego zato što je to bio totalni bezobrazluk. Svaki zadatak koji mi je bio povjeren apsolutno i stoprocentno odano sam izvršavao. Nikakve posebne odnose nijesam imao sa ovima koji su bili isključeni, iako su mi svi oni bili vrlo dragi ljudi. Hodamo jedan za drugim. Vlado Popović vidi koliko je sati, ali čuva svoju kožu. Zastade i reče mi:

- Nemoj da se nerviraš. Nije to ništa strašno. Sve će u svoje vrijeme doći na svoje mjesto.

- Ali, ovdje je riječ o bezobrazluku, o ordinarnim klevetama. Ti si mi prenio zadatak koji sam ja dobio i ja sam ga izvršavao.

- Znam ja to, Vlado, ali sad je tako. Molim te, budi strpljiv i. nemoj da napraviš neki ispad.

Dodosmo u Podgoricu, kad, opet Đilas i Blažo Jovanović. Prodoše pored nas i ja čuh kako Blažo kaže Đilasu: „Jesi li ga vidio, neće ni zdravo da kaže.“ Dilasa je bilo lako izmanipulisati. Vrlo lako. Ne znam zašto, takav je tip bio. Pitaj ga zašto, ako te interesuje. Vidim opet je tamo kod vas popularan. Mi u kafanu kod jednog našeg člana Partije, u kafanu i Đilas i Blažo. Sjedoše. Đilas me pozva za njihov sto i upita:

- Što si ti tako ljut?

Ja mu odgovorih ono što sam odgovorio i Vladu i dodadoh:

- To je tebi napunio glavu Blažo. Ko zna šta ti je napričao. Ali, vidjećeš ti ko je Blažo Jovanović. Sve ovo što se dešava rezultat je njegovog čistog karijerizma. Blažo ne sanja ni o čemu drugom nego o tome kako će biti knjaz Crne Gore, a njegova Lidija kneginja i, praktično, uništava sve ljude od vrijednosti u Komunističkoj partiji Crne Gore. Tu treba tražiti razloge za isključenje Nikole Lekića i ovih drugih ljudi. Stanje nije onako kako ga Blažo prikazuje. Ti bi trebalo da se zapitaš kako to da jedna čitava organizacija, jedna od najbrojnijih i najkvalitetnijih u zemlji, odlučno i jednodušno odbija ne samo odluku Pokrajinskog nego i odluku Centralnog komiteta KPJ. Oni čak smatraju da je sve to lažno. Sava Brkovića, kad je dolazio da ih ubjeđuje u tu odluku, uhvatili su u laži čak nekoliko puta.

Poslije ovoga Đilas se malo pokolebao. Vidio je da tu nešto nije čisto i donio je odluku da Ratka Mitrovića, čovjeka u koga je on imao povjerenje, pošalje na Cetinje da ispita situaciju. Pored toga, poništio je onu Blažovu odluku da ja više ne radim u Partiji već da idem na Ljubotinj da sa simpatizerima držim kurseve i poslao me sa Ratkom Mitrovićem na Cetinje da radim u cetinjskoj partijskoj organizaciji.

Taj Blažo me poslije, čak, bio proglašio za i talijanskog špijuna. Da sam ga tada mogao naći, ubio bih ga, pa bez njega sunce ne grijalo, To su nevjerovatne stvari. Zamisli, ja italijanski špijun?!

Na Ćetinju smo Ratko i ja spavali u istoj sobi. Zvao me da zajedno obilazimo organizacije, ali sam odbio jer nijesam htio da svojim prisustvom utičem na ljudе. Ja sam dugo bio partijski rukovodilac na Ćetinju, ljudi su me dobro poznavali, cijenili i voljeli, pa bi moje prisustvo moglo uticati na njih. Zato sam rekao Ratku da ide sam, pa će tako najbolje moći da ocijeni situaciju. Po čitav dan je obilazio organizacije, a uveče se vraćao kod mene. Jednom mi priznade da su ljudi potpuno u pravu, da su uhvatili u laži ove iz Pokrajinskog komiteta i da bi i sam, da je na njihovom mjestu, odbijao da prihvati njihove odluke. Reče još da će podnijeti takav izvještaj i da će tražiti da se preispita čitava odluka.

Ja sam ga samo posmatrao onako mekuljavog. A, tako se i pokazao kad su ga uhvatili. Izmlatili su ga i sve je priznao. Istina, mnogo je učinio za Partiju, ali je stotine ljudi tada provalio. Nasuprot njemu, sestre su mu se držale kao heroji. Rekoh mu: „Da ti kažem pošteno, ja malo vjerujem da ćeš ti to što si ovdje shvatio tamo braniti, ako se tamo neko čak i malo namršti. Ti si nježan čovjek. Jesi pametan, vrlo si kulturni, ali s tobom na muci nikako ne bih želio biti. Nijesi čovjek koji je kadar da lupi šakom ako je u nešto ubijeden.“ Bilo je taman tako kako sam rekao. Otišao je u Podgoricu. Blažo je skočio na njega i donijeli su odluku da raspuste cetinjsku organizaciju. To je značilo da su svi isključeni iz Partije. I ja medu njima. To nam je Blažo, koji je bio došao sa Ratkom, saopštio na sastanku u stanu moje sestre. Suze su mi pošle. Nijesam uopšte mogao zamisliti život van Partije. Htio sam tad da mu kažem: Blažo, sve ovo je tvoje maslo, fukaro jedna ljudska. Ti ne misliš ništa drugo nego kako da budeš knjaz Crne Gore. Siđosmo na ulicu, Ratko Blažu nešto reče i Blažo me zaustavi: „Mi znamo da si ti odličan komunista, sve čemo mi ovo riješiti. Samo da se reorganizujemo...“

Uslov za povratak u Partiju bio je da prihvatiš odluku o isključenju Nikole i drugova iz Partije. Ko je prihvatio - primili su ga, ko nije - trajno je bio isključen. Dakle, morao sam ponovo da se dokazujem.

Na Ćetinje je, kao instruktor Pokrajinskog komiteta, sa neograničenim ovlašćenjima, bio poslat Bajo Sekulić. On me je poslao u katunsku nahiju da, kako je rekao, „donesem vreću novih članova Partije i napravim jaku partijsku organizaciju“. Biješe dobar čovjek taj Bajo, ali kratke pameti. U katunskoj nahiji živio sam kod nekog Vlada Abramovića. Morao je da napusti Kotor sa porodicom i došao je u nahiju. Bili su skoro bez ičega. Još se i ja pojavih - kao suvišna usta. Više smo gladovali nego što smo bili siti. Danonoćno sam organizovao, razgovarao sa ljudima i uspjeli smo da učvrstimo postojeće i stvorimo nove partijske i skojevske organizacije.

E, na takvom jednom sastanku me ono našao Vule Mićunović. Rekoh ti da sam organizaciju bio stavio u stanje mobilizacije i neposredne pripreme za oružani ustanak. Uveče, jedanaestog jula, eto ti opet Vula, sa novom direktivom: „Da u nedjelju počne oružani ustanak!“ Dobili smo zadatak da napadnemo karabinjere i žandarmerijske stanice sa teritorije katunske nahije. Reče još da će nam veza biti na Ćetinju, u kući Andra Lompara! Biješe to jedan radnik, komunista. Ali potpuno kompromitovan na Ćetinju.

Zamisli situaciju - ostavljaju ti samo jedan dan da pripremiš oružani ustanak! Znaš li ti šta je to oružani ustanak? A za vojnu, ratnu vezu određuju ti potpuno kompromitovanu kuću!

Vrlo oštro sam reagovao: „Pa, ovo je idiotluk! Prvu pušku kad opalimo, to će biti borba na život i smrt. Nijesmo se spremili. Nemamo štabove i komande. Niko nije rekao da ih formiramo. Drugo, kojoj je to budali palo na pamet da treba da dobijamo obavještenja šta i kako da radimo od Andra Lompara sa Ćetinja!? Čim počne borba, Talijani će sve blokirati i ptica neće moći da uleti na Ćetinje. Treće, gdje je plan? Mi ćemo napasti, a šta poslije toga? Četvrto, kakve žandarmerijske stanice! Cilj napada je potpuno pogrešan. Mi imamo preko dvije i po hiljade ljudi pod oružjem samo u cetinjskom srezu. Svi su naoružani do zuba. Zašto ne napadnemo Ćetinje? Na Ćetinju ima svega četiristo Talijana, i to su, uglavnom, prištapski dijelovi koji nijesu ni za kakvu borbu...“

Na Ćetinju je tada bila jedna četa crnokošuljaša, jedna četa karabinjera, i to mala, i jedan artiljerijski divizion. Da je u tom ustanku bilo imalo pameti, mi smo tada mogli zauzeti Ćetinje.

Mogli smo zarobiti člana užeg direktorij uma Musolinijeve fašističke stranke, guvernera za Crnu Goru i Albaniju, pet italijanskih generala, čak i jednog italijanskog princa, svu onu separatističku petu kolonu i oružje koje su Italijani zaplijenili na teritoriji Albanije. Sve se to bilo okupilo na Cetinju radi proglašenja Nezavisne Crne Gore.

Pričam ja to Vulu, a znam da će izvršiti ono što je prenio. Još mu rekoh: „Čim Italijani predu sa kaznenim ekspedicijama u protivnapad, razbiće nas tenkovima. Pretrpićemo poraz, jer nemamo dobru organizaciju, nemamo štabova. Uostalom, sad ulazimo u vrijeme najvećih iskušenja, u kome će svako pokazati svoju pravu vrijednost. Znate li vi da je ovo ljeti i da su sve porodice na katunima, na planinama sa stokom. Ovo je katunska nahija. Prostrana. Treba ti dan hoda da je pređeš. Kako za jedan dan na raznim katunima da obavijestim članove Partije da se okupe i da počnemo napad?“

Iskoristio sam one ljude koji su se bili zatekli na sastanku, pa i samog Vula. Rekao sam Vulu da se ne vraća na Cetinje, nego da ide kod Blagote, njegovog brata od strica - izuzetan je junak to bio, poginuo je četrdeset druge - i da mu kaže da on i njegovi dođu sa one strane Ceva, pa da zajedno napadnemo. Tamo je dan prije toga bilo oko trideset karabinjera i nekoliko žandara. Ono što si gledao u filmu „13. jul“, to je bio ovaj naš napad na školu na Čevu i na karabinjere.

Čevo je jedna mala zaravan, selo odakle su Vukotići. Tu su i ranije bile česte i velike bitke. Na tom Čevu Nikac od Rovina je svojevremeno napravio veliki podvig. Veći od podviga Miloša Obilića. Pred napad na Cetinje, turska vojska je taborila na Čevu. Nikac i družina staviše čalme na glave i noću uđoše u logor. Došli su do šatora paše, turskog komandanta, sa svih strana na šator otvorili vatru iz pušaka, izvadili handžare i napravili sjeću. Bilo ih je oko sedamdeset, ali su ubili pašu, sve njegove doglavnike i posjekli masu Turaka. Poslije toga, Turci nijesu napali Cetinje nego su se vratili natrag. Izuzetan junak je bio taj Nikac od Rovina. Njegoš je bio odredio da najveći crnogorski orden bude orden Nikca od Rovina. Već je bio napravio otisak i pozvao glavare crnogorske iz drugih plemena na razgovor. Međutim, ovi iz drugih plemena - Ljubotinjani, Cetinjani, Crmničani, pobuniše se: „E, nećemo mi toga katunjanina da nosimo na prsi!“ Složili su se da naparave Medalju Miloša Obilića. Tako je Medalja Miloša Obilića postala najviši orden crnogorski. Bila je od čistog zlata.

Opkolili smo u obliku potkovice školu-kasarnu i presjekli telefonske veze sa Cetinjem. Ja sam se nalazio iznad škole, kraj jedne crkvice. Sa mnom su bili Nikola Popović i Aco Vukotić. Po kuriru sam ostalima poručio: ja pucam prvi. Kad čuju pušku, neka svi pucaju preko krova. Ako se ne predaju, drugi metak u krov, ako se ni poslije toga ne predaju - onda u prozore. Bilo je tačno tri sata ujutro trinaestog jula. Podigoh pušku i rekoh Nikoli i Acu: „Ajde, sa srećom, da počnemo!“ Tad je opalila prva puška u Crnoj Gori.

Svi zapucaše, al' Talijani se ne predaju. Opalismo u krov. Opet ništa. Počeše i oni da pucaju kroz prozore. Porazbijasmo sva stakla na onim prozorima, al' Talijani se i dalje ne predaju. Bijaše već svanulo. Vidim ja ide Andro Lompar i pravo onim Talijanima. Odjednom, poče da viče: „Vlado, oni su spremni da se predaju, ako im ostavimo oružje i pustimo ih da idu na Četinje.“ Kako da im ostavimo oružje, pa mi smo ih zbog toga i napali! U jednoj ruci sam držao kragujevačku bombu, u drugoj ruci pištolj. Sletim dolje među Talijane, i viknem: „Ruke uvis!“ Kako sam izgledao, ne znam, ali znam da su svi digli ruke uvis. Pogledam: samo devetoro Talijana! A mi očekivali bar trideset. Doduše, toliko ih je i bilo, ali su prethodne večeri otišli na Cetinje radi one crnogorske skupštine koja je proglašavala nezavisnost.

Savo Burić sa svojom grupom ode za Danilovgrad, a mi povedosmo one Talijane pravo cestom ka Cetinju. Odatle do Cetinja ima jedno trideset pet kilometara.

Ovo ti pričam da bi shvatio koliko smo mi naivni bili. Mi smo pred rat čak običan štrajk mjesecima pripremali, a u oružani ustanak smo ovako ušli. Tako ti je: Generali iz biblioteke i ona stvar iz apoteke - ništa ne vrijede! Nije slučajno što smo mi u početku rata neprekidno gubili borbe: protiv Nijemaca, protiv ustaša, protiv domobrana, protiv Talijana, protiv četnika, protiv svih mogućih formacija. Nismo bili prekaljeni. Kad smo se prekalili, ovi naši čobani, polupismeni ili nepismeni, tukli su ih k'o stoku!

I tako, tom cestom, dodosmo do Šimunje. Odatle počinju Ceklići i onda do Cetinja ima još

nešto oko sat hoda. Najedanput, pojavi se jedan talijanski kamionet. Onaj na tri točka. Na njemu tri talijanska vojnika. Bili su vezisti i pošli su da poprave one telefonske veze koje smo mi prekinuli. Viknem : „Stoj, bacite puške!" Iza mene oko trista ljudi. Svi s oružjem. Vozač, neki poštar, zaustavi kamion, iskoči i odmah poče da bježi u pravcu Cetinja. Talijani skidoše puške i - na mene! Da nijesam pao niz one bankine, ubi me jedan od njih. Ovi naši opališe plotun. Sva tri Talijana padoše. Sve zajedno, nije to trajalo više od pet sekundi. Nijesmo ih ubili. Samo ranili. Kukaju oni Talijani, plaču, mole da ih ne pobijemo. Meni ih bi žao, uzmem ja jednog, a još po jednog uzeše dva druga. Nosili smo ih dva kilometra nazad, do škole u Resni, gdje smo bili ostavili one zarobljene Talijane. Sa njima sam ostavio i jednog studenta medicine da im pomogne. Vratim se natrag i pođem na Čekanje i Bukovicu, gdje smo organizovali zasjede Talijanima - bilo da dolaze iz Cetinja ili iz Kotora. Uz put pitam se: šta da radim dalje? Da li da idemo prema Cetinju da napadne-mo Talijane? Ne smijem. Ne znam kakav je plan. Ako pođemo sami, a nema plana, izginućemo svi. Da li da idem prema Njegušima i Kotoru? Ili da ostanem tu? Čekam. Ništa. Ni od koga živoga ne mogu ništa doznati. Zamisli: ljudi čekaju, a ja ne znam ništa. Andro Lompar mi je ranije rekao u kom selu iza Cetinja će biti štab i okružni partijski komitet sa Bajom Sekulićem. Odem tamo. Nije bilo daleko. Sat i po hoda.

Kad sam došao tamo, još se vodila velika borba na Košćelama, jedanaest kilometara od Cetinja prema Rijeci Crnojevića. To je vrlo zgodno mjesto za zasjede. Naši, komandovao je Peko, tu su dočekali jedan talijanski ojačani mitraljeski bataljon koji je trebalo da ide za Istočni front i motociklističku četu. Onda je naišao jedan puk i borba se vodila deset - dvanaest sati. Talijani su se na kraju predali. Imali su preko sto osamdeset mrtvih i preko dvjesto pedeset ranjenih. Mi nijesmo imali ni ranjenih, a kamoli poginulih.

Dakle, dođem u to selo i opet čekam. Niko me ne prima. Drže tamo neki sastanak. Bijaše tu jedan kurir, ja sam ga primio u Partiju. Kažem: „Baro, podi tamo, kaži im da sam došao i da treba da razgovaram sa Bajom." Ode on i vrati se. Veli: „Rekli su ti da su na sastanku i da ne mogu da te prime." Zamisli, kao da ja mogu čekati! Ja čekam i dalje. A, Baro je shvatio stvari. I prema njemu su poslije zločinački postupili. Vratili su ga u pozadinu i ubili su ga četnici iz njegovog sela na jednoj svadbi. Baro se kiselo smije i kaže mi: „Vlado, šta da ti pričam, i sam vidiš kako je." Uopšte me nijesu primili ni razgovarali sa mnom, a komandujem čitavim sektorom. Na sastanku su bili Bajo Sekulić, Niko Rolović, Vojo Ražnatović, Danica Marinović, poslije žena generala Pejovića, Rankovićevog pomoćnika. Jedina je još živa iz toga okružnog komiteta. Sa sastanka izađe Luka Ivanišević, moj dobar drug, i prenese mi poruku da odmah idem nazad. Ni plana, ni direktive, ništa. Idem nazad i mislim: Ako u mene nemaju povjerenja, što ne stave nekog drugog. Ja komandujem tolikim sektorom, a otresaju me se tako. Mogli su jednostavno da kažu da na moje mjesto ide taj i taj...

U međuvremenu, probijala se jedna talijanska jedinica, od Kotora prema Cetinju. Tri tenka i nekoliko kamiona. Ovi moji su ih dočekali onako samoinicijativno, pobili priličan broj Talijana, neke zarobili. Ta tri tenka i jedan - dva kamiona probili su se na Cetinje. Kad sam se vratio, izgubio sam prvo četiri sata, počesmo da se organizujemo: radi obavještenja, hrane i slično. Po starom crnogorskom običaju, porodice su u tome imale najveću ulogu. Crnogorska vojska ranije nije imala komore, nego su im žene, majke i sestre donosile hranu na položaj.

Međutim, nema hrane. Cuce ne šalju. Oni su tamo bili najveće pleme. O čemu se radilo? Krsto Popović, otac moga druga Nikole Popovića, bio je na Mojkovcu, u onoj poznatoj bici u prvom ratu, komandant izviđačkog odreda. I to poznati komandant. Podvige pravio. Stoprocentno je bio za kralja Nikolu i za dinastiju i kasnije je komandovao i zeleničkim i separatističkim odredima. Tukao se sa kasnijim vlastima uveliko i poslije Prvog rata. Sve negdje do dvadeset treće godine. U toj borbi protiv njega učestvovali su i komunisti sa Cetinja. Rekao sam ti: komunisti su bili za ujedinjenje. Krsto je učestvovao na onoj skupštini na kojoj je dvanaestog jula, dan pred ustanak, proglašena nezavisna Crna Gora i izabrana nova vlada crnogorska. U toj vladi ministar unutrašnjih poslova bio je moj ujak, stari zelenič, čak je prije rata bio agent crnogorske policije, medu crnogorskim studentima u Beogradu - o tome piše Mihailo Lalić. Kako je Krsto znao sve te staze i bogaze, uspio je da prođe. Oba su mu sina bila sa nama. Oba komunisti. Nikola je bio član

Partije već pet - šest godina, a mladi sin skojevac. Čim je stigao u Cuce, Krsto Popović je održao zbor i pozivao narod da spriječi našu borbu sa Talijanima. Oko Krsta se okupiše sve one njegove bivše komite. I to, svi naoružani do zuba i, plus, iskusni.

Moj brat Milutin bio je predratni oficir pa sam ja zahvaljujući njemu izučavao i neke vojne stvari. On je bio malo lijep, pa kad je trebalo da polaze kapetanski ispit, ja sam morao da mu čitam naglas sve ono njegovo i naučio sam dosta toga napamet. Ona tri tenka što su otišla na Cetinje vraćaju se i mi se dogovaramo da ih zarobimo. Razrađujem ja kako da napravimo zasjedu, kad uto: Krsto sa nekoliko komita! Došao da ubjeđuje svoje sinove da se vrate u Cuce, jer, eto, ustaše su se već probile na Grahovo i idu prema Cucama. U to vrijeme ustaše su već počele pokolje Srba u Hercegovini. Sinovi ne htjedoše i on, onda, napravi blokadu. Niko nije smio hranu da nam donese.

Ja gore na položaju, u onim stijenama, kad ide jedan borac i veli:

- Jedan drug te traži.

Strčim dolje, a tamo Bajo Sekulić. Veli:

- Idem na Njeguše, pa na Lovćen, a došao sam samo da ti kažem da pustite one zarobljenike.

Misli na one što smo ih prve zarobili i na ona tri ranjena Talijana. Sjećaš se, ostavili smo ih u onoj školi.

- Kako da ih pustimo?

- Da ih pustite na Cetinje.

- Držimo u opsadi čitavo Cetinje i još da im pošaljemo pojačanje!

Veli:

- To je direktiva - i ode! Još dodade:

- Snalazi se kako znaš, ovo dosad je dobro.

- Pa, Bajo, čovječe, pun je cetinjski zatvor naših drugova i patriota. Strijeljaju ljudi svakodnevno. Zašto ne tražimo da ih zamijenimo. Zašto da ne vadimo naše ljudi iz zatvora?

Meni sve to miriše na kapitulaciju, al' ipak naredim da podu tamo u školu i da pomognu da se naprave neka nosila za one ranjene. Objasnim onom talijanskom brigadiru i vojnicima da se mi ne borimo protiv talijanskog naroda, a najmanje protiv talijanske radničke klase i seljaštva. Borimo se protiv okupacije. Kako bi njima bilo da dođe neko i da ih okupira. Brigadir kaže:

- Ja se ne mijesam u politiku.

- Ma kako se ne mijesas u politiku! Pa šta onda radiš ovdje? Je li ti ovo Italija?

Dadoh im pratnju tamo do Cetinja, uzeše one ranjenike i odoše. Borci oko mene svi vrlo nezadovoljni. Ja rekoh:

- Tako je rekao Bajo.

Nije prošlo ni dva sata kako smo otpratili one Talijane, kad eto ti dvije drugarice sa Cetinja: jedna Biljanović, druga Ivanovic. Skojevke obadvije. Nekako se provukle, došle i donijele jednu objavu skinutu sa stuba na Cetinju, kojom se narod poziva na Cetinje da prisustvuje strijeljanju Milice Dapčević! Moje majke. Zamisli. A ja puštam Talijane po Bajovim direktivama!

Prvo su je osudili na smrt. Tad im je rekla: „Ponosim se što sam stala na mušku stopu“ - razumiješ, što je pošla muškim putem - „imam četiri sina i znam da će me lijepo osvetiti.“ Poveli su je na strijeljanje. Žene plaču, a ona ni riječi. U posljednjem trenutku promijeniše joj kaznu u trideset godina zatvora. Ni danas ne znam zašto su to uradili. Možda zato što je bila bliska rođaka Jeleni, kraljici talijanskog. Valjda je neko rekao onim oficirima. A, možda, i zato što su znali da Peko i ja komandujemo po jednim dijelom ustanka, pa se bojali strašne osvete. Ja vjerujem da je drugi razlog pretegao, a da je prvi bio dobar izgovor.

I majka i sestra su bile taoci. Druge su strijeljali, a njih nijesu, bojeći se moguće odmazde. Iz zatvora ju je pustio tek njemački general fon Kajper. Htio je da se preporuči jer smo mi bili daleko jači. Čak joj je rekao: „Puštam te kući. Niko ti ništa ne smije. Ako ti četnici budu pravili bilo kakve neprijatnosti, zaustavi prvog njemačkog vojnika ili oficira i kaži mu da te vodi kod fon Kajpera.“

Poslije oslobođenja Beograda, Cetinje tada još nije bilo oslobođeno, upadoše u našu kuću četnici, pet - šest najpoznatijih cetinjskih koljača. Držali su one talijanske bombe i noževe. Majka je

ležala. Vele joj: „Dig“ se, kučko. Leži ka kraljica ovdje, a sin joj u Bijeli dvor!“ To znaš, Peko je bio komandant jedinica koje su zajedno sa Rusima oslobođale Beograd. Vrijedali su je, psovali i kad im je rekla da joj je fon Kajper rekao da ne smiju da je diraju, pokupili su se i otišli. Fon Kajper bi ih stvarno strijeljao.

A, sestra Danica je sa grupom žena pobegla iz cetinjskog zatvora. Često su tamo nadlijetale formacije američkih i engleskih bombardera. Nijemci su bježali u sklonište čim bi oni naišli. Žene to primijete, pozovu muškarce koji su bili odijeljeni žicom i kažu im da to treba iskoristiti i pobjeći. Muškarci nijesu smjeli, i one same to učine. Ćebad na žice, preskoče žicu i bježe uzbrdo. Samo su dvije poginule. I to, kad su kasnije prelazile cestu. Na onom Čekanju su bile postavljene nagazne mine.

Kad sam po Bajovoj direktivi pustio one Talijane, nijesam ni sanjao šta tek dolazi. Talijani počeše veliku kaznenu ekspediciju, sa artiljerijom, tenkovima i ogromnim brojem aviona. A mi nemamo hrane, ne znamo šta rade drugi, počeli ljudi da se kolebaju...Treba se ponovo pribратi. Rešismo da održimo zbor. Govorio je Vlado Abramović jer je tu rođen i njihov je. Ja sam za njih bio stranac. A i Krsto Popović je istupio protiv mene, koristeći to što sam bio sin bjelaša. Čak je govorio da sam od Srbijanaca dobio dvanaest miliona dinara da zamutim i u krv uvedem katunsku nahiju. Nekako se priberemo i podemo na Šimunju. Kolebanja i dalje ima, al' ipak idu s nama ljudi. Hoće da brane svoja sela i svoja ognjišta. To je posebna svetinja za Crnogorce. Iako su te kuće sličnije pećinama nego domovima. Devedeset pet odsto kuća je bilo pokriveno slamom.

Na Šimunji držimo položaj i čekamo. Talijani izašli. Bilo ih je jedno dvije divizije. Na onom Čekanju bili su postavili oko pedeset topova, sve u red, jedan pored drugoga prema nama. Počeše da nastupaju. Tenkovi, pa pješadija. Već pale prva čeklička sela. Mi smo u međuvremenu bili malo učvrstili disciplinu i dogovorili se da ih ne pustimo bliže od pedeset metara. Ako svaki naš metak ne bude pogodak - gotovi smo. Pored mene biješe Blagota Mićunović. Komandovao je čevskim odredom. Posmatramo sve to i gledamo kakvo je raspoloženje medu borcima.

Odjednom, iza nas se pojavi bar sto pedeset komita, na čelu Krsto Popović! Došli na trideset metara. Svi sa puškama, bombama, fišeklijama. Svi brkajlige. Imaju svi po jedno pedeset godina. Krsto gleda Blagotu i veli: „Ako i jedan jedini metak opalite na Talijane, mi ćemo vas odovud sve pobiti!“ Blagota se okrenu, bio je kao živa vatra, i viknu: „A, ko će da nas spriječi majku ti izdajničku jebem!“ I podiže pušku da ubije Krsta. Zamisli, to reče Krstu Popoviću, generalu bivše crnogorske vojske i vodi komita. Ja istog trenutka skočim za Blagotom i gurnem uvis onu pušku baš kad je opalila.

Da nas ne pomiriše Talijani, ko zna, možda bi otvorili vatru na nas. Onog momenta kad je opadio Blagota, jedna talijanska granata pade jedno pet - šest metara ispred nas. Za njom stotine drugih zasuše onaj kamenjar, a tridesetak bombardera odnekud se stvori iznad nas. Razbjježaše se naši, razbjježaše se i komite. Svaki na svoju stranu. Komite su se zvali i krilaši. Trebalо je da budu osnov vojske nove nezavisne crnogorske države. Krilaši, po predratnoj crnogorskoj žandarmeriji koja je nosila onaj grb sa orlom raširenh krila. Nevjerovatno: od tolike paljbe, niko nije poginuo. Ali, svi se rasturismo. Sa nekim Misom Popovićem sa Cetinja podem uzbrdo, i to bos - opanke sam dao jednom borcu. Htio sam iznad Bjelica da se povezem sa nekim članovima Partije. Usput mislim: obrazovaćemo gerilske odrede, krićemo se u planinama, osmatrati neprijatelje i napadati onda kad je to nama najzgodnije.

U međuvremenu, pošle su kaznene ekspedicije od Podgorice ka Cetinju, i osnovni cilj im je bio da deblokiraju Cetinje. Jer, sve manje jedinice koje su slali, mi smo uništili. Sad su poslali čele divizije. Pogledaj ti kakva je naša situacija bila. Praktično, čitav se narod digao na ustanak. Jedini pravi narodni ustanak te četrdeset prve godine bio je u Crnoj Gori. Bili smo zauzeli sve gradove sem Cetinja, Podgorice i Nikšića. Zauzeli smo Šavnik, Žabljak, Kolašin, Berane, Andrijevicu, Danilovgrad, Virpazar, Petrovac na Moru... Bili smo dobro naoružani, već smo imali iskustava iz prvih borbi i mogli smo da se bijemo mnogo bolje nego u početku. Uslovi, teren i drugo - idealni. Bez obzira na sva kolebanja i ostalo, tih njihovih sedam divizija, to ti je otprilike sedamdeset hiljada ljudi, mogli smo da uništimo sa trideset hiljada boraca... Ali, slušaj sad ovo. Ja počeo da organizujem te gerilske odrede kad, evo ti, opet, Vula Mićunovića. Nosi novu direktivu. Ovog puta

ne samo okružnog - rekao sam ti, bio je kurir Okružnog komiteta Cetinja - nego i Pokrajinskog komiteta Partije za Crnu Goru. Kaže:

- Sve borce vratiti u sela!

Ja ga gledam i ne vjerujem svojim ušima.

- Čekaj, Vule, da se ti nijesi nešto zabunio? Da te ne znam dobro, ja bih mislio da si ti talijanski agent, špijun. Takvu direktivu mogu dati samo Talijani!

To je značilo da treba da kapituliramo pred Talijanima, i to bez metka i borbe, da će sve one koji se vrate u selo Talijani pokupiti i odvesti u logore, među njima probrati one koji su bili aktivniji u ustanku i - postrijeljati. Ja kažem:

- Vule, ja tu direktivu izvršiti neću. To je izdaja. Ja ču sve borce izvući gore u planinu, organizovati gerilske odrede i nastaviti odlučnu borbu sa Talijanima. A, tražiću, najodlučnije, da se oni koji su izdali takvu kapitulantsku direktivu stave pred revolucionarni sud i da im on sudi za izdaju!

I, nijesam prihvatio direktivu. Većina drugih jeste. Osam hiljada boraca, vjerovatno najboljih u Jugoslaviji, predalo se bez metka i odvedeni su u zatvore i logore. Jezgro naše kasnije partizanske vojske u Crnoj Gori bili su oni koji, kao ja, nijesu htjeli da prihvate direktivu i koji su se skrili po onim pećinama. Da absurd bude veći, dva dana poslije toga direktiva je promijenjena kao pogrešna. Ali, već je bilo prekasno. Vule se vratio u komitet i vjerovatno onima rekao kako sam ja reagovao. Znali su da ču ja prvom prilikom zahtijevati da se kazne krivci, i ja sam već bio sahranjen.

Sudeći po onome što ču ti sad ispričati, izgleda da su me bili sahranili i ovi drugi. Krenem sa Nikolom Popovićem u katunsu nahiju da organizujem odred. Zanoćismo u kolibi Krsta Popovića, Nikolina oca. Ujutro rano dođe Nikolina sestra i donese nam hranu. A Krstova situacija bila je ovakva: dva mu sina, Nikola i onaj skojevac, oba komunisti, oba u partizanima, čerka naš simpatizer, a žena, naravno, na strani sinova. Pojedosmo hljeba, sira i nešto mesa, kad: čujemo ovce. Gledamo ko je i Nikola kaže: „Pa, to je Krsto s ovcama.“ Nijesmo ga očekivali jer su muškarci rijetko ostajali u planini sa ovcama. Oni su bili u selu. Mora da je saznao da mu je sin tu pa došao. Vjerovatno nije znao da sam i ja tu. Nikola ga gleda i, zamisli, kaže: „Vlado, da ga ubijem?“ Pita da li da ubije rođenog oca! Ja viknem: „Ne, Nikola!“

To je ono što sam htio da ti kažem. Mi smo se do te mjere diferencirali, da upotrijebim taj savremeni izraz, od onih koji su sarađivali sa okupatorom, da je sin Nikola htio da ubije oca Krsta. I ubio bi ga da sam rekao: „Ubij ga!“ Taj Krsto je protiv nas i poslije rata nastavio da komituje. Ubio je, onog Mugošu, narodnog heroja, a onda je njega četrdeset šeste ubio Veljko Milatović, onaj što je prije nekoliko godina iznenada dao ostavku na sve funkcije. Čitav narod je čuvao tog Krsta. Narod ima svoju logiku. Po toj logici, Krsto je spasio katunsu nahiju da je ne zapale Talijani. Tako je smatrao narod i zahvaljujući tome sva naša poslijeratna organizacija - i partijska, i skojevska, i agenti Ozne - do četrdeset šeste nijesu mogli da udu u trag Krstu Popoviću. A, sve vrijeme boravio je tu, oko svoga sela. Neko je otkrio da on ujutro odlazi na vodu. Zasjedu su mu spremili Mugoša i Milatović... Bili su u nekoj zidini. Mugoša je bio zaspao kad je Krsto naišao. Veljko ga je gurnuo laktom da se probudi, ovaj se prenu iz sna i malo više se podignu iznad one zidine. A, Krsto, stari hajduk, odmah to primijeti i mašinkom ga prosto prereza. Njega ubi Veljko. Mnogo nam je dobrih ljudi poslije rata poginulo od četnika i ustaša. Recimo, baš na onom Čekanju kod Cetinja su četnici Krsta Popovića zaustavili automobil u kome su bili brat Veljka Vlahovića i još četvorica i sve ih pobili Poslije rata, jednom sam čak rekao Nikoli: „Ako hoćeš, preko nekoga javi Krstu da se preda. Ja ču sa svoje strane učiniti sve da ga ne osude na smrt.“ Nikola reče da nema nikakve veze sa njim.

Dakle, ja ne dadoh Nikoli da ubije oca i mi krenusmo prema Bjelicama, preko jednog sela koje se zove Proseni Do. Taman smo prošli to selo, kad neko opali i metak meni prođe bukvalno kroz kosu. Pucao je jedan koga smo mi isključili iz Partije zato što je nekoj djevojci napravio kopile. Bila je to velika bruka. Kad smo se mi ogradili od njega, on pristao uz Krsta. I, Krsto mu je naredio da me ubije. Ali mu je i priprejetio: „Pazi dobro da ne ubiješ Nikolu. Ako ga ubiješ, ubiću te ka' kučku!“ I, valjda, plašeći se da ne ubije Nikolu, promašio je i mene. Nikola je odmah rekao: „Ovo ti je sigurno Krsto pripremio.“

Doduše, prijetile su meni komite i ranije. Kad sam stvarao one partijske organizacije po katunskoj nahiji, spavao sam kod brata od strica istog tog Nikole Popovića. Jedne večeri u kuću upadoše dva komita. Jedan kaže:

- Dapčeviću, imaš do sjutra veče da napustiš Cuce i katunska nahiju. To je naše rješenje. Ne učiniš li to, kunem ti se bogom - ubićemo te da valjaš Lovćena.

- Slušajte vi, ja sam član KPJ i mene je ovdje po zadatku poslala moja Partija. Samo ako mi Partija naredi da odem, ja će otici. Vi možete mene ubiti, ali će umjesto mene Partija poslati jednoga, ako treba dvojicu, pet ili deset. Sve njih pobit' ne možete. Nadam se, samo, da ćete biti toliko ljudi da mi ne pucate s leđa.

Digli su se i otišli. Njima je bilo ubiti čovjeka ka' popiti čašu ladne vode. A ja sam sve vrijeme držao ruku na onom Vujisićevom pištolju i čekao.

Da, da. Onog Vujisića po čijem naređenju su me na Cetinju tukli do smrti. Valjda da bi se preporučio, dva dana poslije kapitulacije Italije, sreća je moga oca i dao mu dva pištolja. Reče: „Odnesi ovo Vladu i zamoli ga da mi oprosti.“ Rekao sam ti da sam mu spasio život poslije rata. Četrdeset pete su ga naši uhapsili u Beogradu. U prvom redu zbog onoga što je meni učinio. Htjeli su da ga osude na smrt. Neki Vidak Popović, isljednik sa Cetinja, zovnu me jednog dana telefonom da mi učini muštuluk. Veli:

- Vlado, znaš li ko je ovdje u zatvoru i sad je došlo vrijeme da plati? Bivši upravnik policije na Cetinju Vujisić!

- Zašto? Kako se držao za vrijeme okupacije?

- Najteže mu je ono što je tebe onako prebio. Zahtijevao sam da ga smjesta puste. Pustili su ga.

Jednom sam ga poslije toga sreća kod Cvjetnog trga u Beogradu. Krenuo negdje sa sinom Pavlom. Već tad je Pavle bio debeo. Pogledao me, sagao glavu i, kad je prolazio pored mene, samo je rekao: „Velika ti hvala, Vlado.“

Dakle, izbjegoh komitski metak u onom Prosenom Dolu, al' dođe vrijeme da platim i za ono što sam odbio direktivu i za ono što sam rekao Vulu Mićunoviću. Dodosmo Nikola i ja u Bjelice, u Kosaču, do onih naših drugova. Sjedimo i pričamo, kad evo ti Voja Biljanovića. Bio je tada član sreskog partijskog komiteta. Prije rata radio je u zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Bio je sekretar Univerzitetskog komiteta u Zagrebu i član zagrebačkog Mjesnog komiteta. I on je bio u zatvoru u Kerestincu sa onim našim drugovima, ali je izbjegao pokolj. Izašao je mjesec dana prije toga blagodareći bratu svoje djevojke koji je tamo podmitio neke ustaše. Tako su ga pustili...

Ma, kakvo neuspjelo bjekstvo! Nije to bilo neuspjelo bjekstvo, to je bio čist zločin. I to zločin komunista. Njih je bilo lako osloboediti. Naročito u onom periodu dok se još nije bila učvrstila ustaška vlast. Njih su čuvala tri - četiri stražara. Čak nijesu bili pravi žandari ili policajci, nego oni iz takozvane seljačke straže. Ja smatram da je to u svakom slučaju bio zločin i ne samo zločin iz nehata. Jer, nemoguće je da oni koji su znali da su ti ljudi tamo i koliko oni vrijede za naš pokret nijesu ništa preduzeli da budu oslobođeni. Kada su i pokušali - i to na svoju ruku Kopinić i Rob, sekretar Mjesnog partijskog komiteta Zagreba - to je urađeno tako naopako kao daje neko svjesno htio sve da upropasti.

Sto dvadeset sedam najvećih intelektualaca Komunističke partije Jugoslavije i Hrvatske je tu pobijeno. Rekao sam ti već: mi nijesmo imali nijednoga teoretičara ravnog Ognjenu Prici, nijednoga čovjeka u kulturi ravnog Otokaru Keršovaniju, nijednoga u oblasti publicistike ravnog Božidaru Adžiji...

O slučaju bjekstva iz zatvora u Sremskoj Mitrovici moglo bi se isto reći. Kao što bi se isto to moglo reći za ostavljanje u gradovima članova Partije koji su bili potpuno kompromitovani jer su bili hapšeni, jer su bili u zatvorima i koje je policija odlično poznavala. Veliki broj je zbog njih bio pobijen, a organizacije u svim tim mjestima - Beogradu, Osijeku, Zagrebu, Karlovcu... praktički su bile uništene. Pomenuće ti samo neke od njih: Vukica Mitrović, Mrsa Matijević, David Pajić, Todor Dukin... U onim uslovima okupacije i terora, takvi ljudi ni u kom slučaju nijesu smjeli biti ostavljeni u gradovima.

Kad sam o tome razmišljao, imao sam utisak, a imam ga i danas, da je neko možda i svjesno

izložio te ljudi pogibiji. Posebno kad se zna da se veliki dio baš tih ljudi, na ovaj ili na onaj način, nije slagao sa Brozom i politikom koju je on vodio. Osim toga, mnogo drugih pitanja nije razjašnjeno. Recimo, kako je u ruke ustaške policije pao Srebrenjak, šef sovjetske obavještajne službe u Zagrebu, za koga su znala samo dva čovjeka - Tito i Kopinić. Ili, kako se moglo dogoditi da u Beogradu Nijemci uhvate i strijeljaju Mustafu Golubića, čovjeka iz samog vrha sovjetske obavještajne službe, za koga su, takođe, znala samo dva - tri čovjeka. I to ona koja su bila određena da mu se nadu pri ruci.

Dakle, dođe Vojo Biljanović i saopštava mi da treba odmah da idem na Stavor, planinu u cetinjskom srezu, na drugu dužnost. Kaže: „Ostaću ja mjesto tebe.“ Čuješ, on umjesto mene! I to je bila pogrešna odluka. Vojo Biljanović nije bio Crnogorac i u tim selima nije imao nikakve rodbine. A to je u Crnoj Gori, naročito u toj situaciji, bilo od izuzetno velike važnosti. Izabran je naj-nepogodniji čovjek. Normalno bi bilo da su tamo poslali Veljka Mićunovića, koji je bio iz katunske nahije, ili Krsta Popivodu, ili nekog drugog ko je poznavao sve te međuplemenske i druge odnose. AT, 'ajde, direktiva je direktiva. Pođem na Stavor, dođem tamo, javim se, al' me ne puštaju gore kod njih, na vrhu je bio štab, nego silazi sekretar cetinjskog komiteta, Niko Rolović. Nije u Partiji bio duže od osam mjeseci. Ali, podržao onu odluku o isključenju Nikole Lekića iz Partije, pa ga nagradili. Da sam ja bio na Cetinju kad je priman, nikad on ne bi ušao u Partiju. Ništa nije htio da radi, bio je vrlo daleki simpatizer, samo je lansirao modu po Cetinju. Istina, bio je zgodan, dopadao se djevojkama. Jednom sam mu ponudio da odnese paket letaka jednom članu Komiteta u Crmnicu, a on reče: „Nijesam ja lud da idem po zatvorima k'o ti i da me prebijaju k'o tebe!“ A, sad, on sekretar Komiteta. Velika vlast.

Kaže on meni:

- Ti si smijenjen sa ove dužnosti. - Vjerovatno im je Vule prenio ono što sam mu onda rekao. - Ideš, veli, za sekretara Opštinskoga biroa na Ljubotinj.

Kažem:

- U redu...

Kad? Onda kad sam zaplakao? Ne, nijesu me tad isključili. To je bila samo finta da prihvativmo odluku o isključenju Lekića. Ko je prihvatio taj je ostao u Partiji. Prihvatio sam i ja. Šta sam drugo mogao.

Sjedosmo Niko i ja i razgovaramo. Kažem:

- Kako je bilo moguće da me ni o čemu nijesu obavještavali. Nijesam znao šta da radim. Ljudi su plakali, neki su čak pokušali da izvrše samoubistvo zbog vaše direktive da se vrate u sela. Lomili su se između discipline i poslušnosti prema odluci Komiteta i zdravog razuma. Stavili ste nas na milost i nemilost Talijanima...

Sve to što sam rekao, Niko je primio kao veliku uvredu na svoj račun. Pitam:

- Mogu li da razgovaram s Bajom? Kaže:
- Nije tu.

A bio je tu. Bajo Sekulić se, jednostavno, bojao da se suoči sa mnom. Pored ostalog i zato što su oni Talijani koje smo mi bili zarobili u prvom napadu, pa pustili po njegovoj direktivi, kasnije napravili pokolj u selu u kome smo ih bili ostavili. Kad su sa kaznenom ekspedicijom ponovo došli u to selo, sva ona djeca koja su ih hranila dok su bili naši zarobljenici, okupila su se oko njih, a znaš li šta su oni uradili? Uhvatili su jedanaestoro dječaka, između deset i trinaest godina - i svu jedanaestoricu tu postrijeljali. Medu njima je strijeljan i najmlađi brat Vlada Abramovića, sekretara Komiteta u Boki Kotorskoj.

Ja pitam Niku:

- Što ja tamo da radim kao sekretar Biroa?

Iz tog mog sela, Ljubotinja, po naređenju predalo se devedeset odsto ustanika i Talijani su ih odveli u logor. Veli:

- Organizuj jedan bataljon!

Nije se na tome završilo. Kad je počela priprema nove Pokrajinske konferencije za Crnu Goru, dode jedan od njih odozgo, traži da i mi izaberemo delegata i kaže: „Ti, druže Vlado, ne treba da se kandiduješ, jer ćeš inače biti pozvan na konferenciju.“ Kako on to reče, ja se sjetih istih

riječi Sava Brkovića, pred onu konferenciju. Vidim: opet neka ujdurma. Samo, ovog puta nijesam poslušao, nego sam se kandidovao i prošao na izborima iako je ovaj predložio drugog kandidata. Kad je vidio da sam ja izabran, tražio je da se glasanje ponovi. Ali, ovog puta, tajno i plus da on broji glasove. Zamisli! Dobio je zadatku da me onemogući i, prosto, nije birao sredstva. Nijesam dozvolio da on sam broji glasove, dodali smo i jednog našeg, ponovili glasanje i - ja opet prođoh. I to jednoglasno. Htjeli su po svaku cijenu da me spriječe da dođem na konferenciju jer su se bojali onoga što sam namjeravao tamo da kažem. Spremao sam se da kažem sve ono što sam onda Vulu obećao. Ode onaj ljut, neobavljen posla. Dolazi vrijeme konferencije. Mene ne zovu. Vidim, delegati iz Crmnice i iz onih drugih opština prolaze preko naše teritorije i idu na konferenciju. Krenuh i ja sa njima. Interesantno, već tada su za delegate birali samo one za koje su unaprijed znali da će ih podržati. Imali su sto načina da izbjegnu ljudi koji su bili spremni kritički da istupe.

Dok sam sa onim delegatima čekao početak konferencije, pozva me Niko Rolović. Veli:

- Saopštavam ti u ime rukovodstva da ti ne možeš prisustvovati konferenciji jer smo o tebi već donijeli izvjesnu odluku!

- Po Statutu, za vrijeme izbora vi ne možete donijeti nikakvu odluku i ja ću prisustvovati konferenciji, jer sam ja izabran za delegata, i to jednoglasno.

- Ti ne možeš prisustvovati, još jednom ti saopštava, i to u ime našeg i Pokrajinskog komiteta. Ako pokušaš, mi ćemo te oružjem spriječiti!

Da sam se tada vratio na Ljubotinj i onim ljudima rekao da me nijesu pustili, garantujem ti da bismo ih počistili k'o posljednje balege. Trebalо je tada obračunati se sa tim ljudima oružjem. Pogriješio sam što to nijesam učinio. Da jesam, ne bi učinili sva ona zla i ne bi upropastili ustanak u Crnoj Gori. Sjutradan, preko Ljubotinja naiđe Branko Lopičić, jedan od delegata - poginuo je devet mjeseci poslije toga, zapalili su ga četnici zajedno sa ostalim ranjenicima - i ja ga pitam šta je bilo na konferenciji. Veli: „Tebe su isključili iz Partije.¹“ I, još, veli da je Blažo Jovanović rekao: „Vlado Dapčević je pokušao silom da prisustvuje konferenciji i mi smo ga spriječili. Otišao je. Dabogda nam Talijane doveo, jer on je u stanju i to da nam učini!“ Zamisli!

Tog istog dana neki Đoko Vukićević i Mišo Radoman, isto delegati, došli su da mi to zvanično saopštite.

I tada, kao i poslije, isključenje iz Partije znacilo je potpunu degradaciju. A, evo ti i primjera. Kad su na Ljubotinju formirani novi odredi, oni tamo navališe da ja budem komandir jednog voda. Međutim, naiđe, u prolazu, Jovo Kapičić i, kad je to čuo, viknu na onog sekretara partiskske organizacije, bješe mi to brat od strica: „I tebe ćemo isključiti iz Partije. Mi ga isključujemo iz Partije, a vi ga birate za vodnika. Odmah da ga smijenite!“ I smijeniše me.

Taj Jovo Kapičić je, u stvari, tada pošao na Lovćen da organizuje ubistvo Nikole Lekića i, zajedno, sa njim, Bogdana Lakovića i Sava Popovića, jer bi ova dvojica branili Nikolu do posljednje kapi krvi. Jedan od onih kurira, predratnih članova Partije, to je čuo i rekao mi. Odmah sam jednog druga poslao po Nikolu, Bogdana i Sava i oni su došli kod mene. Jovu sam rekao:

- Fali li mu dlaka s glave, preko puške ćemo razgovarati!

Jovo me gleda i pita:

- Ko ti je to rekao? To nije istina.

U tim mojim stalnim sukobima sa rukovodstvom, zanimljiv je i jedan detalj o meni i Peku. Nekoliko dana poslije mog dolaska iz katunske nahije na Ljubotinj dode Peko. Prije toga nijesmo se vidjeli četiri i više godina - i kakav je običaj, pođem da se sa njim poljubim. On, ništa. Samo kaže:

- Vlado, da ideš smjesta na Stavor, u štab i da se raskritikuješ.

- Zašto?

- Zbog onih stvari koje si govorio.

- Peko, je li istina ono što sam ja rekao?

- Jeste, ali to nije važno. Oni su jači od tebe i uništice te. Ti treba da kupuješ, a ne da prodaješ. '

A, on je tada već bio prošao Španiju, imao je iskustva, realnije je stvari prosuđivao od mene. Ali, ja i dalje tjeram svoje:

- Slušaj, Peko, ako si ti u Španiji naučio da trguješ, ja nijesam. Ja nijesam trgovac, nego komunista. Ti trguj, a ja ni po koju cijenu neću reći da nije istina ono što je istina.

Peko je već tada znao da se na hiljadu načina neko može likvidirati, a da i ne pucaš u njega. Jednostavno, pošalješ ga na zadatak tamo gdje mora da se pogine.

I sa mnom su to pokušali, dva mjeseca poslije mog isključenja iz Partije. Pozvali su me na Stavor i, kad stigoh, opet me ne pustiše u kuću. Tada pred mene nije izašao Niko Rolović, nego Jovo Kapičić. Nika Rolovića je u međuvremenu ubio neki iz Bajića. Zavrbovali su ga Talijani, dali mu pištanj i on prvo ubi nekog Laličića sa Prekornice, pa Niku Rolovića. Šest metaka u čelo mu je sasuo. Kapičić mi je u ime Komiteta saopštio da treba da idem na Cetinje da ubijem Jovana Belova-Vujovića. Kaže:

- Da sam na tvome mjestu ja bih to izvršio. Ja mu odgovaram:

- Slušaj, Jovo, mi se dobro znamo, nemaš ti muda ni za mnogo manju stvar, a kamoli da ideš na Cetinje.

A, ja najkompromitovaniji čovjek na Cetinju. Ucijenjen. Na Cetinje pobjegli svi oni saradnici okupatora, jer mi vladamo okolinom Cetinja i redom ubijamo te špijune. Plus, policijski čas na Cetinju. Ja, dakle, usred dana treba da prodem kroz centar Cetinja da bih došao do čovjeka kod koga treba da se sklonim dok ne ubijem tog špijuna. Uz to, na Cetinju znaju da smo ga osudili na smrt i dobro ga čuvaju! Veljko Mićunović je bio protiv toga da me šalju, a sekretar Komiteta sa Cetinja, Milovan Vujović, plakao je da me ne šalju jer će sigurno biti ubijen i garantovao im je da će Jovana Belova-Vujovića ubiti sami komunisti sa Cetinja najviše za deset dana.

Otišao sam ipak na Cetinje. Prošao sam kroz razne tragikomične situacije, ali Jovana nijesam uspio da ubijem. Čak mi je revolver u koji sam jedino imao povjerenja upao u klozet. Danima sam se krio kod Blaža Kusovca i čekao da mi jave da nailazi Jovan. Plan je bio da ja izađem kad on nađe i da ga ubijem. Jedne večeri, brat Voja Ražnatovića je zaista dotrčao da mi javi da baš u tom trenutku izlazi iz kafane u pratnji talijanskih oficira. Izađem, stojim iza ulaza i čekam ih, spreman da ubijem svu trojicu. Međutim, oni su okrenuli na drugu stranu. Stvar se završila tako što je Veljko Mićunović, bio je tada komesar Lovćenskog odreda, poručio da se smjesta vratim. A Jovana su kasnije ubili baš u mom selu. Ubio ga moj brat od strica.

Kad sam se ponovo javio na Stavor, Veljko Mićunović mi je saopštio da sam određen u Lovćenski bataljon.

Na Žabljaku, u jesen četrdeset prve godine, formiran je Crnogorski odred. Komandant je bio Arso Jovanović, a politički komesar Bajo Sekulić. Na putu ka Žabljaku, kad smo bili na Jezera, nekako sam se našao pored Jova Kapičića. Bio je postavljen za komesara Lovćenskog bataljona. Valjda je bio zaboravio da sam i ja isključen iz Partije i proglašen za frakcionaša, pa mi najednom reče:

- A Nikolu i ove frakcionaše - sve ćemo pobiti! Bio sam zapanjen! Da li me shvataš? Moj je utisak, normalan i logičan, odmah bio da je on od nekoga gore dobio zadatak, kao komesar bataljona, da nađe načina, negdje u toku borbe, da likvidira Nikolu, Bogdana, Sava. Odmah sam otišao u treću četu, našao sam ih i prenio im ovo što je rekao Jova Kapa. Oni ništa. Nikola samo reče:

- Bilo bi mi strašno da poginem od drugova, ali ako. Savo Popović veli:

- Neka im služi na čast.

Dok smo se spuštali prema Pljevljima, bio sam se dobrovoljno javio za vodu bombaša. Ponovo sretoh Nikolu.

- Kako si Nikola?

- Ja će noćas sigurno poginuti. Nije mi strašno ni žao zbog toga, ionako sam kao komunista očekivao da mogu svaki čas izgubiti glavu, ali mi je žao što će poginuti kao da su me kučke izjele...

Te noći su sva trojica poginula. Našli su ih sve jednog do drugoga. Zamislji: velikoga Nikolu Lekića, čuvenog rukovodioca crnogorske partije, delegata Pete zemaljske konferencije, njega koji ništa nije video - vodio ga je Savo Popović jer je na jednom oku imao dioptriju minus sedam, a na drugom minus devet - poslali su u noćnu borbu! To je bilo čisto ubistvo.

A znaš li šta je radio Jovo Kapa? Pobjegao je. Nije ni učestvovao u bici. Pobjegao je, a mi

smo ginuli bukvalno kao stoka. Napali smo kasarnu frontalno. Pošto je sva Crna Gora znala da idemo na Pljevlja, naravno, znali su i Talijani, pa su se zabarikadirali i dobro spremili da nas dočekaju. Bacio sam prvu bombu na onu kasarnu. Kako je ja bacih, ona se vrti i umalo nas ne pobi. Kad smo bacili još dvije - tri bombe, poče pakao: upališe se reflektori i osuše vatru na nas iz svih oružja i oruđa - pušaka, artiljerije, minobacača... Ti minobacači su pokolj napravili. A ovi, naši, kao da idu na demonstracije: „Ura!" I pravo na one kasarne. Ljudi padaju k'o snoplje. Kad je svanulo, odem do komandanta našeg bataljona, Pera Ćetkovica, poginuo je kod Nevesinja četrdeset treće godine kao komandant Treće divizije - i kažem:

- Pero, čovječe, vidiš li da ćemo svi izginuti, vadi bataljon dok još možeš da spasiš nešto!

On veli:

- Ne smijem bez Jova! Da, Jova Kape. Kaže:

- Nije ni ušao s nama, otiašao je kod bataljona Bijeloga Pavla da traži pomoć i koordinaciju.

Čuješ ti ovo: komesar bataljona kao najobičniji kurir otiašao kobajagi da traži pomoć. Pobjegao. Poče protivnapad Talijana. Jedno dvjesta - trista Talijana zauzelo je Glavicu, brdo iza naših leda i presjeklo nam odstupnicu. Ispred nas kasarne, a odozgo sa Stražice zasipaju nas artiljerijskim minobacačkim granatama. Ne možeš prst da pomoliš. Kotao. Pokolj. U našem bataljonu je tada bio trista četrdeset jedan borac. Pero je, ipak, sa šezdesetak ljudi uspio da potisne one Talijane na Glavici, da izbjigu na Glavici, ali je odmah bio potisnut sa druge strane Glavice. Tako su nas podijelili. Tek tamo, dakle van ovog pakla, odnekud se pojavio Jovo Kapičić.

Mi ovamo gorimo. Čitav taj dan Talijani su nas mrcvarili. Izgibosmo strašno. Ja sam bio ranjen. Tek kad se smrklo, ono što je ostalo živo uspjelo je da se izvuče. Valjda zato što sam izgubio mnogo krvi i bacio šinjel sa sebe, bio mi je pretežak, dobio sam zapaljenje pluća. A, kako i ne bi: potpuno bos sam se po snijegu iz Pljevalja probijao do sela Krnjače. A Jovo Kapa, osim što je pobegao, napravio je tu još dvije teške svinjarije. Kad su ove naše, sa Perom Ćetkovićem, potisnuli sa druge strane Glavice i odvojili ih od nas, oni su htjeli da se vrate, da ponovo osvoje Glavicu i otvore nama izlaz. Ali, Jovo nije dao. Reče: „Dosta je što su i oni izginuli, neću i vi da ginete!" Jovo je - iako su borci to uporno tražili, a mnogi su čak i plakali jer su znali da mi u kasarnama ginemo i da ćemo svi izginuti ako nam oni ne otvore put za odstupnicu preko Glavice - spriječio napad na Glavicu jer je znao da će i on, kad je već tu, morati da učestvuje u napadu i da izloži svoju guzicu opasnosti. Tako nas ostaviše u onom kotlu. Pored toga, sve naše stvari, ruksake i ostalo, koje smo prije boja bili ostavili na jednom mjestu - dao je Pivskom bataljonu. Naše stvari dao Pivljanim, koji nijesu bili u stanju da osvoje Stražicu sa koje je artiljerija onako tukla po nama!

Preko šezdeset pošlo našeg Lovćenskog bataljona je tada izbačeno iz stroja. Najbolji drugovi i mnogi rođaci su mi tada izginuli.

A, ovo za Jova Kapu znaju svi preživjeli borci koji su prisustvovali zboru bataljona u Krnjači dva dana poslije bitke. Ja sam tad javno pitao Pera Ćetkovića zašto nije izvukao bataljon kad je video da ljudi nepotrebno ginu i zašto nije ponovo osvojio Glavicu. On mi je, isto tako javno, odgovorio da mu nije dao Jovo Kapa. Jovo je bio komesar, a komesari su imali pravo veta na odluke komandanta. Pero još reče: „Ja sam bivši oficir, nijesam u toj vašoj Partiji i meni je naređeno njega da slušam." Onda se postavi pitanje: A, gdje si ti bio, Jovo Kapa? Borci pitaju. Jovo Kapa čuti. Neko dobaci: „Govori, pizdo jedna!" On opet čuti. Umalo ga tada nijesu ubili. Trebalo je da ga ubiju. Izdao je i pokazao se kao najordinarnija kukavica.

Kao da se ni tada ni kasnije nije ništa desilo, taj Jovo Kapičić je stalno napredovao. Bez obzira na sve što je radio. Meni se čini da je tajna u sljedećem. Njegova djevojka prije rata u Beogradu bila je Davorjanka Paunović-Zdenka. Znaš ko je Zdenka? Titova ratna sekretarica i nevjenčana žena. Da, da, žena. To je bila javna tajna. Opasnije je bilo zamjeriti se toj Davorjanki nego lično Titu. Početkom četrdeset prve godine beogradska organizacija je od Centralnog komiteta Partije dobila naređenje da pošalje dvije studentkinje, članice Partije, da se osposobe za šifrantkinje za radio - stanicu Centralnog komiteta. Izbor je pao na nju i na Vjeru Planojević. Vjera je bila kasnije ljubavnica Sretena Zujovića. Tada se Davorjanka zbližila sa Titom. Valjda su se i Tito i Davorjanka zbog toga osjećali nešto dužni Jovu Kapičiću - ona ga ostavila zbog Tita - i tako mu se

svašta opraštalo, i još je napredovao. Rat je završio kao komesar Vojvodanskog korpusa. Poslije rata je bio savjetnik u ambasadi u Parizu, dok Marko Ristić za njega nije napisao Rankoviću da ne zna ni jezik ni bilo šta drugo, da je potpuno nesposoban za posao za koji je postavljen i tražio drugog čovjeka. Ranković ga je vratio u zemlju i uzeo sebi za pomočnika.

On je bio odgovoran Rankoviću za Goli otok. Sve što se tamo dešavalo bilo je po njegovim uputstvima. Tada je od volje Jove Kape zavisila sudbina hiljada ljudi. Mi goloootčani smo ga zapamtili za cijelo život. Kasnije je bio jugoslovenski ambasador u Mađarskoj, pa u Švedskoj. Čuo sam od više ljudi u Beogradu, ne znam da li je to istina, da je u Švedskoj kao ambasador Jugoslavije bio proglašen personom non grata, i da su ga, čak, prebili u stanu švedskog ministra spoljnih poslova jer je, navodno, pokušao da siluje njegovu ženu, koju je ranije upoznao na nekom prijemu. U ono vrijeme bio je to, kažu, veliki skandal. Vraćen je u zemlju i dugo po kazni nije ništa radio. Kasnije, na prijedlog Veljka Milatovića, izabran je u Savjet federacije.

Poraz na Pljevljima nije bio samo teški vojnički poraz partizanskog pokreta u Crnoj Gori u kome su izginuli naši najbolji kadrovi, nego i teški politički poraz. U stvari, poraz na Pljevljima i lijeve greške koje su pravili Ivan Milutinović i rukovodstvo Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru stvorili su uslove za formiranje i razvijanje četničkog pokreta u Crnoj Gori. Bilo bi normalno da su oni koji su donijeli odluku o napadu na Pljevlja - Ivan Milutinović, Blažo Jovanović i rukovodstvo - bili izvedeni pred revolucionarni sud, jer to objektivno nije bilo ništa drugo nego zločin. Unaprijed se moralo znati da u onakvom napadu na jedan utvrđeni grad možemo samo izginuti i ništa drugo.

Poslije tog poraza trebalo je da krenemo ka Rudom. Međutim, niko neće. Izgubili ljudi povjerenje i neće. Uz to, ima svako i neke svoje razloge. Nije im se ostavljala kuća i slično. Sazvaše zbor bataljona - ja sam još bio vrlo slab - i komandant bataljona čita da treba da idemo u Bosnu. Niko ništa. Svi čute. Znači: ne slaže se niko.

Prije toga, kad je štab bataljona dobio naređenje od Vrhovnog štaba da je bataljon određen da ide u pravcu Rudog, Jovo Kapa je došao kod mene, još sam ležao bolestan od zapaljenja pluća, prenio mi je to naređenje i dodao da je u bataljonu vrlo rđavo raspoloženje i da se boji da skoro niko neće htjeti da ide. Rekao je: „Ti imaš veliki uticaj na ljude i ja te molim, u ime Partije i štaba bataljona, da istupiš i pozoveš ljude da idu. Tebe će poslušati.“

U tom muku, ljudi nijesu progovarali ni riječi, Jovo i Pero su samo gledali u mene i prosto me očima pozivali da govorim. Ja sam se onako slab digao, pridržavali su me dok sam govorio, i rekao:

- Drugovi, pred nama je dvojba: ili da se vraćamo u Crnu Goru ili da idemo u Prvu proletersku. Sa čim da se vratimo u Crnu Goru? Zar da kažemo našoj braći, drugovima, rodbini i prijateljima da smo najbolje naše drugove i braću ostavili neosvećene u Pljevljima? Odlazak u Prvu proletersku brigadu je najbolji način da ih osvetimo i da se kako treba borimo protiv okupatora. Ja sam uvjeren, jer vas sve poznajem i znam da ste junaci, da ćete svi poći u Prvu proletersku brigadu. Ja idem.

Odbila su da idu samo petorica, među njima i Kada Petričević. Trojica opravdano. Bili su bolesni.

Lolina kožna jakna

Sjutradan po obrazovanju Prve proleterske brigade u Rudom, naš bataljon je dobio zadatak da zauzme Međeđu. Čuli smo da su tamo bili četnici. U Medeđi, međutim, nađosmo samo jednog zaspalog četnika od sto dvadeset, koliko je bilo prethodnog dana. Međutim, u svemu tome zanimljiv je jedan drugi detalj. Čujemo: iz Goražda stiže voz sa jednim vagonom i u njemu potpukovnik Cvetković, komandant žandarmerije u Užicu, sa još dvojicom. Dobili smo zadatak da ih pohapsimo. Nađe voz, okrenusmo skretnicu, zaustavi se lokomotiva i mi uđosmo u onaj jedan vagon. Na platformi potpukovnik Cvetković. Odjednom, Pero Ćetković se ukoči i poče da raportira: „Gospodine potpukovniče, raportira vam kapetan Pero Ćetković, komandant Prvog bataljona Prve proleterske brigade...“ Pero, predratni oficir, još se nije bio otresao autoriteta onih potpukovničkih epoleta. Zamisli, raportira Cvetkoviću koji komanduje žandarmerijom pod njemačkom okupacijom. A, ovaj veli: „Baci tu petokraku! Kako te nije sramota da je nosiš ti oficir jugoslovenske vojske? Svi su već prešli u četnike!“

Meni prekipi. Pridem Cvetkoviću, tresnem mu šamar, zavrnom ruku, uzmem pištolj i strgnem mu one epolete... Kako mi uđosmo, tako ona dvojica što su bila sa Cvetkovićem, nešto sakriše. Tada još nijesmo imali iskustva. To su bila dva opasna Ljotićevec i agenta Gestapoa, a mi smo ih pustili! Zadržali smo samo Cvetkovića jer smo znali da je pobio nekoliko stotina zarobljenih partizana. Predali smo ga Vrhovnom štabu.

Vrhovni štab je naišao poslije podne u pratinji Četvrtog bataljona Prve proleterske brigade. Biješe veliki snijeg, strašna mećava. Smjestili smo se bili u nekom hoteliću, jedinoj zgradbi koja nije bila spaljena u Međeđi, dok nijesmo, kad je došao Vrhovni štab, zgradu njima morali da ustupimo. Čitavu noć smo proveli na onoj mećavi. Gledam: dva brata Ribara u koži od glave do pete. Obučeni za Sjeverni pol. Razmišljam: Cijelog života su živjeli k'o bubreg u loju, školovali se po fakultetima Švajcarske, Francuske, nijesu znali čega imaju, svaka im je želja bila ispunjena, sad tako obučeni odlaze u toplu kuću, a mi borci po onoj mećavi treba da idemo u Podromaniju da spriječimo rasipanje partizanskih odreda! U to vrijeme, kao posljedica pada Užičke republike i poraza na Pljevljima, i pojačane aktivnosti četnika Draže Mihajlovića - došlo je do velikog osipanja naših jedinica u istočnoj Bosni.

Ljudi su prelazili četnicima ili su četnici u našim jedinicama, kao u odredu Zvijezda na Okruglici, pučem preuzimali vlast i odvodili čitave jedinice. Prethodno bi poklali sve komesare. Te iz Okruglice smo napali ujutro na Božić i zarobili. Uglavnom su bili pijani. Koča Popović ih je lično saslušavao. Četvorica su bila osuđena na smrt. Naša četa je dobila zadatak da ih strijelja. Dvojicu smo strijeljali, a dvojica nam pobjegoše.

U Okruglici smo čuli da počinje njemačka ofanziva, da nas opkoljavaju. Dobili smo zadatak da se izvučemo usiljenim maršem preko svih onih planina. Koča me tada unapredio u komandira Prve čete prethodnice. Poznato ti je kakav je bio Igmanski marš, je li? E, ja i moja četa prtili smo taj snijeg. Temperatura je bila trideset sedam ispod nule. Toliko je bilo hladno da je bilo dovoljno da se zaustaviš desetak minuta i gotov si. Čudno: ko god je bio u opancima, nijesu mu se noge onoliko smrzavale koliko su se smrzavale onima koji su nosili čizme ili cipele. Za nama je tada išla čitava brigada sem Drugog crnogorskog bataljona, koji je ostao sa Titom na Romaniji.

Dobar je bio taj Koča. Kad smo se popeli na vrh Igmana, Uđosmo u jednu partizansku brvnaru, popismo malo rakije, tad sam prvi put okusio alkohol, i zaspasmo k'o zaklani. Čitava četa. Nije prošlo ni četvrt sata, eto ga Koča. Viče:

- Vlado, Vlado, diži se! Povedi borce, tebe će poslušati. Morate dalje. Dolaze ranjenici, moramo njih da smjestimo.

- Kuda?

- Na Veliko polje.

Pitam koliko ima do tamo. Kaže:

- Dobar cigar duvana.

Čuješ, cigar duvana! A išli smo dva sata nigdje se ne zadržavajući. Taman uđosmo na neku farmu lisica, zapalismo vatru - dime ona mokra drva - i malo se odmaramo, kad evo opet brigade. To je trebalo vidjeti: ljudi hodaju smrznuti, crni kao ugarak... Meso koje je tako pocrnjelo, već sjutradan je počinjalo da se raspada i smrdilo je kao na lešini. Odatle nas odmah poslaše u Presjenicu, na tri sata hoda od te farme. Trebalo je vidjeti kako su nas dočekah u tim selima oko Kalinovika. U kućama samo žene, djeca i starci. Sve muškarce poklale ustaše. Čak i one iz Ilovice u koju su bih preseljeni Konavljanji. Sedam dana su nas ti ljudi bukvalno gostili, pa nam čak i veš one žene sašiše i dadoše.

U toj Ilovici, zamisli, dogodilo mi se i ovo. U kući me jednog dana sačekaše dvije djevojke. Jedna šesnaest, druga osamnaest godina. Ljute. Pitam ih šta je? One čute.

- Šta je, gorovite!

Tek tad ona mlađa progovara. Veli:

- Vi nas prezirete i zato sa nama nećete da ašikujete!

A, nama je to, koliko god da nam se ašikovalo, bilo najstrože zabranjeno. Zbog takvih stvari mogla se i glava izgubiti. Ja počeh da objašnjavam da smo mi narodna vojska, da se to ne smije... Kad ona starija reče:

- Poslije vašeg odlaska doći će ustaše i sve nas silovati. I mi i naši roditelji bismo htjeli vašu djecu da imamo.

To vi sada, naravno, ne možete shvatiti. Ali, u tim krajevima su se relativno često događale i takve drame. Prođu ustaše i siluju Srpskinje. Onda prođu četnici pa siluju muslimanke i Hrvatice. Tako da su Srpskinje nosile djecu ustaša, a muslimanke i Hrvatice djecu četnika.

Iz ovoga što će ti sad ispričati vidjećeš kakvo je to strašno međusobno klanje bilo. Ova silovanja su u tome bila najmanje tragična. U Foči me, uz pomoć Mitra Bakica i na zahtjev Rankovića i Žujovića, ponovo primiše u Partiju. Ja sam se bunio i tražio da ukinu onu odluku o isključenju, ali ne htjedoše. Žujović reče: „Nećemo da se svadamo sa onima u Crnoj Gori. Najlakše je da te primimo ponovo.“ Primije me, i to da bi mogli da me pošalju za političkog komesara Drinskog dobrovoljačkog odreda. Poslali su me pravo u osinje gnijezdo.

Tada je formirano nekoliko odreda takozvane dobrovoljačke vojske. To su bili četnici koje smo mi razoružali. I to baš oni koji su poklali hiljade muslimana. Komandant im je bio Gojko Krezović. Njega su jednom bile uhvatile ustaše, povele na klanje, ali im se on otrgao, oteo pušku jednom ustaši, samo golim kundakom tu ubio nekoliko ustaše i pobjegao u šumu. Kasnije je počeo da se sveti. Kad su napravili taj pokolj, svetili su se za zločine koje su činile ustaše u Foči i još nekim mjestima: klale su Srbe iznad ogromnih kaca dok te kace nijesu napunili krvlju.

Kad smo ih razoružali, jedno vrijeme smo ih politički obradivali. Objašnjavali smo da svi Hrvati i muslimani nijesu kao ustaše i slično. Ubjeđivali smo ih da uđu u dobrovoljačku vojsku i da se bore sa naše strane. Tako pristadoše...

Kako da ih kažnjavaš? Da smo ih kažnjavali, sve bismo morali da pobijemo. Svi do jednog su klali. A preko dve hiljade ih je bilo. Za nekog Pljevaljića se pričalo da je poklao preko hiljadu muslimana, za nekog Đurđevca, oko osamsto, a za njihovog komandanta Krezovića da je sa dva brata pobjio preko trista. Nijesmo mogli nikog da strijeljamo jer ostali onda ne bi prešli na našu stranu. Čak smo za komandanta tog odreda u kome sam ja bio politički komesar morali da postavimo baš tog Gojka Krezovića. Vrlo dobro se kasnije držao. On i njegova dva brata poginuli su u borbi protiv četnika.

Muke su to bile. Prvo, na njih dvije hiljade dobio sam svega dva komesara bataljona. Vlada Bojanića i još jednog. Drugo, bilo ih je veoma teško ubijediti da muslimani nisu Turci, dakle neprijatelj. U borbama oko Rogatice, početkom četrdeset druge, zarobismo neke domobrane. I tada je važilo naređenje da se zarobljenici ne smiju ubijati, pogotovo ne klati. Oni, međutim, na jednom potoku počeše da kolju ove što su zarobili. Neko mi javi i ja na konju galopom stignem tamo. Vidim: domobrani stoje u redu i čekaju na klanje. Oni dотле već zaklali petnaest. Izvadio sam pištolj, a oni puške na mene. Nosili su šubare i na njima našu trobojku. Jedva sam spasio i glavu i te zarobljenike. I ti domobrani su poslije skoro svi prešli u partizane.

U to vrijeme nedicevci i četnici iz Srbije bili su prešli u istočnu Bosnu da pomognu

tamošnjim četnicima. Moj glavni zadatak je bio da uvedem taj dobrovoljački odred u borbu protiv četnika, i to sam na kraju i uspio.

Tada, već je bila počela Treća ofanziva protiv nas, u Goražde je došao Ivan Milutinović da obavijesti o situaciji u Crnoj Gori. Slušam ga: on pun optimizma, ali ja iz njegove priče vidim da smo mi Crnu Goru izgubili. Tražio je da se bar Prvi lovčenski bataljon Prve proleterske brigade vrati u Crnu Goru. Mene odjednom uhvati nostalgija za Crnom Gorom. Pored toga, pomislio sam da bih mogao pomoći da se situacija tamo poboljša, i ja odem pravo Titu i molim ga da me pošalju sa tim bataljonom. Tito reče: „Ako ti je već toliko stalo i smatraš da ćeš biti korisniji tamo nego ovdje, onda 'ajde." Tako me postaviše za komandira Prve čete Lovčenskog bataljona.

Dok sam još bio u Goraždu komesar dobrovoljačkog odreda, sretoh zamjenika komesara Lovčenskog bataljona, Vlada Šćekića. To biješe čovjek vrlo male pameti, ali vrlo podmukao i vrlo vješt. Valjda mu je to bila kompenzacija. Nikad se on nije izložio negdje gdje je bilo opasno. On meni kaže: „Vlado, ja sam odlučno insistirao da te vrate u Partiju i da ti daju rukovodeću dužnost, ali su Jovo Kapa i Risto Lekić bili protiv toga." Jovo je tad bio komesar Lovčenskog bataljona. Dakle, nadređeni onom Šćekiću. Kako mi on to reče, ja mu ispričam sve ono što sam znao o Jovu. Pričao sam ti: o onim parama, o kukavičluku na Pljevljima i ostalo. Još mu kažem da sve to može odmah da provjeri kod najmanje stotinu ljudi u bataljonu. Na tome se i završilo.

Vratim se ja, dakle, u Lovčenski bataljon. Borci me oduševljeno dočekaše. Krenusmo nazad za Crnu Goru. Na Žabljaku smo se smjestili u jednom selu. Jednog dana me zovu u biro bataljona i na osnovu izvještaja Vlada Šćekića saopštavaju mi da sam oklevetao komesara bataljona i da su oni donijeli odluku da me ponovo isključe iz Partije! Zamisli. Niko ne pita ni jesli ili nijesi, ni da li je to istina ili nije. Jednostavno, saopštavaju mi i više sa mnom uopšte neće da razgovaraju...

Molim? A, šta će drugo nego ostati u bataljonu. Kuda će? Ma, kakvom Titu! Ko zna gdje je Tito. Uz to, ako odem, mogu me proglašiti deserterom i strijeljati. E, kakva sam poniženja tada otrpio. Opet sam bio bombaš i opet sam jurišao na bunkere.

Kad smo ponovo odstupili za Hercegovinu, pa na Tjentište, požalim se ja Mitru Bakicu. Baš su ga bili postavili za komesara tada obrazovane Četvrte crnogorske brigade. Peko je bio postavljen za komandanta. Veli: „Šta možeš, ima svakavih ljudi. Trpi, pa ćemo vidjeti." Reče da će kasnije tražiti da se odredi komisija i da se ispita ta stvar. Postavili su me za komandira desetine u Drugom bataljonu. Učestvovaо sam u svim akcijama tog bataljona i u svakoj akciji sam bio voda bombaša. I tako sve do novembra četrdeset druge, kad me je jedan naš nehotice ranio u stopalo u onim šumama iznad Jajca. Umalo mi tada onaj Ijekar, neki Mihić sa Durmitora - poslije sam mu bio kum - nije odsjekao stopalo. Liječili su me u dalmatinskoj bolnici. Upravnik je bio jedan ruski emigrant. U tim užasnim uslovima Dalmatinke su tako držale bolnicu da je bila urednija i čistija od bilo koje kasnije klinike.

Čim sam mogao da stanem na noge, potražio sam Vrhovni štab. Nađem ga i odem pravo kod Crnog, Sretena Žujovića. On je tada bio organizacioni sekretar Partije. Bio je to početak četrdeset treće. Ja kod Crnog, kad tamo i Ranković

- Ko? Bakić? Nije ništa uradio jer sam mu se u međuvremenu zamjerio. Ja sam uvijek polazio od, mislio sam, ispravnog principa da smo mi svi drugovi i da je normalno da se drugu kaže ono što se misli. Posebno ako nešto nije u redu. Bio sam naivan. U Livanjskom polju, u selu Čelebići, gdje je sve bilo poklano od ustaša i bačeno u neku veliku jamu, Mitar Bakić je držao govor seljacima. Govor sa puno stranih riječi i gromopucateljnih fraza. Uz to u jednom trenutku reče: „Ko je klap, neka bude klan!" Pita mene poslije toga šta mislim o govoru. Ja mu odgovorili, pred onim drugovima, da je mogao malo i da se pripremi i rekoh mu da govor u svemu baš i nije bio na liniji - misleći na ono o klanju. Stalno smo govorili o bratstvu i jedinstvu, odvajali koljače od naroda, a, sad, odjednom: „Ko je klap, neka bude klan!" Uz to, u selu sa izmiješanim stanovništvom!

Drugi put, u štabu brigade - tamo sam radio kad su me pustili iz bolnice, izdavali smo neki list i slično - Mitar Bakić, komesar brigade, zbijala viceve, i to vulgarne, na račun Peka, komandanta brigade. Zamisli! A čak je postojala direktiva da se mora čuvati i podizati autoritet komandanta. Ja to očutah. Samo zato da ne bi neko rekao: evo, brani brata. Ja očutah, al' mi se to nimalo nije

svidjelo. Poslije toga on poče da priča kako je riješio da naše drugarice - borce pošalje za bolničarke. Drugarice, koje su sve one borbe prošle kao borci! Neke od njih su bile bolje od većine muškaraca. I to hoće da ih šalje mimo njihove volje. Reče:

- Održaću ja govoranciju i prevariću ih! Ja rekoh:

- Po mom mišljenju, to je apsolutno nepravilno. Te djevojke predstavljaju ogromno bogatstvo za nas. One će se osjećati strahovito poniženim i degradiranim. Kako će ih prevariti, čovječe! To su članovi Partije i SKOJ-a. Sjutra će one biti partijski rukovodioci, predsjednici opština...

Treći put mu se zamjerim zbog konja. Uzme on iz brigadne kase pare i od nekog bega kupi sebi konja. Biješe izvanredan taj konj. Slikao se na konju i preko nekih veza poslao tu sliku ženi u Zagreb. Ženi koja je, kako sam čuo, pristala da se uda za njega tek kad je uzeo katoličku vjeru. I pored toga, poslije ga je ostavila. U to vrijeme formirale su se nove divizije i dijelili viši položaji. Jednog dana, odvede on tog konja u Vrhovni štab i pokloni ga Titu! Čuješ, konja Titu koji je već imao četiri - pet takvih konja! Valjda da se preporuči za komesar divizije. Znalo se da će Peko biti komandant divizije, ali se nije znalo ko će biti komesar. Dobio je taj položaj, al' ja ni tad nijesam mogao da očutim. Pitao sam ga kako on može da raspolaže brigadnom imovinom kao da je njegova lična i dodadon da to nema veze sa komunističkim moralom.

E, to mi se osvetilo. Jednom, Mitar me pozva i u prisustvu Stane Tomašević i Mila Jovićevića, saopšti mi da su komunisti moga, bataljona zahtjevali da budem vraćen u Partiju, ali da se on sa time ne slaže. Reče još:

- Vlado, da ti kažem: Prvo, nisi ti baš onoliki junak koliko se priča. Drugo, po mom mišljenju, držak si i bezobrazan prema rukovodiocima. Ti si bolji van Partije nego u Partiji.

- Mitre, ja nikoga nijesam plaćao da vrši propagandu za mene. Kao komunista i kao borac činio sam ono što sam mogao i koliko sam mogao. Tebi uopšte ne priznajem da možeš da daješ ocjenu o meni kao borcu, jer ti u borbi nigdje nijesi bio bliže od pet puškometa. Jedva ako te mogao top dobaciti.

Gdje smo ono stali? Da, kod Crnog sjedi i Ranković. Pozdravismo se i pita Crni zašto sam došao. Ja mu ispričam da su me opet totalno nepravedno isključili iz Partije i tražim da se formira partijska komisija da ispita čitav slučaj. Crni me upita:

- Kako si mogao dozvoliti da te opet isključe? Onda upita Rankovića:

- Kakav je Vlado bio u beogradskoj partijskoj organizaciji? Hoćemo li da ga vratimo u Partiju?

Ranković je bio vrlo škrt u pohvalama, a mene je tada silno pohvalio i složio se da treba da me ponovo prime u Partiju. Komisiju ne pomenuše jer su i oni znali za onu vezu Kapičić - Davorjanka - Tito. Crni na kraju reče:

- Kad budeš prezdravio, vrati se u bataljon, mi ćemo to regulisati.

- Tamo je komesar divizije Mitar Bakić. Ja sam ga za neke stvari kritikovao, pa se bojim da od toga neće biti ništa.

Žujović samo reče:

- Ma, kakav Mitar.

Već tada su u njemu vidjeli najobičniju ulizicu.

Peko? Ne, on je izbjegavao u to da se miješa. Smatrao je da bi mu mogli ozbiljno zamjeriti ako bi on postavio moje pitanje. Čutao je, ni riječi nikad nije rekao. Čak me stalno gurao da se dokazujem. Malo - malo, pa ja voda bombaša. Biješe mi dosadilo više. Čak sam mu jednom morao reći:

- Slušaj, Peko, ne mogu ja hiljadu puta probati sreću. Ne mogu ja svaki put da se kao bombaš dokazujem. Jednom sreća, drugi put sreća, deseti put sreća... Jednog dana ću k'o stoka negdje poginuti.

Veli:

- Ništa ti ja tu ne mogu.

Pređosmo mi cijelu Četvrtu ofanzivu, ponovo se vratimo u Crnu Goru, zauzesmo Žabljak, Šavnik. Počinje Peta ofanziva, mi ponovo odstupamo iz Crne Gore, a oni mene ne vraćaju u Partiju.

Jednog dana pod brdom Javorak kod Mratinja, dok sam čekao neku komoru, naleti na mene Vrhovni štab: Tito, Ranković i ostali. Tito se pozdravi sa mnom, pita: „Šta čekaš tu?” Ja mu odgovorili da čekam municiju. Tito ode, naide Žujović. Veli:

- Šta je, Vlado, s tobom? Je li riješena ona stvar?
- Nije, neće Mitar.
- Kako neće, pa mi smo poslali naređenje. Vidjeću jato.

I odoše. Kad smo izašli iz obruča, mene poziva Mitar da dođem u štab divizije. Kaže: „Mi smo riješili da te primimo u Partiju. Nadamo se da ćeš opravdati povjerenje.” I, zamisli, poniziše me tako što me postaviše za intendantu. Snabdjevača hranom! Uz to, komesar tog bataljona, neki Kolašinac, tretirao me kao svog potrčka, čak se i izdirao na mene. Tražio je da ga ja tamo častim i gostim. Pošto mu ja nijesam ostajao dužan, žalio se na mene komesaru brigade, Vojinu Nikoliću, mom dobrom poznaniku još iz Beograda. Bio je član mjesnog komiteta Beograda prije rata. Dode Vojo Nikolić i veli mi: „Znam ja dobro kakvo je poniženje za tebe to što su te postavili za intendantu bataljona. Ali, sam znaš, Mitru si se nešto zamjerio i strpi se malo. Brzo ćeš ti da ideš odavde.” I, stvarno. Poslije nekoliko dana pozvaše me u štab Druge divizije. Dočeka me Mitar, izvede napolje i kaže: „Pozvali su te u Vrhovni štab. Bićeš sigurno na nekoj rukovodećoj dužnosti, mi smo te preporučili, i molim te opravdaj povjerenje!” Oni me preporučili. Držali me kao intendantu i još zamjerali što ih baklavama nijesam hranio!

Pri štabu, vidim, sjedi Moša Pijade, kao rodoljub. Kako ne znaš šta je rodoljub? Po kazni. Ubio je jednog borca, nekog Crnogorce Đuraškovića, i po kazni su ga poslali u štab te divizije da tamo sjedi bez ikakve funkcije i zaduženja. To se zvalo rodoljub. Taj Đurasković je, kao teški invalid, ruka mu je bila osakaćena, vodio prolaznu kuhinju. Pošto se ta kuhinja u Bosanskom Petrovcu zadržala nekoliko mjeseci, imao je vremena da se spetlja tamo sa nekom djevojkom. Kad su krenuli dalje, njena majka navalila da je on oženi, a on ne htjede. Reče: „Ma kakvo vjenčanje, ne znam 'oču li ostati živ!” Tu se blizu našao Moša, ova žena mu reče da je Đurašković silovao njenu čerku i sad neće da je ženi. Moša mu kaza da mora da je ženi, a ovaj odbi. Još mu reče: „Ne možeš ti meni narediti koga će ja da ženim!” Moša skide mašinku i prosto ga presječe rafalom. Umalo borci tada Mošu ne ubiše.

Sjedi, dakle, Moša u štabu, a biješe tu i Peko, i ja ga čujem kako priča da našoj vojsci nema ravne u svijetu. Kaže da bi se svaka druga u Petoj ofanzivi predala. Meni izljeće: „Ne zna se da li bi se neki možda predali da su imali garancije da im se ništa neće desiti.” Kako da se predaš kad znaš da će te odmah ubiti. Peko me pogleda, izađe odmah napolje i pozva me. Veli: „Jesi li ti lud? Znaš li ti da će te opet isključiti iz Partije ako on to ispriča?” A ja ništa rđavo nisam mislio. Samo sam time htio da kažem: ma ne pretjeruj, Mošo.

Kad sam se javio Vrhovnom štabu, Tito mi reče: „Još samo treba tetku da pozovete i svi bi Dapčevići bili ovdje.” Volio je Tito tu moju tetku. Svi su je voljeli. Niko je nije zvao imenom, nego, jednostavno - tetka. Jednom, poslije rata, zvoni telefon u našoj kući, svi smo zajedno tada živjeli, dignem slušalicu, kad Tito. Veli: „Dovezi mi, Vlado, tetku da ruča sa mnom.” U štabu pozva me Ranković i reče: „Ono što je bilo do sada mi ti ne uzimamo kao ozbiljan greh. Ti si, prosto, suviše otvoren. Treba malo da paziš. Hoćeš li da budeš komesar brigade?”

Postavili su me za komesara Sedme krajiške brigade. Ta brigada je bila prosto desetkovana. Pošla je u Četvrtu i Petu ofanzivu sa hiljadu sedamsto boraca, a vratila se sa četiristo pedeset. Komandant brigade, neki Marjanac, poginuo je, biješe dobar čovjek. Komesar brigade je bio Ljubo Babić. Izgleda, bio je plašljiv, a kad si takav, nemaš autoritet kod boraca. Smijenili su ga, poslali u pozadinu, a mene postavili na njegovo mjesto. Bilo je to četrdeset treće godine.

E, tad sam ti ja ušao u visoko društvo. Tu oko mene dešavale su se sve glavne stvari. Svaki dan sam viđao Tita, Đilasa, Rankovića, Žujovića, Vlada Popovića. Dakle, sve same glaveštine. Zajedno smo se hraniли, jedino je Tito posebno jeo. Nehotice sam prisustvovao sjednicama onih članova Centralnog komiteta koji su bili tu, raspravama o kadrovskim pitanjima i slično.

Svega sam ti se tu nagledao i definitivno shvatio neke stvari. Uzmi samo ovo. Vlado Popović je prije toga bio sekretar Centralnog komiteta hrvatske Partije. Tamo je došao u sukob, povučen je i tu, na sastanku Centralnog komiteta, postavljen za sekretara Pokrajinskog komiteta za

Srbiju umjesto Blagoja Neškovića. Smatralo se da se Nešković ne nalazi dovoljno na toj funkciji. Zaključili su da se to sproveđe u život čim mogućnosti budu dozvoljavale. Međutim, sjutradan je došao Košta Nad, bio je komandant Trećeg korpusa, razgovarao sa Titom i, između ostalog, rekao mu da je ostao bez komesara. Vlado Popović i ja sjedimo tu i sve to slušamo. Bili smo dobri drugovi i u to vrijeme, čak, spavali smo pod jednim čebetom. Tito upita Kostu: „Koga bi volio da imaš za komesara?“

- Vlada Španca.

Vlada Popovića. Tito onda reče:

- Ja će ti ga dati.

Tek tako: ja će ti ga dati! Kao da odluke Centralnog komiteta nikad nije ni bilo. Vlado hoće da pukne. Veli meni: „Vlado, 'ajde da prošetamo.“ Imao je povjerenja u mene. Kad se odmakosmo do nekog izvora, on poče: „Vidje li ga, pička mu materina!“ Za Tita! „Juče smo donijeli onu odluku, a danas on to prosto popiša. Kao da mi ništa nijesmo. I nije mu to prvi put. On to radi kad god hoće...“

Za takve riječi se tada ne samo izlijetalo iz Partije, nego se moglo izletjeti i iz sopstvene kože. Reče još:

- Ovome se mora stati na put. Ova samovolja će nam jednom, sigurno, donijeti velike nevolje i neprijatnosti!

Ja sam mu odgovorio:

- Ti mnogo više znaš o svemu tome. Član si Centralnog komiteta, prema tome, imaš pravo da to pokreneš. To je obaveza vas u Centralnom komitetu. Kad bih ja koji sam kažnjavan toliko puta progovorio i jednu jedinu riječ o tome, ostao bih, sigurno, bez glave.

- Ja to ni pred kim drugim ne bih smio da kažem, već tebi govorim jer su te, evo, postavili za komesara brigade, stići ćeš brzo i do komesara divizije, pa i više, bićeš u samom vrhu i imaćeš mogućnosti da utičeš na razvoj stvari.

Tako je meni govorio Vlado Popović četrdeset treće godine. Predvidio je ono što je Hebrang pisao Kardelju četrdeset šeste. Novine su to ovih dana objavile. Mislim da sam to pročitao u „NIN-u“. Da, o samovolji Tita i prepišavanju odluka Politbiroa. Predlagao je Hebrang Kardelju da se vide i porazgovaraju šta da se radi. Kardelj je to pismo, međutim, odnio Titu i, po mom mišljenju, to je bila smrtna presuda za Hebranga. Hebrang se uopšte nije izjasnio za Rezoluciju IB. On je uhapšen dva mjeseca prije Rezolucije.

Bile su to veoma opasne stvari. Još u toku rata su se, osim Vlada, i neki drugi visoki rukovodioci pitali zašto se uopšte sastaju i odlučuju kad je Tito odluke mogao sam promijeniti. I Žujovića su, izgleda, mučile iste muke. On se te godine ozbiljno sukobio sa Titom oko nekih stvari. Rekao sam ti, on je živio sa onom Vjerom Planojević, bio je u nju strašno zaljubljen, a bio je oženjen. Vrlo slabog karaktera je bila ta Vjera. Da si samo vidio šta mu je učinila četrdeset osme poslije hapšenja. Tito je to iskoristio i smijenio ga sa dužnosti organizacionog sekretara Partije i zamjenika vrhovnog komandanta. Žujović je bio drugi čovjek u Partiji i drugi čovjek u narodnooslobodilačkoj vojsci. Tito ga je poslao za komandanta Osmog korpusa, a Rankovića je postavio za organizacionog sekretara. Poslije ga je vratio, ali su se ponovo sukobili na Kupreškom polju. Tito je odlučio da Vrhovni štab prede u Italiju, a Crni je bio odlučno protiv toga. I nije otišao. Ostao je sa Prvom proleterskom brigadom. Žujović je htio da bude predsjednik srpske vlade poslije oslobođenja, ali mu Tito nije dao. Znao je da je Crni prilično popularan u Srbiji i, valjda, plašio se da može za sebe vezati srpske kadrove. Na to mjesto je postavio Blagoja Neškovića, a Crnog za ministra finansija.

Hoću da ti kažem da se neprekidno vodila izvjesna borba medu njima. Bili su ljudi nezadovoljni nekim stvarima. Samo što je to neko smio da kaže, a drugi, pametniji, čutali su. U najboljem slučaju, intimno su se povjeravali, kao Vlado Popović meni, ljudima za koje su smatrali da ih neće cinkariti. Neki su se i u tome znali prevariti pa su nagrabusili. Uostalom, pričao sam ti šta se događalo prije rata i pričao sam ti o sudbini Petka Miletića. U pismu Moši Pijade, Tito je pisao: „Ako Šepo“, tako su zvali Petka, „ne bude slušao ovo što sam ja naredio, ja će njega isključiti iz Partije.“ To je bilo onda kad je Tito smijenio kaznionički komitet i postavio Mošu za

sekretara novog kaznioničkog komiteta. Ti pričaš, i svi vi tamo, da je on dobio mandat od Kominterne. Nije to bila stvar mandata nego njegove velike ambicije i samovolje. On je na svoju ruku obrazovao privremeni Centralni komitet, u njega uveo Kardelja, Leskošeka, Dilasa, Rankovića, Ivana Milutinovića... i onda je isključivao koga je htio. Pročitao sam nedavno jednu Dilasovu izjavu da se Petko ne bi snašao na funkciji generalnog sekretara kako se snašao Tito, jer je, kako kaže, Tito bio inteligentniji od Petka. Tito je bio vještiji, ali inteligentniji sigurno nije.

Šta ti misliš, da li je slučajno to što je Okružni komitet Partije u Sremskoj Mitrovici onda u okupaciji zabranio oslobađanje osuđenika iz mitrovičkog zatvora. Samoinicijativno bjekstvo je organizovala Slavka Veselinov, sekretar SKOJ-a, jer je bila zaljubljena u Jovana Veselinova, koji je sa ostalim komunistima čamio u tom zatvoru. Sa Slavkom su bili Pinki i još njih pet - šest. Tako su spašeni ti komunisti. Većina tih robijaša, bilo ih je oko šezdeset, bili su petkovci. Svaki dan je prijetila opasnost da ih zakolju ustaše. Vjerovatno nekome nije išlo u račun da ljudi takvih sposobnosti, znanja i uticaja izađu iz zatvora. Svaki od tih ljudi je vrijedio toliko da se za oslobađanje svakog od njih isplatilo žrtvovati po jednu brigadu. U istoriji naše Partije, uopšte, ima još puno nejasnih mesta. Ali, brzo će sve to izaći na vidjelo. Ima još živih ljudi koji znaju te stvari, ali neće da govore. A ne govore jer sakrivaju svoju odgovornost za saučesništvo u takvim stvarima.

Ja smatram, recimo, da su najveći grijehovi tadašnjeg Centralnog komiteta Kerestinac i Sremsku Mitrovicu. U Kerestincu su svi pobijeni, a ovi su srećom ostali živi, zahvaljujući nedisciplini Slavke Veselinov. Pokojni Paško Romc mi je mnogo toga ispričao vezano za mitrovički zatvor. I on je bio medu tim zatvorenicima.

Nego, da se mi vratimo tamo gdje smo stali. Moj najljepši ratni period je vrijeme kad sam bio komesar Sedme krajiške brigade. Silni su ljudi ti Krajišnici! Odmah sam našao zajednički jezik sa njima. Živjeli smo u pravoj ljubavi i velikom povjerenju. Nimalo se nijesam obradovao kad su me pozvali na višu dužnost. Poslije toga stvari su se u pogledu moga napredovanja odvijale otprije like onako kako je predvidio Vlado Popović. Išao sam uvijek na višu dužnost. Najprije su me postavili za komesara oficirske škole Vrhovnog štaba, a onda za komesara Desete divizije. Prije mene tu dužnost je obavljao Ilija Došen. Njega poslaše za komesara Petog korpusa.

Kad smo osvojili Travnik - dva dana i dvije noći smo se borili sa četiri hiljade kupreških ustaša, najgorih koljača i zločinaca, i sve smo ih pobili. Jednog dana dode Ilija Došen. Vidim nešto čačka oko mene. Čak se i po diviziji raspitivao, a ovi, valjda, osjetili da nešto nije u redu, nahvališe me više nego što sam i zaslživao. Nijesam znao šta smjera. Jedno veče, sjećam se, spavali smo na slami, pokrili se jednim konjskim čebetom i govorili o koječemu. Odjednom, upita on mene:

- Dobro, Vlado, ti si snažan i temperamentan čovjek, kako izdržavaš bez žena?

Rekoh:

- Pravo da ti kažem, teško. U diviziji ima ovih drugarica, poneka bi, vjerovatno, i htjela sa mnom, ali nikad ne bih saznao da li zato što joj se sviđam ili zato što sam komesar divizije. Drugo, uvijek je neko sa mnom, kurir, pratilac ili neko drugi, pa i da hoću, ne bih mogao da se sa nekom izdvojam. Nego, sad oslobađamo ove gradove, pa ako naletim na neku građanku da mi se sviđa, neću joj oprostiti.

Kako ja to rekoh on poče da mi drvi:

- Ti si komesar divizije, ti to ne smiješ, otkud možeš znati ko je ta građanka.

I sve tako... Poče on meni da čita lekciju.

- Nemoj da mi drviš tu - rekoh - pogledaj šta rade ovi gore: Tito, Ranković, Žujović... Svaki od njih spava svako veče sa ženom, a mi treba da se sustežemo i da neki asketizam već godinama provodimo.

Poslije desetak dana zovu me da se odmah javim u štab korpusa. Odem ja u Travnik, javim se Iliju i pitam zašto su me zvali. Kaže:

- Zbog onoga što si mi onda rekao da Tito, Ranković i Žujović spavaju svako veče sa ženama i sa ljubavnicama! Zbog toga je Pokrajinski komitet za Bosnu i Hercegovinu obrazovao komisiju.

Sledio sam se. Gledam ga i sikkem:

- Ti si jedno đubre, ti si nitkov, ti si gad, ti ništa ljudskog kod sebe nemaš. Pa ti znaš da sam

ti ja to rekao onako, bez ikakve namjere da nekoga, kako ti kažeš, klevećem.

U toj komisiji su bili Avdo Humo, Uglješa Danilović i Došen. Sjedim ja pred onom komisijom. Ilija priča: „Kada sam mu ja rekao zbog čega je obrazovana komisija, rekao mi je da sam đubre, gad, nitkov, podlac...“ Pita me Avdo Humo jesam li to rekao. Kažem: „Jesam, i rekao bih još gore da sam mogao naći odgovarajuće riječi u našem rječniku.“ Svi su oni znali da Tito spava sa Davorjankom, da Župović spava sa Vjerom Planojević, da Đilas spava sa svojom ženom Mitrom, a Ranković sad s jednom, sad s drugom. Ništa mu nije smetalo što je bio oženjen sa Androm. Ilija i Uglješa čute, a Humo se uskopistio na mene i poče da me ispituje, onako k'o piljarica, da li sam spavao tamo sa nekom drugaricom i poče da mi podmeće neke gadne stvari. Kaže: „Širio si klevete, ti si neprijatelj!“ Kad se završila ta tortura, odem kod komandanta korpusa, Slavka Rodica, biješe to mnogo fin i dobar čovjek, prosto da mu se javim, da ga pozdravim. Slavko me lijepo dočeka i odmah poče:

- Pošto sad ideš u Beograd...

- Kakav Beograd?

- Pa zar ti ovi nisu rekli? Juče je došao radiogram da odmah ideš za Beograd. Valjda ćeš nam pomoći kad tamo stigneš...

Ja ga gledam i mislim: Ne znaš ti gdje ja idem, Slavko. Idem k'o ovca na klanje. Kakva je postala ova naša Partija, kakvi su ovo ljudi... Bože me sačuvaj!

Dade mi Avdo Humo da ponesem neko pismo za Centralni komitet i da ga predam Rankoviću kad stignem u Beograd. Tada još nijesam znao da je Đuro Pucar već bio u Beogradu i da im je sve ispričao. I to u najgoroj formi. Čitava stvar je bila u tome što sam se ja oko raznih pozadinskih stvari kao komesar sukobljavao sa tim Pucarom. Njegovi zahtjevi su po pravilu bili pretjerani u odnosu na naše mogućnosti. On se ponašao kao car, kao vladar. Rijetko ko se usuđivao njemu da protivurječi. Pred njim je morao svako da se zaustavlja kao pred Titom. Apsolutista jedan teški. Čak su morali da ga zovu Stari - kao Tita.

Krenem ja za Beograd i nosim ono pismo za Rankovića. Put za Beograd tada je vodio preko Barija u Italiji. Dok sam u Splitu čekao brod za Bari, u mučnoj situaciji i potpunoj neizvjesnosti, riješih da otvorim ono pismo. Da si ti mogao da vidiš što je sve o meni pisalo u tom pismu! Osam mjeseci sam bio komesar divizije. Ni jedne jedine riječi nije tamo bilo o mom radu, uspjesima ili neuspjesima, nego sve o tome kako sam ja klevetao, kako sam bio drzak, (kako sam strahovito uvrijedio komesara korpusa... Ja ono pismo iscijepam i bacim u klozet, odem brodom „Bakar“ za Italiju i iz Italije, poslije petnaest dana, avionom u Beograd.

Rankovića nađoh u novoj generalskoj uniformi, udešenog, utegnutog, u „Maderi“, gdje je najprije bio Centralni komitet. Biješe pošao na neki prijem. Bio sam se već spremio na neprijatan susret, kad on meni:

- Zdravo, Vlado, kako si.

Osmjehuje se, čak me i zagrli. Tapše me po leđima i veli:

- Dobro, dobro si, dobro izgledaš. Odjednom, upita gdje je ono pismo.

- Ja sam - rekoh - pismo otvorio kad sam bio u Splitu i kad sam video kakve gadosti u njemu pišu, iscijepao sam ga i bacio.

On ništa. Samo reče:

- Nisi trebao, al' dobro, idi kod Krsta, ideš sad na dužnost na kojoj si nam absolutno potreban.

Poslali su me za nastavnika u Višu partisku školu. Predavao sam samom ondašnjem kremu: članovima pokrajinskih i oblasnih komiteta, komesarima divizija i korpusa...

Krsto Popivoda mi je, kad sam otisao kod njega, prepričao sve što se u vezi sa mojom navodnom klevetom događalo. I Pucarevo tužakanje, Rankovićevu ljutnju, i to da stvar bude zanimljivija, da je iz Pokrajinskog komiteta Partije za Bosnu i Hercegovinu o meni i mom komesarskom radu u diviziji ipak došao izvještaj pun superlativa. Potpisao ga je Đuro Pucar, ali ga je, po svemu sudeći, napisao Uglješa Danilović. Krsto me branio pred Rankovićem, a skrenuo mu je i pažnju na to da je Pucar i ranije bio sklon intrigama, osvetama, stvaranju zle krvi među ljudima... Ranković je tada pošteno reagovao: „Znam ja i Đuru i Vladu. To Vladino o ženama

sigurno nije bilo ništa zlonamjerno. Uostalom - istina je."

Poslije tog događaja, i uopšte, poslije rata, penjao sam se sa jednog na drugi visoki položaj. Doduše, na svakom sam radio bukvalno kao konj. Iz ove partijske škole, recimo, nijesam izlazio po cijeli dan. U toku dana sam držao predavanja, a uveče sam i sam morao da se spremam, jer smo mi svi zajedno ipak suviše malo znali. Ali, bez obzira na sve te visoke položaje, visoku platu, razne privilegije, u tom periodu sam bio najnezadovoljniji. Muka mi je bila od svega onoga što se dešavalо pred moјim očima. Odmah je počela grabež za vlast, položaje, privilegije. Počela je korupcija neviđenih razmјera. A ton svemu tome davao je Tito. Gurao ih je na položaje, uvaljivao u privilegije i tako ih vezivao za sebe. U svemu tome ja sam se osjećao isto onako kako sam se osjećao kad sam u ratu video braću Ribar u koži od glave do pete, ili kad sam gledao Mitra Bakića kako Titu poklanja konja kupljenog brigadnim parama. Samo, poslije rata taj osjećaj je bio mnogo teži, nepodnošljiviji zbog razmјera koje je sve to dobilo. To se, jednostavno, nikako nije moglo uklopiti u moje shvatanje, možda, istina, previše čistunsko, komunističkog morala. I, naravno, odmah su počeli sukobi.

Upravnik Više partijske škole bio je Božidar Maslarić. Taj čovjek je bio nezajažljiv. Odmah se uselio u vilu Rada Pašića, sina Nikole Pašića, i u onoj teškoj oskudici u kojoj je hrana za nas bila sakupljana akcijama sreskih komiteta, kamionima je iz te škole vukao hranu kući, pravio večerinke i tako se ulizivao i dodvoravao raznim generalima i drugim glavešinama. A u školi, zamisli, jedne večeri nije dozvolio da nama naprave najobičnije sendviče. Zbog svega toga, Đilas ga je na kraju smijenio i postavio za upravnika Teslinog muzeja. I da stvar bude gora, kad sam mu jednom javno zamjerio takvo ponašanje, bio je organizovao neke polaznike škole da me kritikuju kao netolerantnog, strogog i slično. Eto, time su se ljudi služili.

Ili, uzmi ova dva slučaja zbog kojih sam takođe javno protestovao. Prvi je vezan za generala Gradimira Ivanovića. Taj Ivanović je bio vojni ataše u Pragu. Kad su ga premjestili u Beograd, on, zamisli, pokupi čitav službeni namještaj i iz Praga dočera u Beograd i još poče da se po Beogradu, u visokom društvu, hvali tim namještajem. Žene k'o žene, to prepričavale pa se i otkrilo. Drugi slučaj je vezan za Tempa. Pozvao me je jednom kući na ručak, stanovao je iznad Partizanovog igrališta, blizu Krcuna Penezića, i kad uđosmo u kuću, u kuću nov izrezbareni namještaj. Pita Tempo Micu, svoju ženu:

- Šta je ovo? Ona veli:
- Ne znam, ja sam mislila da si ti to poslao. Dodoše vojnici, izniješe stari namještaj i uniješe ovo.

Ja gledam i čutim, a Tempo, istina, odmah viknu:

- Ovo odmah nazad da ide.

Pozva Sava Drljevića, komandanta pozadine, i naredi mu da se namještaj odnese. Tempo tada još nije bio ušao u taj grabež. A, iz ovog primjera vidjećeš tehnologiju otimanja. Na početku beogradskog Južnog bulevara prije rata je radila jedna fabrika tog luksuznog namještaja. Kad smo mi došli, vojska je uzela sve fabrike, poslije ih je vraćala, ali je ovu zadržala. Pošto je Kardelj bio ministar spoljnih poslova i pošto su u njegovu kuću dolazile strane diplome, bila je donesena odluka da se za Kardelja napravi jedan luksuzni izrezbareni namještaj. To je čula Cana Babović, pozvala Sava Drljevića i pitala može li i za nju da se napravi takav namještaj. Savo rekao: „Može.“ Onda on riješi da i za sebe napravi jedan, ali, da bi sebe pokrio, on napravi još četiri, i medu ta četiri ovaj za Tempa. Istina, Tempo je svoj vratio i izvikao se jedan dan na Sava Drljevića. Al' Savo zadrža onaj svoj namještaj.

Uporedo s tim, desila se još jedna stvar. Mi, Dapčevići, stanovali smo u jednoj vili u Ulici proleterskih brigada. U blizini je bio onaj diplomatski magacin i u njemu najkvalitetnije stvari. Uz to, triput jeftinije nego drugdje. Četrdesetak ljudi je imalo pravo da se u njemu snabdijeva. Jednog dana sestra me nagovori da kupim štof za odijelo. Pozovem magacin, pitam: ima li? Onaj tamo odgovori da ima za jedno sto odijela. Odem u magacin tek trećeg dana, tražim jedan štof, a onaj isti odgovara: „Nema više.“ Za tri dana razgrabljeno je sto štofova za odijela! Po pet, šest, deset. Jedno jutro tetka mi traži novine da umota hljeb. Kaže:

- Sramota me da ulicom nosim bijeli hljeb. Pitam:

- Zašto? Kaže:
- Zato što ga drugi nemaju.
- Pa gdje ga ti kupuješ? Veli:
- U onom magacinu.

Zabranio sam joj, od tada, da ga više u kuću unosi, iako smo mi i prije rata jeli bijeli hljeb.

Kritikovao sam to na jednoj sjednici Političke uprave, pred Gošnjakom, Kočom i ostalim, ali nije pomoglo. Otvoreno sam rekao da se pretvaramo u feudalnu birokratiju sa specijalnim privilegijama i primjerima dokazivao kolika je moja plata sa privilegijama. Imao sam platu nešto više od osam hiljada dinara, pa onda hiljadu cigareta, ugaj i drva besplatno, uniformu, telefon - sve besplatno. Uz to, vlasniku kuće smo plaćali minimalnu kiriju. Ja sam izračunao da je to sve zajedno onda vrijedilo četrdeset dvije hiljade dinara. Prosječna plata je tada bila nešto oko tri hiljade dinara. Znaš li šta mi je na sve to rekao Ivan Šibi? On je tada bio načelnik Kadrovske uprave, a ja načelnik Uprave za agitaciju i propagandu. Veli: „Ako se tebi ne dopada bijeli hljeb, ti ne moraš da ga uzimaš!“

Najviše me je obeshrabrilovalo to što sam jedino ja, od svih koliko nas je tamo bilo, istupao i kritikovao te stvari. Rekao sam tom prilikom i ovo: „Mi siječemo granu na kojoj sjedimo. Ako ne likvidiramo ove privilegije, ne samo što ćemo se odrođiti od naroda, mi ćemo u psihologiji postati bogalji.“ Interesantno, tada su manje grabili oni koji su prije rata nešto imali. Bez obzira na sve ono ranije, u to vrijeme ja sam se družio sa Vulom i Veljkom Mićunovićem. S Veljkom, doduše, manje. Ti Mićunovići su prije rata bili vrlo siromašna porodica i, uz to, tragična porodica. Poslije rata, Veljko je prvo bio šef UDB-e za Beograd a, onda, i Rankovićev zamjenik. Sila. I sad vidi: vozio se u specijalnom mercedesu sa kompresorom, na ruci je nosio skupocjeni Filip Patek, i naravno, stanovali su u vili na Dedinju. Međutim, sve to mu nije bilo dovoljno, nego je, onog momenta kad je Žujović bio uhapšen, uzeo njegovu vilu -jer je imala bazen! Ta kombinacija gramzivosti, luksuza i, uz to, primitivizma, spuštala se, onda, od glavešina naniže. Posljednji primitivci su tada grabili persijske čilime, kristalne lustere, skupocjeni namještaj... Sjećam se jedne anegdote sa jednim od onih udbovaca. Bio je prije rata seljak u Crnoj Gori. Ode u njegovu kuću neka naša Crnogorka i vidi dijete piša po persijskom čilimu. Veli: „Zašto dozvoljavate djetetu da upropastava ovako skupocjen čilim?“ On joj odgovori: „Neka piša, to je krvlju stećeno!“ Jednostavno, tada se smatralo da su odbranili zemlju i da je došlo vrijeme da se to naplati. I to debelo.

Ne. Sve sam tada imao, ali sam volio samo žene. Ma, kakvi barovi. Ono što je nedavno prikazano na televiziji je čista izmišljotina. U barove su išli samo stranci i - udbovci. Ovi drugi da bi prisluškivali prve. Ja sam u to vrijeme bio oficir, i to visoki.

Sve to što ti pričam lomilo je karakter ljudi, jer privilegije su zavisile od položaja. Karijerizam je počeo da se razvija do najvećeg stepena, nije se prezalo ni od cinkarenja, podvaljivanja, izmišljanja - ako postoji neko ko smeta. Poslušnost i ulizivanje su postali glavna stvar u kadrovskoj politici. Evo ti samo jedan, ali dovoljno rječit primjer. Načelnik Vojno-naučnog instituta bio je general Boško Šiljegović. Ja sam jedno vrijeme bio njegov zamjenik, a onda sam premješten za načelnika Uprave JNA za agitaciju i propagandu. Taj čovjek skoro ništa nije radio, ali je, zato, bio razradio sve tehnike podvlačenja pod kožu rukovidilaca. Između ostalog, sa Titom je igrao domine i uvijek gledao da Tito dobije.

Za tog Šiljegovića, inače, bio je vezan jedan događaj, koji je pred kraj rata i poslije njega bio karakterističan za jedan broj naših generala. Kad smo bili u Drvaru, Radovan Zogović biješe digao dževu jer je Šiljegović riješio da se ženi onom balerinom Mirom Sanjinom. Bio je već oženjen sa jednom studentkinjom, ali dopala mu se Mira, bila je balerina, bogata, i on batali onaj brak i navalili da se ženi Mirom. Međutim, komunisti iz Splita optuže Miru da je gola na stolu igrala talijanskim oficirima. U vrijeme kad je živjela sa Ljubišom Jovanovićem (to je bio naš najbolji glumac) došli su u partizane i tu Mira naleti na Boška koji je tada bio komesar Osmog dalmatinskog korpusa. Balerina se svidjela komesaru i počе ljubav. Kad je stigla ona optužba iz Splita, Radovan Zogović obrazuje neku komisiju i počne da saslušava Miru. I, kako je bio „suptilan“, on njoj veli:

- Ti, italijanska kurvo, 'oćeš da se udaš za našeg generala!

A ona će njemu prkosno:

- I hoću, udaču se za njega!

I udala se. Koliko znam, i danas žive zajedno.

I to ti je revolucija: seljaci postanu komandanti i komesari, prvi put opipaju svilene gaćice i požene se buržujkama. Onda u tim buržoaskim porodicama, uzmu ih pod svoje i - gotovi su. Pošto ideološki nijesu bili formirani ljudi, lako su mijenjali shvatanja. U to vrijeme, devedeset odsto našeg kadra nije znalo najelementarnije stvari iz marksizma i lenjinizma.

I pogledaj ti kako se ulizivao taj Šiljegović. Šta je govorio Titu dok su igrali domine ne znam, ali ovo što ti sad reći, čuo sam svojim ušima. Krenemo Tempo i ja, već tad sam bio načelnik za propagandu, u obilazak lista „Narodna armija“ i Vojno-naučnog instituta. U „Narodnoj armiji“ dočekao nas je pukovnik Vukčević, a u Institutu Boško Šiljegović. Vukčevića su poslije ubili na Golom otoku, umro je na metar od mene. To je nevjerovatno šta su mu uradili: tukli su ga redom od upravnika i zamjenika, preko isljednika, do onih običnih čuvara. Još je živo dvadesetak ljudi iz one Petrove rupe - pitaj ih, svaki će ti to potvrditi. Kad smo stigli kod Šiljegovića, ovaj odmah poče da hvali neki Tempov članak. I to ovako: „Druže Tempo, ovo što si napisao, to je genijalno. To će sigurno ući u riznicu marksizma-lenjinizma!“ Tempo očuta, ali ja ne izdržah: „Znaš li ti išta o marksizmu i lenjinizmu kad tako možeš da hvališ običan članak. Kako te nije sramota da se tako ulizuješ?“ Kad izđosmo i krenusmo prema Tempovom automobilu, Tempo mi reče: „Pa, nisi baš morao onako.“ Prijalo je to ulagivanje čak i Tempu.

Oni koji su se ulizivali - napredovali su, oni koji su kritikovali - nijesu. Čak su im podmetane i lupane o glavu neke stvari iz privatnog života. Meni je i taj Tempo, sa kojim sam se, inače, dobro slagao, poslije jedne kritike izrečene na sastanku Političke uprave odgovorio samo jednim „argumentom“: „A, kurvaš se, Vlado, kurvaš!“ I to pred Kočom, Gošnjakom i drugim vojnim rukovodiocima. Bilo je, najmanje, trideset ljudi. U to vrijeme sam bio mlad i zdrav, a nijesam bio ni peder ni impotentan. Zamisli šta je on iskoristio da me u tom momentu diskredituje!

Izdali su oni, ne ja

Mi smo totalno nepripremljeni upravljali državom. Ništa nijesmo znali. Čak ni o armiji, o kojoj smo imali bar neko iskustvo. Jednom me zbog nekih drugih stvari pozvao Arso Jovanović, tada je bio načelnik Generalštaba, i odjednom reče: „Vlado, mi ne znamo ništa.“ A Arso je to mogao da kaže jer je još tada imao završene sve vojne škole i, uz to, bio je napisao *Taktiku*, najvažniji vojni udžbenik. I Česi su ga koristili. Imali smo jedva pismene komesare divizija. Devedeset odsto komesara četa sa stanovišta opšte kulture je bilo praktično nepismeno. Zbog toga, kad god sam bio u prilici, insistirao sam na obrazovanju naših kadrova i smanjivanju armijskog sastava makar za trećinu. Mi smo tada imali ogromnu armiju - najveću u Evropi poslije sovjetske armije. Samo oficira i vojnih činovnika bilo je osamdeset osam hiljada. Možeš misliti kakvo je to bilo opterećenje za zemlju. Armija je tada brojala između četiristo pedeset i četiristo osamdeset hiljada ljudi. Pola miliona ljudi u onoj oskudici je džabe jelo hljeb, ništa ne privređujući. Da ne govorim o tome da je zadržavanje tolikog broja ljudi pod uniformom umanjivalo inače desetkovani ljudski potencijal sposoban za rad. Ja sam se protiv zadržavanja takvog stanja otvoreno bunio.

Druga stvar koja me je čudila bio je metod rada naše Partije. I poslije rata radila je poluilegalno. Tajno smo držali sastanke. Nije se smjelo znati ko je član Partije. Nisu se objavljivali partijski dokumenti, odluke... Pitao sam se, zašto? Treće, za mene je pitanje kadrovske politike bilo prvorazredno političko pitanje. Maloprije sam ti o tome nešto govorio, ali nijesam sve rekao. Počelo je potiskivanje predratnih revolucionara, a favorizovanje raznih novajlja, pa i ljudi koji su bili u neprijateljskim vojskama. Odjednom su u vrhove počeli da izbijaju bivši domobrani, pa i ustaše, bivši žandari i policijski pisari... I zbog toga sam jednom prilikom u Političkoj upravi protestovao. A povod je bio general Klišanić. Prilikom otvaranja Artiljerijske oficirske škole u Zagrebu, ja sam je organizovao, vidim: Generalštab kao svog predstavnika poslao generala Klišanića. A taj Klišanić ti je do četrdeset treće godine bio u samom domobransko-ustaškom vrhu. Kad su ga naši zarobili u Lici ili Baniji, ne sjećam se više, i počeli da ga ubjeđuju u našu ideologiju i sve ostalo, on im je otvoreno rekao da je ne prihvata i da i dalje ostaje na potpuno suprotnim pozicijama. Nije htio ni da razgovara. Poslije je promijenio mišljenje i dogurao do generalskog čina i položaja načelnika nastavne uprave Generalštaba. Držao i neki govor, naravno, niko mu nije ni pljesnuo. Čak mi je jedan od onih polaznika, malo podnapit, rekao da je taj Klišanić četrdeset prve, kao komandant puka stare jugoslovenske vojske, razoružao cijelu jedinicu i predao je Nijemcima.

Pa i Tito je za komandanta svoje garde postavio Milana Žeželja, bivšeg žandara.

Dalje, bili smo počeli da se dijelimo, stvarane su zabranjene zone. Dođe kod mene jednom Petar Lalović, bio je tada komesar garde, i traži neke političke materijale. Pitam ga:

- Kako je kod vas u gardi? Kakvo je moralno-političko stanje, organizacija...

On čuti. Veli:

- O tome ne bih govorio.

Dva dana kasnije telefonom me pozvao Ranković:

- Vlado, neka ti to bude poslednji put da se interesuješ o gardi!

Poslije toga, jednom namjerno rekoh Tempu:

- 'Ajdemo da vidimo gardu, da vidim kako rade, kakva je partijska organizacija... Nikad nijesam bio tamo.

On reče:

- Ne, tamo ne možemo!

Tempo, načelnik Političke uprave Jugoslovenske armije nije mogao ući u kasarne garde!

S Rusima? S Rusima sam počeo da radim kao komesar artiljerije. U artiljeriji ih je bilo najviše. Bez njih ni jedinice ni škole ne bismo mogli uopšte organizovati na savremeni način. Ja sam sa njima dobro sarađivao. Jednom ih Tempo pozva na neki razgovor i, između ostalog, one artiljerce pita: „Kako komesar?“ Oni mu rekoše: „Kad biste imali samo još nekoliko komesara kao što je Dapčević, vi biste mogli mirno da spavate.“ Sjutradan, zove me Tempo i veli:

- Zašto tebe ovoliko hvale ovi Rusi?
- Ja ih nijesam platio. Da ti mene ne zafrkavaš?
- Ne, ne. Oni tebe, ipak, nešto mnogo hvale.

Ja sam tada smatrao da su sovjetska i naša armija jedno te isto. Da je Sovjetski Savez i Jugoslavija jedno te isto, da su državne granice samo formalnost. Četrdeset šeste je to bilo. Bio je kod mene jedan potpukovnik artiljerije Slobodjanjinov, jedan od onih bijelih Rusa. Kao oficir domobranskog artiljerijskog diviziona četrdeset druge godine prešao je partizanima.

Četrdeset pete godine bivši belogardejci počeli su da primaju sovjetsko državljanstvo. Jednog dana dođe Slobodjanjinov kod mene i pita me:

- Druže komesare, primaju neki sovjetsko državljanstvo i tjeraju mene. Ne znam šta da radim.

Ja sam odgovorio:

- Svejedno je danas, čovječe, biti sovjetski ili jugoslovenski državljanin.
- To što sam njemu tada rekao bilo je i ostalo moje suštinsko ubjedjenje.

Ne. Prva zvanična udaljavanja od Rusa uočio sam četrdeset sedme. Odjednom, više nijesu pozivani na štapske sastanke. Mada, u Političku upravu nikad niko od njih nije ni ušao. Kad su bili predložili da nam daju savjetnike i prenesu princip političkog, idejnog i kulturnog rada u sovjetskoj armiji, ovi naši su to odlučno odbili. Nijednoga nije bilo ni u armijskoj kontraobavještajnoj službi - KOS-u. Tempo mi je u to vrijeme znao da kaže: „Nemoj ti mnogo sa ovim Rusima.“ A sa Đilasom sam se sukobio kad je od mene tražio da iz armijskog obrazovnog programa izbacim nekih pet-šest lekcija o Sovjetskom Savezu. To su bili sitni indikatori koji su me čudili, ali ih nijesam povezivao ni u kakav stav jer sve to još nije bilo uzelо velike razmjere.

Nekako u to vrijeme počela je i da raste vlast KOS-a. Sjećam se, u Političku upravu su istovremeno o jednoj stvari stigla dva izvještaja: jedan od partijske organizacije Druge armije, drugi od KOS-a. Tempo se diže i kaže: „Ja vjerujem KOS-u!“ Bio sam zapanjen. Rekao sam: „Ako je to tako, onda nam i ne treba Partija - da je raspustimo!“ Do tada, do septembra četrdeset sedme, KOS je bio pod Političkom upravom. Nije imao pravo da uhapsi oficira i slično bez odobrenja Političke uprave, odnosno onog ko je u Upravi bio za to zadužen. Takve saglasnosti je davao Kada Petričević, kao zamjenik Tempov po organizacionoj liniji. Time su se izbjegavale policijsko-političke svinjarije, kakve su policajci uvijek skloni da naprave. To je bila dobra stvar, jer su bili potpuno pod kontrolom Političke uprave. Bez konkretnih činjenica nije bilo ni hapšenja. Poslije septembra, KOS je odvojen od nas i potpuno vezan za Rankovića. Mi više nijesmo imali pravo niti smo smjeli da se mijeošamo.

Jednom, na sastanku u Političkoj upravi Koča - onako kako je znao da na fin i inteligentan način zabode strijelu, što je naučio u Francuskoj - gleda Jefta Šašića i kaže: „Vidite, drugovi, koliko je vrijedan ovaj drug Jefto. Jedini on ovdje sve zapisuje.“ Jefto Sašić je bio šef KOS-a. I nas su tad već kontrolisali. Zapanjilo me saznanje da moj šofer svaki dan podnosi izvještaj KOS-u o mom kretanju. Sasvim slučajno sam to saznao. Kažem garaži: pošaljite mog šofera, oni odgovoriše da su ga poslali u bolnicu nekim poslom. Izašao sam iz kancelarije, bila je na četvrtom spratu, i vidim, moj šofer izlazi iz KOS-a, na petom spratu. Siđem dolje i kažem mu:

- Vozi u Topčider!
- Kad smo stigli u naki kamenolom, ja izvadim pištolj i viknem:
 - Izlazi! Gdje si bio?
 - U bolnici.
 - Zašto lažeš, nitkove jedan, ubiću te ka' kučku! Gdje si bio, govori?
 - Gore u KOS-u.
 - Zašto?
- Naredili su mi da svako jutro idem tamo i da ih obavještavam gdje ste bili, koliko ste se zadržali na kojoj adresi.

Meni se smrači. Krenem odmah nazad u Generalštab - ljut kao ris. Tražim Tempa. Nema Tempa. Bio sam riješio da uđem kod Tempa, da skinem one dvije epolete i da mu ih bacim pravo u lice. Nađem Kadu Petričevića. Veli:

- Jesi li lud, i moj, i Kočin, i svi naši šoferi rade za KOS!

Ja sam to doživio kao veliku uvredu, kao totalno nepovjerenje i totalnu špijunažu. Sve mi se smučilo. Rekao sam:

- Pa, pička im materina, ako u nas nemaju povjerenje, u koga imaju u ovoj zemlji!

Nijesam znao kako je u Sovjetskom Savezu, ali sam računao da tamo nema sličnih stvari. S druge strane, zaprepašćivalo me sve ono što sam ti ispričao da se kod nas počelo događati. A povrh svega, ona strašna megalomanija. Ja sam sve to povezivao sa Titom. On je svemu tome davao ton i smjer. E, onda su ovi naši, Tempo, Đilas, i ostali - ovu dvojicu sam lično čuo - počeli da kleveću Ruse. Čak je bila lansirana i priča kako nas Rusi pljačkaju. Ta tvrdnja je bila više nego bezočna. Staljin je ovim našima dao sve što su tražili. Čak i više. I to besplatno. Direktno iz fabrike dobili su: naoružanje za kompletnih sedamnaest pešadijskih divizija - od puške i pištolja, preko mitraljeza, puškomitraljeza, do topova koji ulaze u okvir pešadijske divizije; tri tenkovske divizije onih T-34 koji su tada bili najbolji tenkovi na svijetu; tri avio-divizije; tešku artiljeriju za rezervu Vrhovne komande... Danas bi to vrijedilo, garantujem, bar deset milijardi dolara. Plus, onda kad je u Rusiji vladala glad - to su pričali ovi naši koji su išli tamo - oni su nam dali petsto hiljada tona pšenice i sto miliona dolara u zlatu. Kao poklon - da bismo mogli od ovih sa Zapada da kupujemo neke neophodne stvari.

Četrdeset osme se, s pravom, predviđalo da će grčki monarhofsisti pokušati da prođu u Albaniju i osvoje južnu Albaniju u kojoj živi oko pedeset hiljada Grka. Sa Albanijom smo se, zato, bili dogovorili da joj damo jednu brdsку diviziju. Trebalо je da bude formirana u Banjaluci. Trebalо je da ja pomognem u tome. Divizija je formirana, stigla je do Ohrida, ali nije ušla u Albaniju jer je baš tad došlo do prekida odnosa sa Rusima. Ta vijest me zatekla u Sarajevu, u sobi Milinka Đurovića, komesara armije. Najprije je stigao telegram iz Generalštaba sa naređenjem da se odmah otvori vatra ako se pojave avioni sa sovjetskim oznakama, a onda je zazvonio telefon u Milinkovoj sobi. Tempo. Tražio je mene i zahtijevao da Milinko, Apostolski i ja budemo sutra u osam sati u velikoj ratnoj sali Generalštaba. Ništa još nijesam povezivao, iako mi je pala na pamet jedna epizoda koja se dogodila nedjelju dana prije toga. Nešto sam se bio dokačio sa Tempom, Vojom Nikolićem i Milinkom Đurovićem i, u znak pomirenja, pozvao sam ih kod mene na večeru. Tad nam Tempo reče: „Drugovi, treba da budemo svi čvrsto ujedinjeni oko druga Tita, jer ima nekih koji su protiv njega, koji ga blate.“ Znao sam da je nešto krupno u pitanju čim to Tempo tako priča, ali pojma nijesam imao da je došlo ono prvo pismo sovjetske partije koje su pisali Staljin i Molotov.

Razmišljam i vidim da je nešto grdno puklo kad ovako na brzinu moramo u Beograd, ali to ne dijelim sa Milinkom, jer je već tad bila stvorena atmosfera nepovjerenja. Tada je bilo vrlo teško iz Sarajeva doći za tako kratko vrijeme. Aerodrom ni tada često nije radio zbog magle. Međutim, Ročko Čolaković nam je dao vladin šinobus. Ročko je tada bio predsjednik bosansko-hercegovačke vlade i zajedno sa cijelom vladom bio se, kao i većina u crnogorskoj vlasti, složio sa pismom KPSS našoj Partiji. Razlika je samo u tome što su Bosanci bili svi pozvani u Beograd, tamo dobro iskritkovani i isprepadani. Kad su promijenili mišljenje, samo su dvojica-trojica bili tvrdoglavi pa su poslati na Goli otok, vraćeni su za Sarajevo. A Crnogorci su, pošto su zadržali stav - svi pohapšeni. Uhapšena su dvadeset dva ministra i pomoćnika i zajedno dovedena na Goli otok.

Sjutra ujutro, ispred ratne sale stoe dva pukovnika KOS-a sa šlemovima - u punoj ratnoj spremi. U sali vidim sjede svi oni moji iz Političke uprave: Kada Petričević, Ivan Šibl, Vule Mićunović, Vlado Šćekić, Kreačić. Malo-pomalo, skupi se cio armijski vrh: komesari i komandanti oblasti, komandant i komesar KNOJ-a, komandant i komesar vazduhoplovstva, komandant i komesar mornarice, predsjednik Vrhovnog vojnog suda, vrhovni vojni tužilac, šef saniteta Nikolić... Na čelu sjede Tempo i Gošnjak. Gošnjak je otvorio sastanak, a Tempo nam je prvo pročitao pismo pa odgovor naše Partije. Mi, odnosno ja i većina drugih, tada još nijesmo znali da je petnaest dana prije toga održana sjednica CK KPJ i da su već uhapšeni Žujović i Hebrang. Poslije toga, pročitao je i Hebrangovo pismo Kardelju. Sjećaš se, pominjao sam ti ga ranije. Kratko je bilo: „Druže Bevc, ti znaš da smo mi na sastanku Politbiroa donijeli između ostalog i odluku o slanju delegacije u Sovjetski Savez. Međutim, i pored te naše potpuno jasne odluke drug Stari je izmijenio sve. Kao što

znaš, to mu nije prvi put. Jedanput tome treba stati na put. Ja bih da o tome porazgovaramo." Na kraju je pročitao pisma CK mađarske partije i CK bugarske partije.

Kad je završeno čitanje, svako je trebalo da se izjasni da li se slaže sa odlukom Centralnog komiteta ili ne. U tom odgovoru bile su stvari za koje sam sto posto znao da nijesu tačne. Recimo, u pismu KPSS je, između ostalog, stajalo da je organizacioni sekretar Partije, drug Ranković, rukovodilac Kadrovske uprave i vrhovni šef UDB-e i da on na taj način UDB-u stavљa nad Partiju, odnosno Partiju pod kontrolu UDB-e. Pisalo je još i da nema dovoljno inicijative kod jugoslovenskih komunista u rješavanju svakodnevnih problema jer osjećaju UDB-u nad sobom. Ovi naši su odgovorili da nije tačno da je kadrovski rukovodilac Ranković, nego Veljko Zeković. Svi mi, koji smo to tada slušali, znali smo da to nije istina. Kadrovsku politiku vodio je Ranković. Mi smo u Političkoj upravi imali komisiju za kadrove. I ja sam bio u njoj. Mi smo Centralnom komitetu pravili spiskove kandidata za komandante divizija i naviše, i to na tri liste. Na prvoj su bili najbolji, na drugoj oni koji dolaze u obzir i na trećoj oni koji eventualno mogu biti izabrani. Sve tri liste su dostavljane Rankoviću i on je, onda, zaokruživao koga je htio.

Dakle, u toj konkretnoj stvari smatrao sam da je odgovor neistinit. Lagali su, umjesto da su rekli: Istina je - ispravićemo.

Izjašnjavali smo se pojedinačno. Tempo nije počeo s nama. Počeo je s onima koji su bili bivši oficiri stare jugoslovenske vojske. Kao, recimo, Rade Hamović, koji je bio pomoćnik načelnika Generalštaba, ili onaj komandant korpusa Vukotić. Naravno, svi su bili za naš odgovor. Vojo Kovačević je čak počeo da plače: „Kako to oni da napadaju našeg druga Tita." Vrhovni tužilac Žižić, kasnije je ipak došao na Goli otok, rekao je: „Za Tita је u smrt." Gojko Nikoliš: „Ovo su vrane i gavrani na nas navalili." Stiže polako do nas. Ja tada još nijesam bio načisto. Nije mi se sviđalo mnogo šta, ali nijesam bio zauzeo nekakav stav. Mislio sam: ispašće glupo da sad ja jedini ovdje kažem da se ne slažem. Bio sam pretposljednji. Ustanem i kažem: „Prihvatom odluku Centralnog komiteta, samo čini mi se da je ovo mnogo teža i mnogo ozbiljnija stvar nego što neki misle." I, sjednem. U međuvremenu, ulazi jedan pukovnik i poziva Tempa na specijalni telefon. On otrča tamo i vraća se. Kaže: „Zvao je drug Tito i pitao kako ide. Ja sam mu rekao - ide dobro, čak neki drugovi i plaču!"

Otišao sam vrlo zamišljen. Već nije bilo povjerenja među ljudima, bio se uvriježio strah od svemoćnih ruku UDB-e i KOS-a tako da nije bilo nijednog čovjeka s kojim bi se ja usudio da razgovaram o onome što mislim. Tako kako sam se ja osjećao osjećali su se i drugi. Ovaj koji je plakao, Vojo Kovačević, na partijskim sastancima je vezivao ljude samo zato što su smatrali da je trebalo da naši idu u Bukurešt na sastanak IB-a. Počela je psihička i fizička depresija. Stvari su se toliko ljudjale da je i sam Kardelj, koji je prije toga onako bezočno cinkario Hebranga, u SSSR-u optužio Tita da Centralni komitet nije sazvao od oslobođenja i da radi sve na svoju ruku. Kardelj je čak obećao da će pokušati nešto da učini u vezi sa tim. Da, da. Doslovce tako. Postoje sovjetski izvori o tome, a i sam Kardelj je to priznao. Tempo je pričao da Kardelj već tad umalo nije bio isključen iz Partije i rukovodstva. Tito je na kraju tu stvar stišao. Valjda se bojao da će, ako isključi Kardelja, za njim da odu svi Slovenci.

Ja sam jedno vrijeme gajio varljivu nadu da će se naši i Rusi ipak pomiriti i da do konačnog rascjepa neće doći. U tome me je jednog dana razuvjerio Kada Petričević, i to je bio trenutak moje odluke. Ude on u moju kancelariju i kaže:

- Došao sam s tobom da razgovaram, ne mogu više da izdržim. Ne mogu da spavam, a ni sa kim drugim se ne usuđujem ni riječi da progovorim. Šta ti misliš o svemu ovome?

Rekoh:

- Ima stvari sa kojima se ne slažem. Ako Rusi u onom pismu kažu da sovjetska vlada svim svojim autoritetom garantuje za istinitost onoga o Velebitu i Leontiću - znači imaju podatke.

Kada meni kaže:

- Sve je tačno - od A do Š!

Tada on meni ispriča ovu priču. Pozvao Tito na večeru Tempa, Kreačića, Petričevića, Rankovića, Ivana Krajačića-Stevu. Kad su večerali, malo i popili, Tito poče: „Evo, kako nas oni napadaju, a mi smo im dali najbolje naše kadrove. Čak sam i ja radio za NVD." Za ministarstvo

državne bezbjednosti. Kad ga je nogom gurnuo Stevo Krajačić, on se okrenuo prema Stevu i reče: „Šta me ti guraš, ovo su moji najbolji kadrovi, ja njima mogu da kažem sve.“ Ispriča to Kada i ode. Meni počeše u glavi da se obrću sve one priče od pre rata, Petko Miletić, cinkarenja po Rusiji, Nikola Lekić... Mislim: ako je radio za NVD, onda je sigurno pisao dostave. Kakav mu je drugi posao mogao biti nego da iz jugoslovenske sredine daje mišljenje i ocjene ljudima u NVD!

Kada mi je još ispričao, navodno mu je to rekao Tempo, da su se dogovorili - u slučaju da Rusi na Peti kongres pošalju Dimitrova da bi pokušao delegate da pridobije sa pozicije Rezolucije - da ga, jednostavno, onemoguće da govori. Kod nas je Dimitrov imao ogroman ugled i s razlogom su se plašili takve mogućnosti. Ideja je bila da Tito, ako bude potrebno, isključi mikrofon i da ga, u najgorem slučaju, čuju smo dva-tri prva reda.

Kad mi je to rekao, plus razne stvari o sudbinama Hebranga i Žujovića - ja sam se konačno prelomio. Zaključio sam: ovo je svinjarija i hohštapleraj. Nema tu više nikakve zabune. A film se vraćao i počeo sam da shvatam neke stvari na koje ranije uopšte nijesam obraćao pažnju. Pa, čak, i neke koje su se događale neposredno prije razgovora sa Kadom. Bio sam, recimo, pozvan kod udbovaca na 13. maj, njihov praznik, i imao sam prilike tamo da vidim kako im se i šakom i kapom daju činovi, ordenje, kako se toči šampanjac, kako se, prosto, korumpiraju ljudi.

Ja sam tada ovako razmišljao: Ovdje se radi o krupnoj stvari koja apsolutno vodi ne samo našem kidanju sa Sovjetskim Savezom, već i sa ostalim socijalističkim zemljama i međunarodnim komunističkim pokretom. Da bismo se održali ekonomski, vojno i slično, htio to neko ili ne htio, moraćemo se okrenuti imperijalistima Amerikancima. Da bismo stekli kredit kod njih, ovoj domaćoj buržoaziji moraćemo da pravimo velike ustupke u političkom, kadrovskom i svakom drugom pogledu. Mic po mic - od socijalizma u našoj zemlji neće biti ništa. Sve ono što je izginulo, bilo je uzalud. Ovo treba sprječiti!

Kako?

Rekoh Kadi:

- 'Ajde da razgovaramo sa tim ljudima, da okupimo pedesetak pukovnika i generala i da napravimo jednu peticiju u kojoj ćemo zahtijevati da se nađe kompromis - da se priznaju izvjesne stvari koje su očevide načine i da se ispravi.

Kada veli:

- Ti si naivan, vidje li kako su prošli Hebrang i Žujović. Ti ćeš razgovarati sa jednim, trećim, petim, jedan će te provaliti, i odmah će te uhapsiti. To nema nikakve realne šanse na uspjeh. Glavno pitanje tada je bilo: Ko su nam istomišljenici? Kada jednom reče:

- Vjerovatno Rusi znaju. Pitajmo njih. Sigurno ti ljudi dolaze u kontakt sa sovjetskim predstavnicima.

- Okarakterisaće to kao špijunažu.

- Oni koji izgube inače će biti okarakterisani najgore.

Ja to nijesam smatrao ni izdajom ni špijunažom. To sam rekao i na sudu. Od prvoga dana kad sam postao član Komunističke partije, od trideset treće godine, smatrao sam sebe istovremeno i članom sovjetske partije. Za mene tu nije bilo nikakve razlike. Vama je danas teško shvatiti to internacionalističko osjećanje koje smo mi nosili. Ono je bilo neodvojivo od komunističkog osjećanja. Ona posljednja rečenica u *Komunističkom manifestu* - Proleteri svih zemalja, ujedinite se! - mene je zgrabilo prvog dana. Da sam taj internacionalizam osjećao do kostiju govori i to da sam čak pet puta pokušao kao dobrevoljac da idem u Španiju. Kasnije, iz SSSR-a, bio sam se dogovorio da idem kao dobrevoljac na Kubu, a poslije toga i u Vijetnam. Kad sam postao komunista, ja sam dvije stvari usvojio kao aksiome jednom za svagda. Jedno - proleterski internacionalizam. Drugo, da je marksizam-lenjinizam učenje o klasnoj borbi, da sve treba gledati samo sa klasnih pozicija. Ideologija je ili socijalistička ili buržoaska. Trećeg nema. Sve drugo je laž i obmana.

Padne dogovor da ja stupim u kontakt sa Rusima. Kod Doma JNA stanovao je pomoćnik ruskog vojnog atašea, generala Sidorovića. Zazvonim, uđem, predstavim se, ispričam mu zašto sam došao i tražim prijem kod Sidorovića. Gledao me je i samo mi je rekao: „Sačekajte me večeras kod Kalemeđdانا. Podići će haubu kao da popravljam auto. Reći će vam šta je odgovorio general

Sidorovič." Nadem ga to veće i dobijem odgovor da je Sidorovič saglasan da se vidi sa mnom i da bi trebalo odmah da odemo tamo. Sjeo sam u njegov automobil i otišao u sovjetsku ambasadu. Kako me uvede, tako ovaj ode i ostadosmo sami Sidorovič i ja. Odmah sam počeo:

- Došao sam u svoje ime i u ime Branka Petričevića, da razgovaram sa vama, kao komunista sa komunistom, o ovom vrlo teškom problemu koji se pojavio između rukovodstava naših partija. Prihvatomo vaša pisma, sem nekih sitnih pojedinosti, i smatramo da treba nešto učiniti. Situacija je teška, vlada potpuno nepovjerenje i strašno je opasno razgovarati sa ljudima. Odmah može da se izgori. Prepostavljamo da i drugi ljudi dolaze u kontakt sa vama. Bez organizacije se ništa ne može učiniti i zato mi treba da se povežemo između sebe...

On samo reče:

- Nama se niko nije obraćao i ja vam ništa o tome ne mogu reći. Najbolje bi bilo da vi dođete kroz nedelju dana. Dogovorite se sad kad budete odlazili.

Uz to, odbio je da se vidimo bilo gdje drugdje osim u njihovoj ambasadi. Smatrao sam da će se konsultovati sa Moskvom i da će, poslije toga, sa mnom da razgovara otvorenije.

U to vrijeme već je bio sazvan Peti kongres KPJ i ja izabran za delegata. U međuvremenu stiglo je i treće rusko pismo i Tempo bješe sazvao konferenciju rukovodećih kadrova Ministarstva narodne odbrane. Ponovo u Domu Armije, pozvaše i mene i Kadu tamo. Kada se izvuče na neko dežurstvo, a ja sam morao da odem. I sad zamisli moju situaciju: ako ne odem, biću sumnjiv; ako odem, moraću ponovo da se izjašnjavam. A, kako da se izjašnjavam protiv svoje savjesti. Rezoluciju sam već bio prihvatio, i za mene je od tada bilo bitno samo jedno: hoćemo li mi ići dalje sa Sovjetskim Savezom i međunarodnim komunističkim pokretom ili čemo ići protiv njega?

Kad sam došao u Dom Armije, tamo su već sjedili Koča, Gošnjak, Tempo i ostali. Izađe Tempo na onu binu i poče da objašnjava zašto mi nismo otišli u Bukurešt. Između ostalog, reče da je postojala velika vjerovatnoća i opasnost da tamo zadrže naše delegate sve dok mi ne pustimo Hebranga i Zujovića. Pošto to što je govorio Tempo i nije bilo baš ubjedljivo, ili zbog nečeg drugog, Gošnjak, Koča i još neki navališe na mene da i ja govorim. Ja ne mogu. Ako nešto kažem protiv svog stava, sam pred sobom bio bih najobičnija balega. Ako se izjasnim protiv njihovog stava - gotov sam istog trenutka. Bila se stvorila prilično mučna situacija koju prekide Gošnjak. Objavi pola sata odmora i pozva Tempa, Koču i mene u bilijar-salu na jednu partiju. Tempo i ja protiv Koče i Gošnjaka. Odjednom će Koča, onako igrajući: „Tempo, trebalo bi da pripaziš na ovoga Vladu. On, koji je tako lako govorio, danas odbi.“ Čista provokacija. Ja progutam, igram onaj bilijar i čutim, ali znam da će ona bodlja ostati u njihovim glavama ako ne odgovorim. Ovi se smiju. Naslijem se i ja i kažem Gošnjaku: „Ti si član Politbiroa. Dobro bi bilo da malo pripaziš na ovog Koču i vidiš zašto se guzio petnaest dana da napiše ono pismo o ulozi Zujovića u Petoj ofanzivi, kad ste ga optužili da je izveo svoju diviziju iz borbe i ostavio one da izginu.“ Morao sam da mu vratim jer, u onoj situaciji, ta njegova strelica se meni zabadala usred srca...

Ma, kakve političke ambicije. Kada i ja smo i dalje bili pupčanom vrpcom vezani za naše rukovodstvo. Mi smo se u dvije stvari bili složili u potpunosti: da treba razdvojiti funkciju predsjednika vlade i sekretara Partije i da jedino Đilasa treba isključiti iz rukovodstva - jer smo smatrali da je nosilac buržoaskog nacionalizma. Kod nas tada ni pomisli nije bilo o nekom smjenjivanju Tita i ostalih. Osnovna intencija je bila da se izvrši pritisak na Tita i uže rukovodstvo da izmijene ovaj stav i nađu kompromis sa Rusima, čak i po cijenu izvjesnih žrtava sa naše strane. Da sam Titu radio o glavi, ja sam ga mogao ubiti usred Petog kongresa. Jednog dana sjedili smo sami na nekoj klupi u onom parku čitavih pola sata. On se nešto žalio. Bješe nevjerovatno deprimiran, bez obzira na onoliku galamu na Kongresu. Valjda se plašio da će mu Rusi spremiti igru od onoga od koga se najmanje nada. Od onih najbližih. Osim Đilasa, većina je završavala škole u Sovjetskom Savezu. Imao sam pištolj u džepu i metak u cijevi. Mogao sam hladno da ga ubijem i izađem, a da me niko ne zaustavi.

Prije Kongresa, kod Rusa sam bio jednom ili dva puta. Međutim, od toga nije bilo nikakve vajde. Jednostavno nisu imali povjerenje u mene. Prepostavljam da su mislili da me poslao Ranković da ih provociram. Reče jednom onaj Rus: „Istupite na Kongresu ako smatrate da ste u pravu, povežite se sa ljudima, naročito sa onima koji su bili u Sovjetskom Savezu.“ Pomenu,

bogami, i Gošnjaka. To je bila budalaština. Gošnjak i ti koji su bili тамо, bili су највиše protiv njih. To je bilo moje posljednje viđenje sa Sidorovićem.

Kongres je počeo Titovim referatom. Prije toga, svi oni koji su bili unaprijed određeni u radno predsjedništvo, digoše se iz prvog reda - ja sam sjedio u drugom, a pored mene Ćeća Stefanović - i prvi red ostade prazan. Na samom kraju prvog reda ostade da sjedi samo jedna mlađa drugarica. Pitam: Ko je to? Vele: drugarica Jovanka, naš delegat. Kad smo birali delegate u Ministarstvu narodne odbrane, u konkurenciji su bili generali i španski borci i mnogi nisu prošli jer je bio ograničen broj delegata. Odjednom, na binu se pope Otmar Kreačić i kaže: „Drugovi, ja bih predložio jednu staru drugaricu - radi kao bibliotekarka kod Tita.“ Svi smo mislili da se radi o nekoj starijoj ženi koja je radila u Kominterni. Pogledam je, dvaput sam je sreo u partizanima - i shvatim: pa to je ta nova Titova ljubavnica. Biješe pocrnjela, bucmasta, seljačka ljepota. Pomislih: dobra je da nosi drva. Ta drugarica Jovanka je, dok je Tito čitao referat, svaki čas skakala i pljeskala. 'Ajd što je ona skakala, nego morasmo i mi ostali. Nas dvije hiljade delegata. Bože mili, zamisli nas dvije hiljade ozbiljnih ljudi kako svaki čas skačemo i aplaudiramo!

Tito u referatu nije napao Staljina. Čak je završio govor sa: „Živio drug Staljin!“ Tako je Tito i cio Kongres zaključio. Prvi napad na Staljina izvršio je Veljko Mićunović u svom koreferatu. I to direktno. Bio sam zapanjen. Znači: mostovi su porušeni. Veljko to nikad ne bi uradio na svoju ruku i iz svoje glave. Pomislih: Drž' se sad, Vlado!

Kući sam se vratio sa Pekom, zajedno smo stanovali u onoj kući u Proleterskih brigada, ali sam odmah izašao da bazam okolo, tako da o svemu tome riječi to veće nijesmo progovorili. Ujutro, za doručkom, ja snužden, mislim đavo je odnio šalu, a Peko me gleda i kaže:

- Što si tako zamišljen, Vlado? Pusti ti twoju veliku filozofiju. 'Ajde da idemo sa ovim našim Centralnim komitetom, pa puklo kud puklo.

- Čovječe, kako da ne budem snužden kad je u pitanju sudbina zemlje i svega ovoga za šta smo se toliko godina borili. Ja ne mogu biti ravnodušan prema tim stvarima. Mi moramo, prije ili kasnije, naći neki kompromis sa Sovjetskim Savezom. Tu odstupanja nema. Uostalom, uhvatila me muka juče dok sam slušao Veljka Mićunovića, kad je onako napao Staljina. Ne radi se o napadu na Staljinovu ličnost. Zna se šta to znači. U ovom slučaju on napada i jednu državu kakva je Sovjetski Savez.

- Šta Staljin? Neka ide u pičku materinu, kad nije u pravu.

- Za mene je Staljin predstavnik i ideolog međunarodnog komunističkog pokreta i ja smatram da onaj ko puca danas na Staljina, preko njega puca u komunizam. Prema tome, ja sam sklon da pucam na svakog ko puca na Staljina, odnosno na komunizam!

- I na mene?

- I na tebe ako budeš pošao da pucaš!

Skoči on, skočih ja. Umalo se ne pobismo. Razdvojiše nas one žene koje su stajale тамо iza vrata i slušale. Do toga dana smo zajedno išli na Kongres -jednim automobilom. Toga dana on je sjeo u svoj, ja u svoj, i pravac Topčider. Ja tada ni s Pekom nisam smio da razgovaram otvoreno. Iskreno da ti kažem, mislio sam da će on, ako mu se povjerim, odmah poći Rankoviću ili Tempu, ili Titu ili Đilasu, i sve reći. Toga dana, u pauzi Kongresa, u sasvim uskom krugu i Koča je rekao da mu se istupanje Veljka Mićunovića uopšte nije svidjelo i da smatra da to nije ni naša linija ni naša taktika. Uveče me je Peko zagrljio i nudio mi, u znak pomirenja, neku filigransku dugmad koju je dobio od generala Aleksandera. Odbio sam da to primim. Sve je puklo odmah poslije Kongresa. Provalila me jedna žena - bila je personalni referent kod mene u diviziji. Došao sam u Dom Armije, našao nju i još jednu ženu, bila je profesor Univerziteta. One me pozvale za sto, ja sjeo i sa njima večerao i razgovarao. Pitale su me kako je bilo na Kongresu. Ma, pustite me, rekoh, jeste li čitale novine, slušale radio. One vele: „Iz novina se ne vidi je li bilo onih koji su mislili drugčije.“ Ja sam na to rekao: „Sigurno je bilo. Možda sam i ja takav. I ja se ne slažem.“ Ova personalka se kolebala tri-četiri dana, a onda je otišla kod Jefta Šašića i rekla mu. Tempo je tada bio na odmoru, Ranković i ne znam ko bili su na Oplencu, a Tito je bio otišao na Brione. Kad je Jefto došao u Političku upravu, našao je samo Kadu i Otmara Kreačića, ispričao im priču one žene i rekao: „Ja ne smijem da uhapsim Vlada bez Rankovićevog odobrenja.“ Dogovorili su se da čute o tome dok ne stigne

odobrenje. Istog dana mi je šofer izvukao sve metke iz šaržera. Naredili mu ovi iz KOS-a. Kada me odmah pozvao od svoje tašte, živjela je u Makedonskoj ulici, i sve mi ispričao. Odmah sam predložio da bježimo. Već prije toga događaja ja sam razgovarao s Arsom Jovanovićem i shvatio da je on skloniji da bježimo u Sovjetski Savez, nego u zemlji nešto da petljamo. Arso je, isto, već bio provaljen. Nekoliko generala, medu njima i Arso, u Miločeru je o svemu razgovaralo i manje-više prihvatalo Rezoluciju i ona pisma. Sa njima je bio neki pukovnik Dušan Dozet iz Političke uprave, koji je, čim se vratio, napisao prijavu k'o vrata. Drugi put ga je prijavila svastika. Došla je iz Sarajeva Arsnu u goste i sve ono što je čula od njega prijavila sarajevskoj UDB-i. Jednom mi je čak i Tempo rekao: „Vlado, pripazi Arsa, izgleda da je na liniji Informbiroa.“

Arso i ja smo se već bili dogovorili da idemo. Kada nije htio. U posljednjem trenutku se predomislio, automobilom došao do Arsove kuće i odatle smo, sva trojica, Arsovim automobilom, pošli prema Beloj Crkvi. Negdje oko podne smo krenuli. Tamo je bila tenkovska škola i jedna tenkovska brigada. Mi nijesmo znali, to sam saznao kad sam ih sreo na Golom otoku, da su se skoro svi oficiri te tenkovske brigade bili izjasnili za Rezoluciju. U Vršcu, u susjednom mjestu, bila je konjička brigada. Skoro svi njeni oficiri stigli su na Goli otok.

Komandant škole u Beloj Crkvi bio je pukovnik Dukljan Vukotić, iz Pipera, komšija Arsov. Kod mene u brigadi je bio komandant bataljona. Mi smo bili sigurni, iako prethodno sa njim uopšte nismo razgovarali, da bi nam on, kad bismo mu objasnili situaciju, dao tenk da pređemo granicu, a možda bi on pošao sa nama u Rumuniju. Mi u Belu Crkvu, Dukljana nema - otisao na svadbu nekom oficiru. Podđemo u Vršac, nađemo sekretara Komiteta, nekog Vukmirovića, ja sam ga u svoje vrijeme primio u SKOJ, i kažemo mu da hoćemo da idemo na državno dobro Sočica. On se nekud izgubi, vrti se posle pola sata, i reče: „Dobro, idemo.“ Petnaestak kilometara pred Sočicom poče neviđena provala oblaka i sva četiri točka zaglaviše se u blato do osovina. Ni makac. Već je bila pala noć. Ovaj podje u selo, nađe tamo sekretara partijske ćelije i dovedoše konje. Sve je to trajalo salima. Na jednom mestu izvrnuše se ona kola i ispadoše Kada i Arso. U tu Sočicu smo došli negdje poslije pola noći i probudili domaćina imanja i njegovu ženu. Poslužiš nas večerom, kiša pada - božiji užas! Krenuli smo prema granici oko dva i po sata poslije pola noći. Na nama bijele bluze i bijele šapke i sivomaslinaste pantalone. Kilometar i po pred granicom, pokazuje nam on svjetlo na rumunskoj karauli i kaže - bez obzira na to što mu je Arso rekao da smo došli u obilazak naše granice: „Ja će vas povesti na mjesto gdje prelaze konjokradice, to je najsigurnije mjesto za prelaz.“ Vjerovatno se dosjetio u čemu je stvar.

Arso je njega držao ispod ruke, a ja sam, s druge strane, držao Arsa ispod ruke. Kada je išao iza nas. Zaostao je tridesetak metara. Najedanput, prestade ona kiša i poče malo da se razvida. Na jednom mjestu, put tu biješe izlokan od kiša, kao rov, vodič reče: „Kad izađemo iz ovog rova, u onom pravcu nema ni četiristo metara do granice.“ Mi izađemo iz onoga rova, tamo trava i grmlje, napravismo svega nekoliko koraka, i ja osjetih po onom mom starom ratnom refleksu, da je neko zapeo pušku ili mašinku. Vikanjem: „Lezi!“, povučem Arsa i bacim se na zemlju. Arso je zakasnio, možda, stotinku sekunde. Rafal ga je uhvatio pravo preko glave, a ovoga mladića po prsima i stomaku.

Kada je potrčao tamo u neke kukuruze, vodič žestoko ranjen, počeо je da krklja: „Ne pucajte drugovi, ja nisam ništa kriv.“ Arso je već bio mrtav. Nijesu više pucali. Već sam držao u ruci pištolj, jasno sam video siluetu u grmlju, pogodio bih je sigurno, ali - okrenuo sam se i potrčao za Petričevićem.

Stigoh Kadu:

- Pogibe Arso!

On sav unezvijeren. Duvao je jak vjetar pa nam se od šuštanja onih kukuruza učinilo da neko ide.

- Vlado, molim te, nemoj da pucaš.

- Ako bude pucao na mene, ja će pucati pa da mi je brat rođeni.

- Molim te, nemoj.

- Idi ti u božiju mater! Ti radi šta 'oceš, ja će pucati. Prvi neću. Ako puca na mene, šta mi drugo ostaje: ili će ja njega, ili će on mene.

U zoru smo izbili u neki vinograd kod Sočice. Nijesam znao gdje je rumunska granica. Trebalо je čekati da izgrijе sunce, jer su nam karte ostale u onoj Arsovоj tašni.

- Šta namjeravaš?

- Da se probijam.

Mislio sam da treba ići kroz kukuruze do Dunava, Dunavom do Nere, preplivati Neru i - na rumunskoj granici smo.

- Ja neću. Nije to Crna Gora, uhvatiće me.

- Mene niko živoga ne može uhvatiti dok imam ova dva pištolja.

- Ja neću, a ne savjetujem ni tebi.

- Ja 'oću. Kad smo pošli 'ajde Kada da idemo do kraja.

- Ne. Ja ču se prijaviti. Reći ču da za sve ovo nijesam znao i molim te, ako tebe uhvate, potvrđi to.

- Zar ti uopšte vjeruješ da ima takve budale koja u tako nešto može povjerovati?

Skljokao se, načisto. A ja sam mu pričao sve što sam znao, čak i o ljudima koji su se bili povezali sa mnom, pa i o oficirima koji su bili u akademiji u SSSR-u. Jedan Crnogorac je većinu njih okupio oko sebe na onoj našoj liniji i držao vezu sa mnom. Bilo je dvadesetak visokih oficira. Kada je sve o tome znao. Znao sam da će onako skljokan sve to odmah ispričati. O; šta da radim, majko moja? Opet ja njemu:

- Molim te Kada, nemoj, obrukaćeš se! 'Ajdemo, pa ili da poginemo kao ljudi ili da prođemo.

- Ja neću, idem da se predam.

Pomislih: ubiću ga. On me gleda i poče da drhti. Onda mi kroz glavu prođe: Arso je poginuo, ako ga ubijem, svjedoka nemam, svi će reći da sam ih ja tamo naveo i pobio.

Rankoviću je kasnije sve priznao i, između ostalog, rekao da ga umalo nijesam ubio. Rekli su mu da su mu uhapsili ženu - i on sve ispričao.

Ja sam pošao prema Dunavu. Pored nekog potoka pa u jedno rumunsko selo. Međutim, nabasah na neke kamione i odmah pomislih: granica je sigurno blokirana. Skinuo sam koporan i šapku i zajedno sa onim velikim pištoljem zakopao u lišće, zavrnuo sam rukave košulje i nogavice pantalona - tako nijesam bio upadljiv jer su mnogi poslije rata nosili vojničke pantalone - i krenuo sam prema selu Straža. Blizu sela sretoh jednog i on me upita: „Prijatelju, da nemaš cigar davana?” Dadoh mu onu jednu diplomatsku Drinu i on ode u selo. U selu su već bili ovi iz UDB-e, sve su saslušavali, pa i njega. Rekao im je: „Ja sam sad sreo jednog. Dao mi je cigar duvana.” Kad su ga pitali gdje je bacio opušak, on je odgovorio: „Nisam sve popušio, pola sam ostavio. Evo.”

Ja to, naravno, nijesam znao. Kasnije mi je to ispričao Ilija Kostić i čak pokazao taj opušak. Odmah su znali da sam to ja. Nijesam išao pravcem koji sam predložio Kadi. Odlučih da krenem u Beograd, znao sam da me tamo neće tražiti i da se kod nekog sklonim dok ne smislim nešto. Oko podne naide neki voz, ali nijesam bio u stanju da u njega uskočim. Prođe i neki kamion. Ne mogoh ni u njega. Riješih da idem pravo na željezničku stanicu. A stаница - samo jedna kuća u polju. Na stanicu jedan službenik. Reče da prvi voz ide tek uveče, i to neki radnički. Uzeh kartu treće klase, rekoh mu da sam bio na nekoj svadbi, da nijesam cijelu noć spavao, da bih malo prispaoo u onoj čekaonici i zamolih ga da me probudi kad voz naide. Probudio me dva-tri minuta prije dolaska voza. Ustadoh, izadoh i maramicom pokrih pola lica i jedno oko. Kad me je video s onom maramicom na licu, jedan čovjek ustade i pusti me da sjednem. Izašao sam izvoza na beogradskoj Dunav-stanici, otišao u onaj parkić ispred nje i sjeo na klupu. Ne znam kuda ču. Kod drugova ne smijem - vjerovatno će me tamo tražiti. Kod rodbine - isto. Riješih da idem kod dr Miloša Misirlića, jer sam znao da su on i žena bili otišli na Bled. Stanovali su do nas u Ulici proleterskih brigada. Kuća do kuće. Čerka Suzana bila je sama u kući. Bila je završila prava, ali je tada studirala i medicinu. Htio je otac da ga naslijedi. To je bio čuveni ljekar u ono vrijeme. Prišao sam kući i vidio da neko ispred naše kuće stalno šeta. Kod današnjeg Teslinog muzeja bila je jedna neosvijetljena niša. U njoj sam se pritajio i čekao. Nijesam bio dalje od dvadesetak metara od ovog udbovca. Kidričevom ulicom nisam smio. Najednom, onom što šetka pride drugi muškarac i veli: „Nije valjda lud da dođe kući, 'ajmo u 'Barajevo'.” Nećka se ovaj, al ipak, odoše u kafanu!

Preskočio sam ogradu, otišao do male kuće u dvorištu, u kojoj su bile dvije sobice u kojima je Suzana uglavnom boravila, i pozvao je. Ona otvorila, gleda me, ništa ne razumije, ali kad sam joj rekao da moram kod nje - ona me pusti unutra. Ništa nije znala. Novine su tek poslije osam dana objavile prvu vijest. Rekoh joj da se ne slažem s ovim našima, da smo ja i još dvojica pokušali da pobegnemo, da su jednog ubili, da se drugi predao i da moram da se krijem dva-tri dana. Dozvolila mi je.

Riješio sam da stupim u kontakt sa Rusima i da tražim da mi pomognu - da me prebace preko granice. Bio sam u najgorem mogućem sosu. U jednom momentu upitah Suzanu:

- Hoćeš li poći na jednu adresu i ponijeti pismo jednom čovjeku?

- Hoću.

- Taj čovjek ne zna srpski, ali sigurno zna francuski. Ode Suzana kod onoga Rusa i ponese pismo. Kad se

vratila, veli: „Neće uopšte sa mnom ni da razgovara!“

Ona je zvonila, počela da govori francuski - perfektno ga je govorila jer joj je majka, inače, doktor prava, bila Francuskinja. Rus se prepao, mislio je da je neka provokacija, i nije htio ni da razgovara.

Biće u koje sam najveće povjerenje u životu imao bila je moja sestra Danica. Suzana pozvala Danu - pala je u nesvijest kad me je onakvog vidjela - i ja je zamolih da ona ode Rusu da mu pokaže svoju ličnu kartu, da kaže da je moja sestra i da traži pomoć. Ni to nije pomoglo. Kod Suzane više nijesam mogao ostati, jer su joj se roditelji vraćali sa Bleda, pa sam Danu poslao kod nekih Mijuškovića. Troje ih je bilo: Marko i dvije njegove sestre. Bilo smo dobri prijatelji, a i sami su mislili isto što i ja. Marko i jedna sestra su bili zaposleni u „Tanjugu“. I Dana ih je znala. Jedna od njih joj je bila drugarica sa Cetinje. Odmah su pristali da me prime. Imali su jednu sobu u jednoj zgradi pored Skupštine Srbije. U njoj je stanovao i onaj policajac Nikola Bugarčić. Mora da si čuo za njega. Jedno vrijeme je bio upravnik Golog otoka, a šezdeset osme je, kao šef beogradske policije, prebio studente kod novobeogradskog podvožnjaka. U toj sobi je stanovao Marko sa ženom i djetetom. Žena mu je bila Vjera Bakotić, prva žena Koče Popovića. Kad su mene primili, oni su prešli kod starije sestre, Danine drugarice. Ostao sam u toj sobi pet-šest dana.

Pošto su se Rusi bojali, riješio sam da sam odem tamo. I otišao sam. Rus me primio, ja sam mu objasnio situaciju i tražio da me nekim njihovim brodom ili na drugi način prebace u Sovjetski Savez. On odbi. Veli:

- Kontrole su takve da to uopšte ne dolazi u obzir. Izbio bi veliki skandal.

Ja rekoh:

- U redu, ići će sam. Ovog puta u Mađarsku. Granicu će prijeći negdje između Subotice i Bajmoka. Molim vas da me tamo čekaju i prihvate Rusi, a ne Mađari.

Bojao sam se da me Mađari ne predaju našima. U to vrijeme, ministri unutrašnjih poslova Mađarske i Jugoslavije bili su u najsrdičnjim odnosima.

Sa mnom ka Subotici je krenula mlada sestra Mijušković. Imali su rođaka na željeznici u Subotici i računali smo da će mi on pomoći. Pješice smo jedno veče prešli savski most i u Zemunpolju ušli u nekakav neosvijetljen i polupan voz. Sklonili smo se u jedan kupe odmah uz izlaz. Ne bijaše nikoga u njemu. Ujutro smo našli tog njihovog rođaka, ali mi nije pomogao. Reče: „Velike su kontrole.“ Tada su u Bajmoku živjele dvije porodice iz mog sela. Zamolio sam da me sestra tog željezničara isprati do tamo i ona to stvarno i učini. Nađoh samo jednu staricu i njenu čerku. Bijaše došla da posjeti majku. Muž te čerke je radio kod mene u artiljeriji. Marko Prlja se zvao. To je otac ovog tvog kolege, Aleksandra Prije. Od moje kuće u Ljubotinju do Markove možeš se kamenom dobaciti. Dobri smo bili. Marko je sa mojim bratom Milutinom oficirsku akademiju završio. Bilo mi je jako neprijatno što je tu bila Markova žena. Kad sam ispričao u čemu je stvar, ona starica pozvala nekog Vukmirovića i zamoli ga da me odvede do granice. On pristade. Reče da ima zemlju uz samu granicu, da će me tamo odvesti, a da poslije idem sam.

Krenusmo po nekoj teškoj pomrčini još iste noći. Čak mi je usput pokazao i groblje na kome su bili sahranjeni neki naši koje su Mađari bili pobili. Doveo me do samog graničnog pojasa i vratio se. Ja sam puzeći prešao granicu i sa mađarske strane shvatio da mi busola više ne radi.

Valjda je neki trun bio upao u nju. Prešao sam granicu mnogo južnije od mjesta koje sam označio Rusu na karti. Hodao sam sa mađarske strane prema onom mjestu na kome bi trebalo da me Rusi čekaju ukoliko su prihvatali moju molbu. Čak sam poslije izvjesnog vremena i cigaru zapalio i uzeo jednu batinu da se branim od pasa latalica. U jednom trenutku mi je palo na pamet da uđem u kukuruze i sačekam jutro. Nijesam

bio siguran da li se dobro orijentišem. Ipak, odlučio sam da krenem još dva kilometra naprijed.

U jednom trenutku, kroz onu noć prolomi se: „Stoj!“ Pomislih: Rusi! Digoh ruke i gledam. Pet-šest ljudi ustade nedaleko ispred mene i pride mi sa svih strana. Uperiše mašinke u mene.

Naši!!!

Užas Golog otoka

Ni danas ne znam šta se tamo na granici stvarno dogodilo. I sad sam ubijeden da sam bio na mađarskoj teritoriji i da je, umjesto naših, trebalo da me zaustave Rusi. Odveli su me prvo u karaulu, pa u štab bataljona. Prošli smo najprije pored mađarskih, onda i naših graničnih stubova. I komandanta, inače Crnogorca, i komesara bataljona dobro sam poznavao. Komesar bataljona je bio komesar Kupreškog odreda u mojoj diviziji. Komandant je na osnovu izvještaja zaključio da sam se ja iz Mađarske vraćao u Jugoslaviju. On poče neki razgovor, ali ja ne htjedoh da pričam. On reče: „Imaš i pravo, doći ćeš ti sad na glavnije mjesto. Već su telefonirali iz Beograda i dolaze.“ Neki potporučnik KOS-a mi je vezao ruke na leđima, i to tako krvnički - iz sve snage, od šaka skoro do ramena - da sam ličio na nekakvu balu. Nijesam mogao ni da mrđnem. Uz to, stalno je držao uperen pištolj u mene. Onaj komesar me samo gleda, a oči mu pune suza. Ubaciše me u neka kola, odvezoše u Bajmok, a onda, novim automobilom, u štab divizije u Suboticu. U diviziji me prvi sreo komesar divizije, Čedo Jovanović.

Kad sam ja bio komesar brigade, on je bio komesar bataIjona. Kad sam ja postao komesar divizije, on je unaprijeden u komesara brigade. Reče: „Uvijek si bio čovjek, kako ti se ovo moglo dogoditi?“ Samo mjesec dana poslije tog događaja i on je uhapšen i odveden na Goli otok. Zajedno smo tamo bili i nijesam mogao da odolim da ga ne ze zam istom tom njegovom besmislenom rečenicom. Nije prošlo ni četvrt sata od mog dolaska u diviziju, a došli su lično general Jefto Šašić, šef KOS-a, i pukovnik Ilija Kostić, njegov zamjenik. Veli Jefto:

- Vlado, 'ajdemo.
- 'Ajdemo, rekoh i ja.

U Beogradu, u zatvoru, stalno su me držali na oku. Jedan oficir KOS-a neprekidno je sjedio sa mnom u ćeliji. Vrata ćelije nisu ni zaključavali. Kad su me vodili u klozet, čitav hodnik su praznili da me neko ne bi vidio. Ništa nijesam htio da priznam. Pročitaše mi Kadinu izjavu. Ispričao im je sve što je znao. Ja sve porekoh. Suočiše nas.

- Petričeviću, jesli ti sve ovo rekao?
- Jesam.
- Šta ti, Vlado, na to kažeš?
- To apsolutno nije istina. Sve je to Kadina bujna mašta.
- Šta ti, Petričeviću, na to kažeš?
- Nije istina. Vlado pokušava da spasi ove ljude. Bili su sa njim u kontaktu i misle isto što i on.
- Šta ti, Vlado, na ovo kažeš?
- Nije istina to što Kada kaže...

I sve tako. Njima je bilo potpuno jasno da je tačno ono što je Kada rekao i odmah su pohapsili one ljude. Sve su odmah priznali. Rekli su im: „Vlado je priznao sve“ - i to je bilo dovoljno. Nijesu me sa tim više gnjavili, ali ih je silno interesovalo gdje sam bio od trenutka kad sam se rastao sa Kadom kod rumunske granice. Čak je i Ranković lično, u pratnji Ćeće Stefanovića, jednom došao da me to pita. Uhvatila ih je bila strašna panika.

Nijesu znali odakle im prijeti opasnost. Plašili su se da se nijesam krio kod nekih generala ili rukovodilaca koji još nijesu bili otkriveni. Nijesam htio da im kažem, po cijenu torture. Ali, onda Ranković poče ovako:

- Neće biti nikakve torture. Ja tebe razumem. Možda bih i ja učinio isto što si ti učinio da, kao i ti, nisam znao neke stvari koje smo znali mi u najvišem rukovodstvu. Ima nekih signala da bi se stvari sa Rusima uskoro mogle srediti. Možda ćemo brzo razgovarati na nekom drugom mestu, drukčije, kao ranije, kao komunisti. Pa, komunisti smo na kraju krajeva. Ne misliš valjda da se nalaziš pred klasnim neprijateljem. 'Ajde da se dogovorimo oko ovoga. Mi to moramo znati. Pod kojim uslovima ćeš nam to reći?

- Pod uslovom da mi daš časnu riječ da se tim ljudima ništa neće dogoditi.

- Ne mogu ti dati časnu reč. Nemam ja na to pravo.
- Onda smo završili razgovor.

Desetak minuta smo se oko toga natezali i onda on, iznenada, reče:

- U redu. Imaš moju časnu ljudsku, komunističku i drugarsku reč da im se ništa loše neće dogoditi. Samo ćemo ih saslušati. Shvati nas, čoveče, mi po svaku cenu moramo znati njihova imena.

- Riječ?
- Reč.

Poslije toga sve sam mu ispričao. Leknulo mu je kad je čuo da su to zaista samo obični i bezopasni ljudi. Misirliće su, zaista, samo saslušali. Mijuškoviće su uhapsili i držali u zatvoru do mog suđenja. Bili su uhapsili Danicu i brata mi Draga, ali su ih pustili. Čak su i tetku zvali na saslušanje. Dana i Drago su im kazali: „Kako brata da izdamo?”, a za tetku je sam Ranković rekao: „Ona je stari hajduk, krila bi i nas ako bi trebalo.” Deset mjeseci je sve to trajalo. U ćeliji sam uglavnom čitao, ali ne ono što sam tražio, nego ono što su mi donosili. Recimo: o armiranom betonu ili o gajenju kunića.

Neposredno pred suđenje prebacili su nas u zatvor na Banjici. Tad se dogodila jedna vrlo zanimljiva stvar. Kad su islјednici završili posao, materijal protiv nas dali su vrhovnom vojnom tužiocu i Vrhovnom vojnem судu radi podizanja optužnice. Međutim, oni odgovoriše da u svemu tome nema elemenata krivičnog djela, da su to partijske pobune i prekršaji i da za to možemo biti samo partijski kažnjeni. Predsjednik suda je bio general Krdžić, a tužilac Veljko Žižić. Kad su ovi odbili, pozvali su njihove zamjenike Lakovića i Lakića. I oni su odbili. Sve su ih pohapsili i poslali na Goli otok. Zamisli, koliko su ti ljudi tada bili hrabri!

Za vrhovnog vojnog tužioca postavili su Iliju Koštica, zamjenika načelnika KOS-a. Zanimljivo, tom Košticu je bilo posebno stalo da dokaže da je Arso tamo na granici prvi pucao i da ga je patrola ubila u samoodbrani. Čekao sam suđenje i bio ubijeden da će me osuditi na smrt. Čak sam to i otkucao Kadi na zid. Njegova ćelija je bila odmah do moje. Nijesam imao pojma da su u mom i Kadinom selu bili inscenirali neku konferenciju na kojoj su, navodno, oni naši ljudi za nas tražili upravo smrtnu kaznu. Stražari su, dok su nas vodili na suđenje, međusobno prepričavali ko se sve javio u streljački vod. Čak su i tvoje novine, ondašnja „Borba”, pisale o tim navodnim zahtjevima Ljubotinjana. Kad mi je, kasnije, upravnik zatvora to i pokazao, rekao sam mu: „Možete vi pisati šta god hoćete. Ja se uopšte ne bih ustručavao da se tim mojim ljudima stavim na raspolaganje.” Jednostavno, nijesam u to vjerovao.

Pod istragom sam ukupno bio dvadeset dva i po mjeseca. Od avgusta 1948. do kraja juna 1950. Prvo su me držali u Glavnjači. Poslije su me premjestili u vojni zatvor na Banjici.

Otprilike poslije deset mjeseci istrage, jedne večeri u moju ćeliju su ušli Slavko Janečović, tada jedan od Šašicevih pomoćnika, neki kapetan i komandir straže u Glavnjači. Kako uđoše, tako Janečović poče:

- A ti ovdje živiš k'o neki gospodin. Sa' ćemo mi tebe da sredimo.

Ništa nijesam odgovorio. Bio sam potpuno miran. Svezaše me, i to dobro, izvedoše u dvorište, tamo je već stajao automobil, povezoše prema Terazijama, nabije neki šešir na oči i - odvezoše u taj upravo izgrađeni vojni zatvor na Banjici. Više nijesu znali gdje će sa uhapšenima, svi su zatvori bili prepuni, pa su, na brzinu, za oficire napravili taj istražni zatvor. Gadan je to bio zatvor, gori od Glavnjače. Uveli su me u jednu prostoriju u kojoj je betonski pod na nekoliko mjesta bio uprljan nečim što je meni ličilo na krvave mrlje. Skinuli su mi lance i naredili da se skidam. Pobunio sam se.

- Skidaj se! Kao najveći neprijatelj ove zemlje, osuđen si na smrt i nećemo da prljamo to odijelo. Trebaće nekom drugom.

- Neću da se skidam! Valjda sam učinio za ovu zemlju toliko koliko vrijedi ovo odijelo.

Na silu su me svukli do gola, povadili pištolje i satjerali me uza zid. Svi su uperili pištolje u mene.

- Oprosti se od života, Vlado Dapčeviću, ovo ti je poslednji dan!

Možeš li ti zamisliti tu sliku? Gledali su me preko nišana, a ja sam čutao, gledao njih preko

onih cijevi pravo u oči i - čekao da potegnu obarače. Zaista sam vjerovao da će me ubiti.

Janeković je iznenada spustio pištolj i nekom na hodniku doviknuo da mi donesu drugo odijelo. Obukli su me u nekakvo vojničko odijelo, a Slavko Janeković mi je rekao:

- Od sada, apsolutno treba da zaboraviš da si Vlado Dapčević. Ti si sada samo običan zatvorenički broj.

U sudnicu nijesu pustili moju rodbinu, osim Peka. Prisustvovali su rukovodnici i nekoliko novinara, medu njima i stranih dopisnika. Prvo su ispitali Kadu. Sve je priznao. Okrivio je Informbiro za svoju „izdaju“, a na kraju je čak viknuo: „Živio drug Tito! Živjela Komunistička partija Jugoslavije!“ Ja sam, onoliko koliko su mi to omogućili, branio svoje idejno i političko gledište. Branio me pukovnik Radoš Raičević, ne sjećam se više - bio je načelnik pravnog odjeljenja Ministarstva narodne odbrane - i to nešto bolje nego pukovnik Danilo Knežević Kadu. Taj Knežević, Kadin advokat, napadao ga je tri puta više nego tužilac. Prava komedija od suđenja. Sudskom vijeću je predsjedavao Milonja Stijović. Članovi vijeća su bili pukovnik Bogdan Vujošević i general Đuro Lončarević. Za razliku od ovog Lončarevića, Stijović i Vujošević su bili pristojni prema meni.

To suđenje je bilo tako spremano da kompromituje Sovjetski Savez zbog navodnog miješanja u unutrašnje stvari Jugoslavije. Za to im je dobro poslužilo držanje Kade Petričevića. Od mene to nisu očekivali, ali su se nadali da će bar da čutim, iako ih je Peko unaprijed upozorio da ne organizuju javno suđenje jer ja neću da čutim. Čak im je rekao: „Makar mu sto, a ne jedna smrt prijetila.“ Zbog takvog mog držanja, u pauzi suđenja dolazio mi je Jefto Šašić - iako on, kad suđenje počne, više ne bi smio sa mnom da ima ikakve veze - i sav sluđen govorio:

- Zašto, Vlado, hoćeš da nas prisiliš da te ubijemo?

- Ako ste riješili da me ubijete, vi ćete me ubiti govorio ili ne govorio. Ja će braniti ono u šta sam ubijeden i braniču svoj obraz. On mi je važniji od vaše presude.

Slično mi je govorio i Jovo Kapičić poslije moje prve odbrane. Presudnu ulogu u takvim suđenjima, zavisno od važnosti procesa, imali su Tito, Ranković, UDB-a, KOS. Jednostavno, naređivali su na koliko godina neko treba da bude osuđen. Ono mrvarenje na sudu bilo je samo gola formalnost. Na Golom otoku mi je to pričao i neki Culafić. Bio je predsjednik nekog vojnog suda. Reče: „Odlazio sam kući, čupao kosu, plakao, bio svestan da sam obični gad, al' sam ljude ipak osuđivao onoliko koliko su od mene tražili.“ Ipak je bio uhapšen, osuđen na petnaest godina i poslat na Goli otok.

U toku suđenja, oni razni poltroni bukvalno su mi dobacivali iz publike. Pita me jedan od onih sudija:

- Vidio si da se mali broj ljudi izjasnio za Rezoluciju IB-a, zašto si, onda, ti to učinio?

Kad sam počeo da odgovaram, pomenuh i svoju revolucionarnu svijest, internacionalističku svijest i slično. Rekao sam ti, to je meni bilo najvažnije, a ne koliko se ljudi izjasnilo. Iz publike upade Otmar Kreačić:

- E, tvoja revolucionarna svijest... Ja se okrenuh:

- Da, da. Revolucionarna svijest. I to ona koju ti niti imaš, niti si je ikad imao, pa ništa od ovog ne možeš ni shvatiti.

Uto, dobaci i Jovo Kapa:

- Htjeli ste da uzmete i tenk!

Kao na pijaci. Čak su neki vikali: „Smrt, smrt. Smrt izdajnicima!“ Medu njima sam prepoznao i pukovnika Milenka Marojevića, koji je jednom prilikom u „Mažestiku“ svašta ispričao pred mnom, pa ujutro rano došao u moju kancelariju da me moli da nikom ništa ne kažem. Ljudi su se tada tako dokazivali. Na tuđoj tragediji i nesreći. Čak i na tuđim životima.

Osudili su me na dvadeset godina zatvora. Kadu takođe. Torture su počele odmah po završetku suđenja. Jedno veče izvedoše Kadu, Miodraga Raspopovića, Maljetu Babića, Vlada Lakića, nekog Dragičevića i mene i utrpaše u marice. Znaš li kako su izgledale te marice? Imale su odvojene boksove sa klupicom za po jednog čovjeka. Mene su strpali u jedan boks zajedno sa Maljetom. On sjedi, ja stojim. Bio je invalid još iz rata. Jedna nogu mu je bila suva. Vezani. To je bilo toliko usko da nisam mogao ni da čućnem. Vazduha je bilo toliko malo da sam se neprestano

znojio i gušio. Da smo se vozili samo malo duže, sigurno bih se ugušio. U Zemun-polju su nas prebacili u jedan veliki stočni vagon i pod stražom vozili do blizu Nove Gradiške. Neki major koji nas je sprovodio neprekidno je vikao da će nas pobiti ako mrdnemo. Voz se zaustavio na otvorenoj pruzi, vrata su se otvorila i jedan kamion je došao tačno do vrata vagona. Ubaciše me unutra, duboko prema šoferu, uđe pet-šest ljudi sa mašinkama i kamion pode. Ni kilometar nijesmo prošli kad su ovi navalili na mene i počeli da me tuku kundacima, nogama, šakama. Tukli su me do ulaska u zatvor u Staroj Gradiški. Nekad je to bila stara austrijska kasarna. Uvedoše nas u neki polupodrum i, ubrzo, u čeliju uđoše jedan major i dva kapetana. Kako sjedoše, poče onaj major:

- Poznaješ li me, Vlado?
- Negdje sam te video, al' ne mogu da se sjetim gdje.
- A, ne poznaješ me sad. Kurir sam kod tebe bio, Vlado. Vala ćeš me upoznati. Platićeš nam, Vlado Dapčeviću!

Kako uđoše tako i odoše. Pogledam kroz prozor i vidim osuđenike. Valjda prolaze sa rada. Crni. Ispjeni. U modricama. Na njima odijelo od kudelje. Jesi li kad video takvo odijelo? To ti je kao da ništa nemaš na sebi. Kad nam doneše ručak, mi probasmo i svi ostavismo. To se nije moglo jesti. Kad to vidje neki vodnik, reče:

- Ješćete vi to, jesti. Trčaćete vi za kazanom i moliti za još jednu kašiku.

Uveče su nam dali po čebe, porciju i drvenu kašiku i odveli u jednu sobu u kojoj je bilo sto pedeset do dvesta osuđenika. Kako uđosmo, oni počeše: „Ua, bando, ua izdajnici.“ Zatvoriše se vrata. Sobni starješina uze neki spisak i poče da čita:

- Branko Petričević! Izlazi, izlazi izdajice!
- Ja sam general Branko Petričević...
- Ma, kakav general, majku ti jebem izdajničku! Navalije na njega. Kao linč. Ubiše boga u njemu.

Onako iskravljeno baciše ga na neki krevet. Spavalо se na trospratnim krevetima. Mi gledamo i čekamo.

- Vlado Lakić!

Isto. Prozvaše i druge. Maljetu Babića samo išamaraše. Valjda zato što je bio invalid. Žarić je stajao do mene. Ja mu šapnuh:

- Šta je ovo, čovječe? Ovo mora da su ustaše. Oni će nas pobiti, 'ajde da se branimo.
- On veli:
- Ja neću.
- A gdje je onaj nacionalni heroj Vlado Dapčević? U toku suđenja, istočnoevropske novine pisale su o

nama kao nacionalnim herojima, pa je to Đilas izvrgavao ruglu u jednom svom tekstu u „Borbi“. Navalili su na mene sa svih strana. Udri, udri, udri....

Taj naš doček pripreman je nekoliko dana. Iz svih zatvorskih soba pokupili su najbolje revidirce i sobne starješine, sve ibeovce, i doveli ih tamo da nas premate. Revidirci su bili oni koji su javno promijenili svoj stav. To je, naravno, bila čista budalaština jer niko stvarno nije promijenio mišljenje. Naprotiv. Taj teror ih je učvrstio u onome što su ranije zastupali. U to sam se uvjerio i u Gradiški, i na Golom otoku, i u Bileći, i poslije zatvora. Ali, eto, ljudi su se bojali i u tom strahu za sopstveni život razna zvjerstva su činili. Prije našeg dolaska, u Gradiški su dvojica linčom ubijena. Ištvan Doboš je bio učesnik Oktobarske revolucije i nosilac dva ordena „Crvene zastave“, dva najviša odličja Oktobarske revolucije. Tražili su od njega da kaže da je Staljin konj. Odbio je. Skakali su na njega sa trećeg boksa dok ga nisu ubili. Slično su uradili jednom Dalmatincu, kapetanu, mislim da se Bovan preživao. Ljude koji su otvoreno izjavili da neće da revidiraju vezivali su za gredu, glavom nadole. Ispod glava im postavljali kible sa mokraćom i govnima i lagano ih spuštali u te kible. Ljudi su gutali sve to. Primjenjivali su i „špansko plivanje“, jedan od najtežih metoda mučenja iz doba inkvizicije. Čak i najgore policije su to izbjegavale jer su mnogi umirali od srčanog udara. Svežu ti noge i ruke, u usta uvale neku krpu, glavu zabace nazad i kroz nos sipaju mlaz vode. Daviš se kao u najdubljoj vodi. Iskusio sam to nekoliko puta.

Bacili su me u neki čošak kraj kible. Na zidu je pisalo: „Jazbina IB“. Čujem da neko šapuće:

- Kako si, Vlado? Ko su ovi, pobogu?

Maljeta Babić. Nismo mogli ni da pretpostavimo da su to informbirovci.

- Da li je moguće da Peko i svi oni znaju šta se ovdje radi sa ljudima?

- Nemoj, Vlado, da si naivan. Pa, oni su ovo i organizovali.

Ibeovci su radili u dvije fabrike: bakandži i radničkih odijela. Šefovi su im bili zarobljeni i osuđene ustaše. Među njima i koljači osuđeni na po dvadeset godina zatvora. Oni su spavali u posebnoj sobi, četvorki. Svako veče su slušali te strahovite tuče. Jedno jutro, neko od tih ustaša upita jednog od onih isprebijanih i plavih ibeovaca: „Koliko si ti osuđen?” Kad ovaj reče tri godine, ustaša mu odgovori: „Vala, ja čitavih ovih mojih dvadeset godina ne bih mijenjao ni za jedan jedini dan od te tvoje tri!” Isti sistem terora pokušali su da uvedu i kod ustaša, ali nisu uspjeli. Složno su odbili i počeli da se tuku sa stražarima. Sve ustaše su brzo i pustili. Poslije one amnestije u kojoj su oslobođeni i četnici. Među tim ustašama bila su i dva ministra Pavelićeve vlade. Oba su bila osuđena na doživotnu robiju. Jednog pustiše, jedan ostade. Kad sam ga pitao zašto, veli - zato što nisam hitio da potpišem da će da radim za UDB-u. Ko god je izlazio, morao je da potpiše tu obavezu. Na Golom otoku isto.

Zamislji, četnike i ustaše - sve one koljače koji nijesu strijeljani - pustili su, a nas ostavili! Tu Gradišku pamtim kao tri mjeseca neopisivih muka, tortura i ponižavanja kakva čovječanstvo sigurno ne pamti.

Poslije onakvog dočeka, proveli su nas drugim sobama, kroz špalire osuđenika. Svi su morali da nas pljuju - i to u lice. Ko je odbio, odmah je, tu pred nama, nemilosrdno pretučen. Prošli smo kroz osamnaest soba. Sline su nam se bukvalno slivale sa lica. Naročito meni. Ni to im nije bilo dosta. Vratiše nas u sobu, zaključaše vrata, a onaj jedan vodnik viknu:

- Izlazi, Vlado Dapčeviću! Skinini gaće!

- Zašto da skidam gaće? Neću! Pa, ljudi, jeste li vi normalni? Šta nam to radite?

Nasrnuše na mene, skinuše mi gaće, povadiše one vojničke opasače i udri onom metalnom predicom. Redom. Niko ne smije da odbije.

Tuča neprestana. Nijedno veče nije bez toga moglo da prođe. U Gradiški je bilo užasno. Čak gore nego na Golom otoku. Ništa manja nije bila psihička tortura. Svaki ibeovac, kad uđe kod isljednika, bio je dužan, recimo, da kaže: „Zovem se Vlado Dapčević. Ja sam izdajnik Partije i naroda. Osuđen sam na dvadeset godina zatvora.” Ja sam to i takve stvari odbijao. Kada je odmah shvatio situaciju. Napisao je sve što je znao, odmah se uključio u sistem, izvjesno vrijeme nisu ga prihvatali, ali ga nijesu dirali.

U Gradiški nije bilo vodovoda. Iz bunara smo vadili vodu i na njima sve prali: maramice, veš i prljave porcije za jelo. Bunar se zagadio i masovno smo bili oboljeli od krvavog proliva. Imao sam strašnu dizenteriju. Svakih deset minuta iz mene je izlazila samo krvava sluz - i ništa više. Smjestiše me u zatvorsku bolnicu. Jednog dana priđe mi jedan i viknu: „Bando, 'ajde u klozet!” U klozetu mi veli: „U svim sobama smo stvorili organizaciju. Pobunićemo se protiv ovoga. Većina osuđenika je spremna da ide i u smrt, samo da se ovo prekine. Cijenimo te, imaš iskustva i znanja, budi na čelu organizacije!” Ništa mu nisam odgovorio. Samo sam mu rekao da je to vrlo opasno i da ništa ne preduzimaju još neko vrijeme. Htio sam da dobijem na vremenu i provjerim o čemu se radi. Bila je provokacija. Nijesam nasjeo iako mi je, čak, brat od tetke rekao da treba da vjerujem u tu organizaciju. Teško je u to bilo povjerovati, jednostavno zato što je UDB-a toliko držala stvar u rukama da je naprosto bilo nemoguće formirati neku veću organizaciju. Ali, njima nije toliko bilo ni bitno da li sam ja na to nasjeo ili nijesam. Njima je, u stvari, bio potreban novi povod i pokriće za nove torture nada mnom. Htjeli su da me slome po svaku cijenu. Htjeli su da kapituliram, da revidiram. Upadoše u sobu neki Stojan Jovanović-Tesla, sa još nekolicinom, zgrabiše me i vele:

- Pričaj, Vlado Dapčeviću!

- Šta da pričam?

- Pričaj, kad ti se kaže!

Svezaše me i poče „špansko plivanje”. Neki doktor Huso, isto osuđenik, stalno mi je slušao srce i kad god bi ocijenio da može da eksplodira, davao bi znak rukom da prekinu. Svakakve muke u staroj Jugoslaviji sam bio prošao, kao i kasnije na Golom otoku, ali od tih muka ništa strašnije

nema. Od napora sam pokidal onaj konopac kojim su me bili vezali. Neku magareću masku su mi poslje na glavu stavljali, nekakve repove vješali...

Jednom drugom prilikom zaista je pripremano bjekstvo iz kovačnice. Milet Perović je u tome učestvovao, ja nijesam. Iskopali su bili više od deset metara tunela, zemlju su miješali sa šljakom, i kad su došli do samog zida - pohvatali su ih. Uprava je sve znala, pustila ih je da danima kopaju, da se mrvare i nadaju. Čist sadizam.

U to mučilište jednog dana je došao Jefto Šašić sa nekom svitom. Pozvao me je i, zamisli, zagrljio kad smo se sreli. U najmanju ruku kao da smo neki veliki lični prijatelji.

- Šta je ovo, Jefto? Šta to, čovječe, radite s nama?

- Čuli smo i mi za to i, evo, rešismo da najstrože zabranimo te torture.

Ispade da nijesu znali šta im se u zatvoru događa. Doduše, jedno vrijeme poslje njegovog dolaska nije bilo tih paklenih tuča i maltretiranja. Čak su nam bili dozvolili da primamo pakete. Poslje izvjesnog vremena došao je Jovo Kapa. Bio je tada Rankovićev pomoćnik zadužen baš za te logore. U međuvremenu, Kadu i mene su premjestili u ćeliju broj jedan. U njoj je bilo desetak onih bijelih Rusa. Ude Jovo u onu našu sobu i još s vrata poče da psuje i oca i majku onim Rusima. Najednom, naredi meni da podem s njim. Ponudi me onom diplomatskom Drinom i poče:

- Drugovi Tito i Marko su vrlo zainteresovani za tebe. Došao sam sa tobom da razgovaram. Batali to twoje. Vidiš, Kada je promijenio stav, a ti se još držiš prkosno...

- Jovo, svaki razgovor sa mnom o toj temi je suvišan. Ovo što vi radite sa ljudima je najbolja potvrda ispravnosti mog stava i potvrda kakvi ste vi ljudi. Ja imam svoje ubjedenje i mene samo činjenice, a ne batine, mogu da ubijede. Kakve činjenice vi nudite?! Ne možete vi mene dovesti u Kadin položaj. Neću vam dati priliku da i za mene kažete da sam krpa. Neću da kaptuliram!

- Vlado, bolje ti je, poslušaj me. Preseliće vas ovih dana. Boga mi, propištaćeš tamo majčino mlijeko.

- Gore od ovoga ovdje sigurno biti ne može... Jedno veče, otvorio se vrata ćelije, bio sam na trećem boksu, uđoše isljednici, pozvaše me i izvedoše. Ja krenuh lijevo, mislio sam da me opet vode u samicu da me tuku, kad oni rekoše:

- Desno ćemo.

Svi nose neke batine. Uvedoše me u neku sobu:

- Skidaj se!

- Neću. Ako ćete me biti, tucite me ovako.

- Skidaj se!

- Neću da se skidam!

Skinuli su me oni - potpuno golog - i detaljno pregledali svaku onu moju krpicu. Stajao sam onako go i drhtao.

- Drhtiš, Dapčeviću. Bojiš li se ti to? Drhti, drhti, Dapčeviću, sad ćemo te dobro udesiti!

- Od zime ja drhtim. Nećete vi dočekati da ja drhtim od straha.

Narediše mi da se obučem i počeše da dovode, jednog po jednog, još dvadesetak ljudi. Podijeliše po jedan hljeb, izvedoše nas, uguraše u kamione, odvezoše na željezničku stanicu i strpaše u voz. Krenusmo za Goli otok. Sprovodio nas je jedan poručnik sa gomilom nekih vodnika. Dobar biješe taj poručnik. Zabranio ini je da nas taknu usput. Jedan od onih provokatora, u zatvoru su oni uvijek uz tebe, šapnu mi u jednom trenutku:

- 'Ajde da bježimo.

- Idi ti u pičku materinu!

To je bilo najmanje što sam mogao da mu odgovorim. Voz se zaustavio u Bakru. U Bakru i brod „Bakar“ i na njemu isljednici. Čim smo stigli, promijenio se i onaj poručnik. Poče da viče. Kako počesmo da ulazimo u onaj brod, počeše i jauci. Sa mnom su bili Nenad Vasić, Momo Đurić, Remza Duranović..., a za mene biješe vezan neki Mandžuka. Bio je oficir u mojoj diviziji. U zatvoru je kao sobni starješina osuđenike tukao onim drvenim vojničkim koferom. Tuku onim batinama i bacaju osuđenike u štivu, u unutrašnjost broda. Medu tim batinašima prepoznao sam samo jednog Srbijanca iz Kragujevca. Poslje Igmanskog marša odsjekli su mu pola stopala. On

biješe glavni medu njima. Kako me vidje, tako viknu:

- Čuvaj se, Vlado Dapčeviću, sad čemo ti jebati majku majčinu! Ti ćeš nama da prkosиš!

Tukli su me, mislio sam: ubiće me. Bez ikakve milosti. Odjednom, poče da me bije i onaj Mandžuka, onom jednom slobodnom rukom. Zamisli, a vezan za mene. U nos, u bradu, u sljepoočnicu, iz sve snage. Valjda se to ovima bilo zgodilo, pa viknuše:

- Što ga ti udaraš, pička ti materina!

- Ja sam revidirac, sobni starješina...

- Ma, kakav revidirac, majku ti jebem...

Ubili su boga i u njemu. Kako njega dohvatiše, tako mene pustiše. Ubacili su nas obojicu u štivu, ali valjda se ovaj jadnik od straha zaglavio, pa ostade gore na otvoru, a ja se, bukvalno, objesih onako vezan za njegovu ruku. Dolje se tuča nastavi. Svi smo bili vezani osim Kade, Branka Poljanca i nekog Milićevića. Bilo je oko deset sati prije podne kad smo stigli na Goli otok, u Malu dragu, u Žici. Pošto je brod nosio i neke stvari, hranu i đavo bi ga znao šta još, uđoše neki da to istovare i mi čujemo pjevaju: „Na Golom otoku galebi ne lete, tamo rade radne čete... Ura! Tripur ura za Tita, tripur ura za Marka... Ura, ura, ura!" Čujem, neko pita:

- Je li Vlado Dapčević sa ovima?

- Jeste.

- Gde je?

- U štivi sa ostalima.

Nagnu se čovjek nad onaj otvor i ja prepoznaš Antu Raštегorca. Bio je u Prvoj proleterskoj brigadi. Narodni heroj. Nismo bili neki intimnici, ali smo se dobro poznavali. Tada je radio u UDB-i i bio je zamjenik upravnika logora na Golom otoku. Gleda dolje u onaj mrak. On nas ne vidi, mi njega vidimo. Veli:

- Jesi li stigao, Vlado?

- Nijesam stigao, nego su me doveli.

- Neka su, neka su. A, jesli li spustio durbin, Vlado?

- Jesam onoliko koliko sam mislio.

- E, spustićeš ga, Vlado Dapčeviću, jebačemo ti majku majčinu što nikom nismo ko je stigao na Goli otok. Još noćas ćeš prokleti čas kad si majku za sisu ujeo. Dušu čemo ti na pamuk izvaditi.

U štivi muk. Sagli ljudi glave, čute i čekaju. Držali su nas tu do pred veče, a onda nas prebacise u glavno pristanište. Za nas dvojicu vezase još i Petra Olhovog, Ukrajinca, borca od četrdeset prve, bivšeg majora KOS-a. Bio je vezan za pukovnika Sava Vukčevića, onog bivšeg glavnog urednika „Narodne armije“, koji je bio toliko slab da nije mogao da hoda, pa su ga odvezali i Pera okačili na naše lance. Znaš li ti kako hodaju trojica vezanih ljudi? Stalno jedan drugom smetaju. Kad su nas izvukli na palubu, vidim na obali špalir milicionera i isljeđnika. Svi drže batine u rukama i biju one ljude koji prolaze kroz stroj. Užas! Nas trojica smo posljednji ostali. Ne možemo da hodamo, saplićemo se, idemo kosimice. Kako se primakosmo stroju, tako viknu onaj Raštegovac:

- A, evo ga Vlado Dapčević! Evo ga najveći neprijatelj naše zemlje!

Uđosmo u stroj. Pakao. Biju sprijeda, otpozadi, po licu, grudima, leđima... Biju nemilice. Dokazuju se jedan pred drugim. Što je najgore, ne možemo da potrcimo kao oni drugi. Stalno se saplićemo i padamo. Kad jedan padne, povuče i drugu dvojicu. Ne znam kako sam živ došao do kraja stroja. Potpuno smo bili krvavi. Mislio sam da će mi se glava razlječeti u hiljadu parčadi. Potjeraše nas uzbrdo, a i dalje tuku. Neko me tako udario medu lopatice, da sam lice prosto zario u onu stijenu. Kad su nas doveli u onaj kamenolom do upravne zgrade, postrojše nas prema stijenama, a jedan poručnik izade i reče:

- Vi ste, kao najveći narodni izdajnici, osuđeni na smrt i sad čete biti strijeljani!

Postrojše se oni vodnici, on im komandova:

- Napunite puške! Na gotovs!

Iskreno da ti kažem, sa velikim zadovoljstvom sam očekivao da pucaju u mene. Dotrča jedan i viće ovima:

- Ne ovdje, u gornjem kamenolomu!

Opkoliše nas oni milicioneri i, ponovo, batinama i kundacima potjeraše uzbrdo. Ljudi teturaju i padaju. U gornjem kamenolomu isto:

- Kao narodni izdajnici osuđeni ste na smrt i sad ćete biti strijeljani!

Opet stojimo pred zidom, opet napuniše puške, nanišaniše... Onaj Mandžuka i još neki počeše da plaču, mole, kukaju... Smrt je ozbiljna stvar. Znaš li ti koliki je psihički napor potreban da bi se držao dostojanstveno kad se s njom suočiš? Opet jedan dotrča:

- Nemamo gdje ovdje da ih zakopamo. Tjerajte ih u Petrovu rupu!

Opet tuča, gonjenje, psovke. Zaustaviše nas pred nekim zidom visokim bar četiri metra. Na njemu stražar. Postrojiše nas po petoricu u pet redova. Ja, dvadeset šesti, stojim posljednji. Sam. Stojimo i čujemo, kao da dolazi ispod zemlje:

- Smrt Staljinovim slugama, smrt Staljinovim slugama, smrt Staljinovim slugama...

Istovremeno, pojavi se kolona ljudi iz pravca uprave. Na čelu Branko Damnjanović, upravnik logora, dobro sam ga poznavao, i Ante Raštegorac, zamjenik. Za njima svi isljednici, oko trideset pet, i kolona milicionera. Čim su stigli, viknu onaj Raštegorac:

- Gde je Vlado Dapčević?

Ja ćutim. Ugleda me, priđe i zgrabi me za rame:

- A, tu si se skrio! Ovamo, majku ti jebem! Povuće me nekoliko koraka, psuje i poče pesnicama da me udara. Taj Raštegorac je fizički bio slab čovjek pa se umorio već poslije desetak udaraca. Priđe mi upravnik Branko Damnjanović. On je bio vrlo snažan. Udari me jednom pesnicom, pa drugom... Kako mi je sve lice bilo već krvavo, pa se skupili i oni podlivi, kad me drugi put udario krv ga je poprskala.

- Što me isprlja, majku ti jebem!

Izmače se, zatrča i iz trka me udari nogom u stomak.

- Nemoj tako Branko, majku mu. Nema smisla. Ubijte me k'o čovjeka. Nemojte me mrcvariti.

- Nisam ja za tebe nikakav Branko, nego upravnik, pička ti materina!

Opet se zatrča, opet me udari. Ja - sve četiri uvis. Priđe i nekoliko puta me udari u slabine, u ramena, u glavu. Onda poče da proziva isljednike po imenu i prezimenu. Prilaze i udaraju. Negdje kod četvrtog reče im:

- Sad ste porušili mostove i sad znate šta vas čeka ako Vlado Dapčević ikad dođe na neku vlast.

Ubrzo sam se onesvijestio.

Iza zida je bila Petrova rupa. Elipsastog oblika. Petnaest puta deset metara, otprilike. Duboka. U rupi jedna baraka, obložena kartonom, i jedna kuhinja. U baraci je, kad smo mi došli, bilo nešto manje od sto osuđenika. Sve bivši članovi Centralnog komiteta, uglavnom crnogorskog, bivši visoki rukovodioci, španski borci. Medu njima i nekoliko invalida iz španskog građanskog rata. Elita. Bili su strogo izolovani od drugih osuđenika u onoj Žici. Ovi iz Žice, čak, nijesu smjeli ni da ih vide. Ono malo hrane se donosilo i ostavljalo najbliže do dvjesta pedeset metara od Petrove rupe, kod neke cisterne, pa se, kad se odmakne onaj ko je donio, iz Rupe išlo istovremeno i po hranu i po vodu. Čak ni svi isljednici nisu smjeli da se primaknu Rupi. Samo oni koji su bili zaduženi za njene osuđenike. Onaj podzemni huk „Smrt Staljinovim slugama“ - čuo se od osuđenika koji su boravili u Rupi. Kad su odigrali tu rolu, izveli su ih gore i napravili stroj.

Onako onesvješćenog, odnijeli su me iza zida, na neki plato, bacili me ispred stražare u kojoj su spavali milicioneri koji su čuvali Rupu i zalijevali me vodom. Kad sam se osvijestio, nada mnjom Nenad Vasić i Remza Duranović. Prije rata, Nenad je bio sekretar mostarskog partijskog komiteta, a Remza organizacioni sekretar. U toku rata, Nenad je najprije bio komandant, a Remza komesar mostarskog bataljona. Poslije rata, obojica su radila u bosanskoj UDB-i kao načelnici. Četrdeset osme skoro cijela bosanskohercegovačka UDB-a izjasnila se za IB, medu njima Nenad i Remza. zajedno su bili u Gradiški i zajedno su, kad i ja, prebačeni na Goli otok.

Čujem jauke i viku i vidim: skaču isljednici na Vukosava Boškovića, tuku ga nogama i batinama i viču:

,,'Oćeš li, sada, kabriolet ili limuzinu!" Bio je generalni sekretar UDB-e za Crnu Goru pa je, kad su se dijelili automobili, pošto je imao pravo na jedan, jadnik, nešto oko toga tada izvoljevao. A, ovi mu to zapamtili. Uhvatiše me Nenad i Remza ispod ruku i podigoše. To, međutim, ugledaše Branko i Raštgorac i nasrnuše na Nenada. Posebno su mrzili udbovce koji su se izjasnili za IB i sve su činili baš njih da slome.

- A što pomažeš Vladi Dapčeviću, Nenade Vasiću, majku ti jebem!

Tukli su ga strahovito. Taj Nenad je čudo od čovjeka. Mogao je da izdrži sat vremena da ga tuku, a da ne jaukne. Onda dohvatiše Remzu, pa udri, udri... Sa tog platoa sve su odveli dolje u Rupu. Mene su odnijela četiri osuđenika: brat Pera Popivode, Vlado Spasojev i još dvojica - i bacila na one daske u baraci. Nije bilo kreveta, nego tri sprata poredanih dasaka. Kao ono u stražarama. Napolju ove vode kroz stroj. Jauci, tuča, vika, kuknjava... Ja ne mogu ni da mrdnem i vrlo teško dišem. Imam strahovite bolove. Sedam rebara su mi tada polomili. Pored mene leži onaj Vukčević i umire. Čujem: „O, djeco moja, o, ženo moja, šta će sada biti sa vama?" Ukrzo je umro. Iznijeli su ga u čebetu i sahranili odmah tu blizu. U stvari, zatrpani su ga sa ono malo zemlje.

Ležao sam tako do jutra. Prvi mi je prišao Kosta Ćufka. Sjećaš se, pričao sam ti o ona dva brata Ćufka s Cetinja. Oni su bili preporučili Nikoli Lekiću da me primi u Partiju. Obojica su bila na Golom otoku. Kosta je bio živ, a Aleksa je umro na Otoku prije našeg dolaska. Kažu da su mu posljednje riječi bile: „Valjda sam sad dokazao da sam revolucionar." Dode Kosta i veli: „Druže, druže, gdje je Vlado Dapčević?" Toliko sam bio nagrđen da me tog dana ni rođeni brat Milutin nije poznao. I on je u istoj toj baraci robijao. Kad su mene uhapsili, od njega su tražili da me se odrekne. On nije htio. Poslije se samoinicijativno bio povezao sa nekim ibeovcima i - stigao na Goli otok.

Pregledao nas je ljekar UDB-e, doktor Krpo. Bio je u mostarskom bataljonu, dobro je znao Nenada i Remzu, a i mene je poznavao. Kroz onaj karton čuh kako referiše upravniku. Veli: „Šestorica su u teškom stanju, a u najtežem Vlado Dapčević. Ako mu se odmah ne pruži maksimalna ljekarska njega, ja sa sebe skidam svaku odgovornost za njegov život." Oči su mi bile zatvorene, krvario sam iz nosa, ušiju, zubi polomljeni... U toku noći je sve to bilo oteklo, posebno usta, pa sam jedva disao. Oblijepiše me flasterima, umotaše zavojima i dadoše nekakve injekcije. Petnaest dana sam ležao nepokretan, a sedam dana ništa nijesam mogao da okusim. Kroz cjevčicu su mi vodu davali.

Kad sam se oporavio, poslali su me da sa starcima i nesposobnima tucam kamen. Ali, ne čekićem. Kamenom o kamen. Ako si, kažeš, posjetio Goli otok, onda znaš da tamo duvaju strašni vjetrovi. Em ti je hladno, em ti vjetar stalno zabija svu onu so u kožu. Ruke su, zato, stalno izranjavljene. Tu sam sreo Vicka Jelacku. Imao je tad sedamdeset dvije godine. Kao ja sad. Znaš li ti ko je Vicko Jelacka? Prije rata je bio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju. Trideset sedme su on i Marić bili protiv postavljanja Tita za generalnog sekretara. Trideset devete su isključeni iz Partije, koliko se sjećam, a za sekretara Pokrajinskog komiteta za Dalmaciju postavljen je Vicko Krstulović. Vicko Jelacka je bio seljak iz okoline Splita i član Partije od samog njenog stvaranja - od devetstot osamnaeste. Čak prije Prvog svjetskog rata bio je član Socijaldemokratske partije. Bio je najpopularniji čovjek u Dalmaciji. Svi oni, medu njima i Labud Kusovac, koji su se tada izjasnili protiv Tita, bili su pohapšeni četrdeset osme i dovedeni na Goli otok. Tukli su ih k'o volove. Čak i starog Vicka. Labudu Kusovcu, on je inače bio fizički slab, od silnog udaranja uši bile došle kao moje dvije raširene šake. Stalno su ga tukli po ušima. Na Golom otoku je umro i jedan stari komunista, porijeklom Čeh, koji je, kao emigrant, zajedno sa Titom u Sovjetskom Savezu prevodio *Istoriju SKPb*. Sve što je rekao kad je umirao, jeste: „Ja sam žrtva mržnje Josipa Broza!" Nekog Drežića, isto je radio u Kominterni, toliko su mučili da je jednog dana nekom zaboravljenom sjekirom pokušao da se ubije. Spriječili su ga. Drugi put je kašiku naoštropio na kamen i sa njom se zaklao.

Tucam ja onaj kamen, kad eto ti upravnika i Voja Biljanovića. Bio je tada general UDB-e pa je, valjda, došao u obilazak logora. Inače, to sam ti, čini mi se, rekao, na Cetinju smo bili komšije i drugovi od djetinjstva. Stade. Gleda me i vidi one modrice. Nisu još bile prošle:

- Udesiše li te braća. Ako nastaviš kao dosad, odavde živu glavu sigurno nećeš iznijeti. I Milutina si ovamo doveo. Zapamti, ovo ti je bila samo prva lekcija.

Jedno vrijeme poslije oporavka nijesu me dirali. Ostale jesu. I to svako veče. Čim bi sišli u onu Rupu, oni revidirci su prvo počinjali pjesmu, a onda i tuču. Tukli su one koji nisu revidirali. Kad im se učinjelo da sam se oporavio, stavili su me na tragač za gonjenje. Jesi li čuo za to? Tragač je sprava za nošenje: dva paralelna koca sa poprijeko zakovanim daskama. Tragač za gonjenje je bio nešto modifikovan. Prednje ručke su bile kratke, a zadnje dugačke. Onaj koga gone hvatao je naprijed. Plus, sav teret je stavljan na prednji kraj. Posao onog pozadi je bio da te što brže gura-goni. Tako su, između ostalog, dokazivali da su revidirali. Neki su to radili svim srcem i kad ne gledaju stražari, to su bile prave zvijeri, a neki su popuštali čim se stražar odmakne ili okrene na drugu stranu. Ako ispustiš tragač ili prospěš kamen - tuku te. Tuku te i ako ne trčiš dovoljno brzo. Ako te ne tuku, onda te obore na zemlju, potruške, pa ti na leda stave tragač sa teretom. To je znalo biti teško i do sto pedeset kila. Ljudi tad urliču, mole, preklinju, jer imaju utisak da im se sve lomi u tijelu. Ne mogu da dišu.

Za mene su bili odredili osmoricu gonilaca. Smjenjivali su se svaki sat. A radilo se od zore do večeri - do paljenja sijalica. Ljeti i po šesnaest sati. Gonili su me surovo. Uveče - zna se. Za nas nekoliko je bio uvijek rezervisan stroj-šiba. Poslije stroja, požarčenje. Nekad cijelu noć, nekad do ponoći, nekad od ponoći. Posebno zadovoljstvo ovim sadistima bilo je da nas postave da stojimo savijeni u pojusu i nagnuti naprijed. Satima tako. Ko mrdne rukom ili ramenom - odmah batine. Bilo je trenutaka kad sam bio na granici ludila. Drugi su ludjeli, prekraćivali sebi muke kao onaj Drezić. Možeš li ti uopšte zamisliti dokle su dovodili ljude kad su sami sebe klali o kamen naoštrenim kašikama. Uz sve to morili su nas glađu. Mi koji smo bili pod stalnim bojkotom, u najvećoj žezi i pod onim stalnim gonjenjem dobijali smo samo po jedan poklopac vode. Poklopac od porcije. Trošili smo najmanje deset hiljada kalorija dnevno, a hranili su nas cigorijom i komadićem kačamaka spremlijenog od nekog ubuđalog brašna. Mi smo toliko bili izgladnjeli da smo to jeli halapljivo kao najveću poslasticu. Nagon za samoodržanjem je u nama bio proradio.

Nije glad kad gladuješ pet ili deset dana. Glad je kad gladuješ mjesecima, kad organizam počne sam sebe da jede. Mi ni o čemu drugom nismo pričali nego o jelu. Dvjesta grama hljeba smo dnevno dobijali. Ja sam tako bio izmrcvaren da mi je onaj svoj jedini komad vrlo često davao brat Milutin. Da preživim. Nekoliko puta mi je hljeb dao i Diljo Demajo. I ne samo meni. Njega nisu gonili. Crtao je, uglavnom. Prije rata je bio veoma poznat slikar. Sjećam se, jednom mi pride i reče: „Nemoj se. Vlado, na mene naljutiti. Natjerali su me da nacrtam tvoju karikaturu.“

Nacrtao je Napoleona sa mojim likom - u ritama!

Na Golom otoku najviše i najbezobčnije tukao me Zoran Vidaković. Znaš li ti njega? Da, da. Profesor univerziteta i doktor nauka. Tada nije bio ni jedno ni drugo. Bio je mlad, jak i bezobčan. Znao je da me polumrtvog poslije neke tuče podigne za kosu i besomučno odozgo udara pesnicama po licu. Po dvije porcije hrane su mu davali, po dva-tri čebeta je imao. U Rupu je došao kad su konstatovali da je u njoj političko stanje postalo gore poslije našeg dolaska. Za sobnog starješinu su poslali nekog Tvrtkovića i sa njim dvadesetak najboljih revidiraca iz Žice. Medu njima i Vidakovića. I u Žici je prije toga zvjerstva činio. Gad nad gadovima, sadista neopisiv, podlac posljednji je bio taj mladić. U onoj baraci sve i svja je bio poslije Tvrtkovića, a glavni pomoćnik i neka vrsta ađutanta mu je bio Tugomir Kovačević. Čovjek koji je rat proveo u SS diviziji...

Pa, kako ne možeš da vjeruješ? To tvoje „fini“ podsjeća me na jednog iz našeg predratnog komšiluka. Bio je fini gospodin, ljubazan, uljudan... Sve: „Dobar dan gospodo! Kako ste djeco?... Kad su poslije rata našli arhivu specijalne policije, ispalio je da je taj fini gospodin raznim prijavama u smrt otjerao preko trista ljudi.

Nisi ti tad smio ni sa kim otvoreno razgovarati. Čak ni sa onima koje su mučili kao tebe. Sjećam se Jagoša Žarića. To je bio retko talentovan i hrabar čovjek. Zahvaljujući tome bio je i komandant Prve proleterske divizije. Osudili su ga na petnaest ili osamnaest godina zatvora i, kao i mene, gonili k'o đavola. Sve ono: tragač, strojevi, tuče, požarčenje svake noći... Fizički je bio jači od mene. Jednog dana, dođoše neki iz Beograda i pozvaše ga u upravu. Vele:

- Kako dozvoljavaš, Jagoše, ti komandant Prve proleterske divizije, da te goni ta fukara, čak i esesovci, da te ponižavaju. Riješi. Ne slušaj onog Vlada Dapčevića. On je budala i naš zakleti neprijatelj. Revidiraj, čovječe.

Običaj je bio, kad god nekoga pozovu na saslušanje, da taj čim stigne nazad ispriča zašto su ga zvali i šta su od njega tražili. Dođe Jagoš, sjede blizu mene i jede neku čorbu. Pิตam ga šapatom zašto su ga zvali. On čuti.

- Jagoše, reci mi.
- Ja ovo više ne mogu da izdržim. Riješio sam da revidiram.
- Ne, čovječe. Meni je teže nego tebi. Jak si, izdržačeš. Nemoj sad da se brukaš. Ovo što sa nama rade je najveći zločin u istoriji. Prije ili poslije to će morati da izade na vidjelo i ovi koji čine taj zločin sigurno će to morati i da plate. Nemoj da postaješ učesnik u svemu tome. Nemoj da od tebe žrtve, sad prave dželata.

On otčuta. Uveče, konferencija. Sastanak sobe. U kolektiv primaju Jagoša Žarića. Postaje njihov. Revidirac. Ali, prije nego što su ga primili, onaj sobni starješina reče: „Kaži nam, sad, Jagoše, kako je danas kod tebe harangirao ovaj Vlado Dapčević.“ Sve im je doslovce ispričao.

Nijesam tako samo jednom prošao. Jednom drugom prilikom, kad mi je sličnu situaciju priredio neki Grga Lulić, tukli su me u stroju sve dok nisam izgubio svijest. A onaj Vidaković i poslije toga. Onako onesviješćenog bacili su me na dubrište. Tek sam se ujutro osvijestio. U jedan čošak Rupe, pored one kuhinje, bacalo se smeće i iznosilo jednom nedjeljno. Tu sam se osvijestio. Pored Andrije Bubnja, brata Viktora Bubnja. I njega su to veče izmrcvarili i tu bacili. E, kakav je to majstor bio. Mašinista. Bio je narodni poslanik prije Rezolucije.

Prvi mi je to jutro prišao Demajo. Reče:

- Ne žalim ja tebe toliko, Vlado. Više žalim ove koji te tako divljački luku.

Stvarno su bili za žaljenje. Ovi iz uprave su često sve to gledali i u tome uživali. Kad su Demaja jednom propuštali kroz stroj - pravili smo neke samice pod zemljom, on nije mogao da odoli pa je rekao: „Gledaj kakvi se zatvori prave u socijalističkoj Jugoslaviji, pod zemljom, u kamenu!“, i neko ga prijavio. Cio prizor su odozgo, bez ikakve griže savjesti, posmatrali novi upravnik Vladimir Rolović, i Vojo Biljanović. Da, onaj Rolović što su ga u Švedskoj ubile ustaše. Umalo tada nisu ubili Demaja.

Taj sadizam i to nasilje malo je popustilo pred Rankovićev dolazak na Goli otok. Prvo je došao Jovo Kapa.

Otprilike mjesec dana prije Rankovića. Jeo sam, bješe u porciji neka voda sa dva-tri zrna pasulja, kad eto njega:

- Možeš li šta, Vlado?
- Bolju hranu su davali u koncentracionim logorima u Njemačkoj.
- E, ne možeš ti da ne progovoriš.
- Pa, pogledaj. Bistro je kao voda.

Onda ugleda Boža Ljumovića. Sa njim je bio u crnogorskoj vradi. Jovo je bio ministar unutrašnjih poslova, a Božo potpredsjednik. Da, da. Onaj Božo koji je prije rata bio sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru.

- Harangiraš li, Božo? Kvariš ljude.

Taj Božo nije riječi progovarao. Kakvo harangiranje. Tad je više nego jadno izgledao. Inače je bio bolestan od tuberkuloze, a tada je imao i neki ogromni potkožni čir na vratu. Prsnuo taj čir, gnoj curi, glava mu iskrivljena - a Jovo se dernja na njega. Bio je već star u odnosu na nas. Imao je pedeset pet-šest godina. Pošto je bio slabašan, pa nije mogao da nosi kad su ga gonili, znali su da mu vežu ular - da, za stoku - da ga vuku za onaj ular i još, otpozadi, da biju batinama po leđima. Tražili su da prizna da je poljski špijun. Zamislili, budalaštine. To je, inače, bila praksa na Golom otoku. Iako smo bili pod istragom, iako smo bili osuđeni - istraga se nastavljava i na Golom otoku. Stalno su ljude stavljali pred nove zahtjeve i tjerali ih da priznaju nekakve budalaštine koje su smislili.

Ranković je došao oko mjesec dana poslije Jova. U međuvremenu, prestali su da nas gone, prestale su tučnjave, poboljšali su nam hranu... Svakome su davali po kašiku masti, po pola kilograma hljeba. Povrće. Najviše paradajz. Htjeli su da se malo oporavimo do njegovog dolaska. Došao je sa čitavom svitom. Bješe sa njim Krsto Popivoda, Džemal Bijedić, i još dvadesetak ljudi. Mene su bili sklonili u dno barake, vezali me i, čak, preko usta stavili nekakvu krpu. Plašili su se da

ću ispričati Rankoviću sve zločine koje su nam činili. Njega to, međutim, nije ni interesovalo. Došao je, pogledao one postrojene osuđenike - preko polovine je lično poznavao - i otišao.

Taman kad smo se ponadali da su došla bolja vremena, prebacili su nas u zatvor u Bileću. A tamo - sve ispočetka. Potpuno isti režim: revidirci, tuče, strojevi, istrage, sakaćenje ljudi, samoubistva... Zločin do zločina. U Bileću se, međutim, nijesam dao. Počeo sam da vraćam istom mjerom. Prvi je nadrljao neki pravnik, revidirao, koji je pokušavao da vodi neku istragu sa mnom.

- Šta je, Vlado, počeo si i da se biješ?

Bili su me odveli kod upravnika Sava Prede.

- Nijesam počeo da se bijem, počeo sam da se branim. Dajem vam riječ, više ovo podnositi neću. Ako to i niste htjeli, ja ću vas natjerati da me ubijete. Ko god se usudi da me takne, vratiću mu desetostruko.

Jednom, dozvoliše pakete, a nešto kasnije i posjete. Svima, osim meni i, možda, još nekolicini. Moje pakete su dijelili članovima kolektiva, revidircima, uz izričitu zabranu da meni išta daju. Ipak, poslije izvjesnog vremena, dozvolili su sestri Dani da me obiđe. Za tu priliku obukli su me u sasvim novo odijelo, obrijali, podšišali, udesili... Ali, ruke nisu mogli da sakriju. Bile su toliko ispucale i zagnojene da uopšte nisam mogao prste da ispravim. Kad me vidjela, viknu:

- Kakve su ti to ruke, za ime božje? U jednom dahu sam joj izgovorio:

- Ovdje od mene čuda rade. Muče me neprekidno. Tuku me neprekidno. Gone me na sve moguće načine. Ne daju mi da spavam. Ovo je užas kakav nikada niko na svijetu podnosio nije.

Ona pade u nesvijest. Skočiše oni isljadnici i izbaciše me napolje. Za kaznu, bio sam poslat u takozvani govno-promet. Čistili smo ogromni rezervoar za izmet. Gvozdenim stepenicama sruštali smo se u njega, ulazili u mokraću i govna do pojasa, zahvatili to kantama, iznosili napolje i sipali u neku burad. Kupali smo se poslije rada, ali ništa nije pomoglo - smrdjeli smo užasno.

Već sam bio na granici: da izvršim samoubistvo ili nekoga da ubijem, kad su nas krajem marta pedeset četvrte opet premjestili na Goli otok. Kamionima do Dubrovnika, od Dubrovnika brodom na Goli otok. E, tad je Goli otok već bio drukčiji. Nije nas dočekao stroj i onaj teror, civile su već bili pustili, a ono malo što je ostalo, njih desetak: Labud Kusovac, Ljubo Radovanović, Vicko Jelacka... bili su prebačeni na Sveti Grgur, ostrvo do Golog otoka. Na Grguru je bila i žena Sime Markovića. Nije se više tucao kamen. Radilo se u stolariji i klesarskoj radionici. Stolarija je proizvodila stolice i stolove za Englesku, a klesarska radionica, u njoj su uglavnom radili tvoje kolege novinari, mermerni obloge za zgrade i bazene arapskih šeika i presovane pločice za terase.

Ja sam radio u stolariji, a kad smo dolazili u Žicu, nismo više spavali u Petrovoj rupi, renovirali smo naselje: pravili stepeništa, klozete, patos, pred soblja za obuću, malterisali zidove i plafone, postavljali dušeke... Kad su bili riješili da nas puste, htjeli su na Goli otok da prebace kriminalce. Pozvali su upravnike raznih zatvora da vide taj golootočki zatvor, a ovi su, vidjevši ono čudo od logora, jednostavno rekli: „Mi naše osuđenike u ove uslove nipošto nećemo da dovodimo!“ Zato je i počelo renoviranje. To je trajalo mjesecima.

U takvoj situaciji ja sam bio počeo da se pomalo povezujem sa ljudima. Počeli smo da stvaramo organizaciju. Riješili smo bili da, ako ponovo počnu, damo otpor - pa neka sve ide u pičku materinu! Jedno jutro, sredinom pedeset šeste, pozvaše me na raport kod upravnika. Tad upravnik biješe Nikola Bugarčić što je stanovao u zgradici sa Mijuškovićem. Sjećaš se, ono kad sam se krio u Beogradu prije hapšenja. Usput, jedan od naših mi je - tamo u upravi je raznosio kafe i manje-više znao je sve šta se kod njih događa - rekao: „Spremi se, nešto je krupno u pitanju. Uzeo sam tvoj dosije od isljadnika Zlatića i odnio upravniku.“

Krenuh, a mislim ko li me je ovako debelo cinkario kad me zove upravnik. On nikad ni sa jednim osuđenikom nije razgovarao. Bio je tamo bog. Vama je to danas teško zamisliti. On je tamo u zatvoru značio daleko više nego što je Tito u Jugoslaviji. Mogao je svakog čovjeka da uništi kad god hoće. Imali smo onu organizaciju i mislio sam da me zbog toga zove. Računam, kožu će mi odrati.

Uđoh. Bugarčić sjedi, pije čaj, jede neke kolače i kaže:

- Kako si mi, Vlado?

- Slabo. Imam čir koji krvari. Izbacujem krv u stolici. Ljekari to znaju, ali ne smiju da me

pošalju u bolnicu

- Zašto ne smiju?

- Zato što se boje da će biti optuženi da prave usluge Vladu Dapčeviću i poslati u kamenolom.

Atmosfera je stvarno bila takva. Ja im nijesam zamjerao. I oni su bili osuđenici i vjerovatno bi im se to i desilo.

- Dobro, videću ja to. Nego, zašto ti Vlado nekad ne dođeš kod mene da porazgovaramo. Razumem što ne dolaziš kod ovih islednika, to su mladi ljudi, ali mi smo približnih godina, borci smo od četrdeset prve...

- Ne znam o čemu bismo mi uopšte mogli da razgovaramo.

- Imali bismo o mnogo čemu.

- Slušajte, ako ste vi mene pozvali da razgovaramo po nekoj policijskoj liniji, odmah vam moram reći da od tog razgovora neće biti ništa.

- Vidi, boga ti! Da se ti ne osjećaš jačom stranom kad postavljaš uslove za razgovor? Nećemo, nećemo na policijskoj liniji. 'Ajde da mi porazgovaramo kao dva upravnika.

- Kakav sam ja to upravnik?

- Jesi, jesi. Zar te nisu izabrali osuđenici za šefa osudeničke samouprave?

To je, zaista, bila istina. Tajnim glasanjem su me izabrali. Uprava je to, naravno, odmah poništila.

- Reci ti meni, Vlado, koji li je čovek predlagao da formirate tajnu organizaciju? Dajem ti časnu reč da mu se ništa neće dogoditi.

- Ne sjećam se. Vi na mene šaljete toliko provokatora da ja takve stvari više i ne pamtim.

Oni su sumnjali da se tu nešto događa. Nisu mogli ništa da otkriju, ali su pretpostavljali da ja time rukovodim. Kad su vidjeli da ne mogu da pohvataju konce, riješili su bar mene da iskompromituju. Da sam rekao bilo koje ime, to bi oni odmah rastrubili. Nadali su se da bi se time i organizacija raspala.

Onda smo prešli na drugi razgovor. Nekoliko sati smo razgovarali o svemu i svačemu. Čak i o međunarodnoj politici. On je sve vrijeme jeo, pio i - sjedio. Ja sam stajao.

- Vi ste se sad pomirili sa Sovjetskim Savezom. Bio vam je Hruščov i sva ona kompanija, napisali ste zajedničku deklaraciju. Zašto vi nas još držite u zatvoru? Zašto još sprovodite ovaj sistem takozvanog prevaspitanja kakvog nikada nigdje nije bilo u svijetu? Mi smo komunisti. Kako ćete objasniti drugim komunističkim partijama, sa kojima ponovo održavate kontakte, zašto komuniste držite u zatvorima?

- Ako ste vi komunisti, šta smo mi?

- Vi vrlo dobro znate da smo mi komunisti. Vi vrlo dobro znate da smo se izjasnili za Rezoluciju IB zato što smo htjeli da se očuva jedinstvo međunarodnog komunističkog pokreta. A vi najbolje znate šta ste vi. Nikome na svijetu ne možete reći da smo mi fašisti, američki agenti, četnici, ustaše ili nešto slično. Mi smo samo na pitanju sukoba između komunističkih partija zauzeli drukčiju poziciju od rukovodstva KPJ.

- Ovaj sistem prevaspitanja mi moramo zadržati do poslednjeg dana. I zadržaćemo ga. Čak i u ovom sistemu ne zna se ko je faktički upravnik Golog otoka - ti ili ja. Nominalno to sam ja, ali ti si taj kog slušaju osuđenici.

- Zašto, kao političku mjeru, ne raspustite Goli otok?

- Možda ćemo to i učiniti. Možda ćemo pustiti veliki broj, ali tebe nećemo. Ti ćeš ostati do kraja. Idem u Beograd na referisanje kod Rankovića. Ponovo ću te pozvati kad se vratim.

Na velikoj su oni muci bili te pedeset šeste godine. Odnosi sa Rusima su bili normalizovani, pa su morali i prema nama da mijenjaju politiku. Istovremeno, bojali su se da ne plate ceh za sve ono što su nam za tih osam godina činili. Znali su oni da se može dogoditi da ih oni koji su im naređivali glatko mogu okriviti za sve one zločine i žrtvovati - samo ako neko moćan odlučnije postavi pitanje torture nad ibeovcima.

Sjutradan me nisu poslali na rad, nego u ambulantu. Uvede me ljekar u ambulantu, bješe neki potpukovnik, kad za mnom ude i onaj stražar koji me doveo.

- Izadi ti napolje.

- Ja moram da budem sa njim.

- Marš napolje, bitango jedna. 'Oću da pregledam čovjeka, šta ti imaš tu da visiš.

Izbaci ga napolje, a meni veli:

- Naređeno mi je da vas pregledam i liječim. Konstatovao je čir na dvanaestopalačnom crijevu i poslao me u bolnicu. Trinaest dana su me držali k'o malo vode na dlanu. Čak su me i sutlijашem hranili.

Dva dana pošto su me otpustili, vrati se upravnik i ponovo me pozva. Kako je i rekao.

- Rešeno je da dvadeset devetog novembra, na Dan Republike, pustimo skoro sve osuđenike. Ti ne ideš. Hoću da budem pošten prema tebi. Ti to na izvestan način zaslužuješ. Zato ti kažem: ti nećeš biti pušten jer te smatramo najvećim neprijateljem. Nego, šta je sa imenom onoga što ti je predlagao da pravite organizaciju ovde?

- Ništa. Već sam vam rekao da se ne sjećam. Uostalom, ako već znate da mi je to neko predlagao, vi znate vrlo dobro da je to bila obična provokacija i znate ko je to bio.

- Možeš ići.

Tada je na Golom otoku već bilo nešto oko hiljadu i po kriminalaca. Bugarčića su bili smijenili i doveli nekog drugog upravnika. Nedjelja. Igra se šah, čitaju novine. Došla ekipa isljudničkih funkcionera iz Beograda. Pozvaše me.

Sretoh Kadu. On je bio uveliko uznapredovao. Komandant tamo nekog centra. Aktivan. Tada uopšte nismo govorili. Kad su me, ono, u Petrovoj rupi, gonila osmorica revidiraca, mijenjajući se na svaki sat, Kada je bio medu njima i zapadao ga je baš posljednji sat, kad sam ja već bio totalno baldisao. Njemu je to bilo najteže. Ne zato što je morao da me takvog goni, nego zato što sam mu ja usput svašta govorio:

- Nitkove, fukaro, kukavice, podlace...

- 'Ajde, 'ajde, kosti ćeš ti, Vlado, ovdje ostaviti.

- Ako ih i ostavim, one će se i mrtve tebi takvom smijati. Sve ljudsko si uništio u sebi. Ako ih ne ostavim, zapamti, zajedno ćemo ti tvoje, a ja svoje odavde iznijeti. Ništa ti neće pomoći što si pojeo ovolika govna.

Uđoh u onu zgradu.

- Kako si, Vlado.

- Evo kako. Robijam.

- Dobro, Vlado, šta bi ti radio da te mi pustimo?

- Prvo mi recite hoćete li me pustiti.

- Otvoreno da ti kažemo, došao je spisak onih koje treba pustiti. Potpisali su ga drugovi Tito i Ranković. I ti si na spisku. Ali, mi mislimo da tebe ne treba pustiti. Smatramo da si opasan neprijatelj, da si smrtno ogorčen zbog onoga što si doživio po zatvorima i da ćeš biti vrlo opasan ako izadeš na slobodu. Zato smo poslali telegram u Beograd sa predlogom da i dalje ostaneš u zatvoru.

- Vidi, bogati, meni ste ovdje osam godina lomili kosti zato što sam se suprotstavljao odlukama Tita i Rankovića, a sad ih vi otvoreno ne poštujete i ne izvršavate.

- Nadamo se da će naš zahtjev biti usvojen. Ali, ako se slučajno dogodi da moramo da te pustimo, znaj brigada agenata nigdje ti neće dati mira.

Napraviše svečanu tribinu. Gore na vrhu. Da, tamo gdje je igralište za odbojku. Šestog decembra pedeset šeste pozvaše nas gore. Upravnik održa govor o puštanju ogromnog broja osuđenika, o humanosti..., a isljudnik Zlatić poče da čita spisak puštenih. Abecednim redom. Dođe do D, pročita sve - mene nema. Pomislih: gotovo je, ostao sam. Kad je pročitao N i trebalo da prede na O, viknu:

- Dapčević Jovana Vladimir!

Rankovićeva sjekira

Na beogradskoj željezničkoj stanici dočekala me tetka. Prije mene je znala da će biti pušten.

Koliko je to bila hrabra žena, čak je i u Bileće dolazila i donosila mi paket. Niti su je pustili niti su mi dali paket. Onu kuću u kojoj smo stanovali spasila je samo ličnom hrabrošću. Kad su nas ono pohapsili, Peko je ranije napustio kuću, odmah su došli kamionom da iseljavaju porodicu. Bili su im odredili neku vlažnu rupu za stanovanje. Kad je tetka vidjela tu jazbinu, odmah je otišla kod Tita i tražila prijem. Tito nije htio da je primi, ali je onom svom sekretaru rekao da joj prenese da će on srediti tu stvar. Tetki to nije bilo dovoljno pa je onog prepadnutog sekretara bukvalno ugurala ponovo kod Tita u kabinet i nije htjela odande da mrdne dok joj Tito nije napisao i potpisao: „Dapčeviće ne iseljavati.“ Tako je spasila onu kuću, ali i Dragov stan, jer i njega su htjeli da iselete. Jednostavno, gurnula im je onaj Titov papir pod nos i gotovo: „Dapčeviće ne iseljavati!“ Istina, bile su im uzete dvije sobe u kući u Ulici proleterskih brigada - moja i jedna na spratu, pa su Danica, tetka, Miluti nova žena sa tri sina i Milutin, kad je pušten, stanovali u one dvije preostale.

U kući sam se pojavio oko četiri poslije podne. Urnebes. Ljubljenje, grljenje. Uveče, desetine ljudi je došlo da me pozdravi. Medu njima i Radovan Zogović sa ženom Verom.

Kad se to oduševljenje smirilo, postavio se novi i ozbiljan problem: kako dalje i od čega živjeti. Šest mjeseci niko nije htio da me zaposli. Na kraju me, po nalogu UDB-e, koja je i dalje bila sve i svja, posebno kad smo mi bili u pitanju, postaviše za komercijalistu u umjetničkoj zadruzi „Krug“. Valjda su htjeli da me obrukaju. Ti znaš da komercijalisti uvijek moraju nešto da petljaju, podmićuju i slično, pa, ako im bude zatrebalо, eventualno i da me uhapse i pošalju u zatvor - kao lopova. A ako nisi podmitio one direktore koji su kupovali te umjetničke slike, nisi mogao ni da ih prodaš. Doduše, znajući sve to, ja sam se dosta uspješno branio da mi ne podmetnu onaj direktor i ostali.

S druge strane, život na slobodi se bio potpuno izmijenio u odnosu na poslijeratni period: nova psihologija, novi način života, buržoaski elementi, silne birokrate, vrhovi rade šta hoće, slave se Amerika i Zapad, pljuju i psuju se Sovjetski Savez i istočnoevropske zemlje, Kominterna... Nas su i dalje tretirali gore od kriminalaca. I kad su nas zapošljavali, po pravilu smo dobijali radna mjesta sa bijednim platama. Kad su zaposlili u izdavačkom preduzeću „Rad“. Radio je za neku jadnu platu od jutra do sutra, a živio je u kuhinji kod nekog rođaka.

Vrh je stalno pričao o nekom samoupravljanju, vlasti radničke klase, iako im je to služilo samo kao maska za svakaku samovolju. Posvađali su i podijelili radničku klasu oko nekog mizernog, kobajagi, viška rada i onda su radili šta su htjeli. Uprkos tom navodnom samoupravljanju, prema državnoj imovini ponašali su se kako su htjeli. Tito je u tome prednjačio i poslije rata, a tada, pedeset sedme i kasnije, to je dobilo carske razmjere.

Živio je raskošnije nego šah, nego onaj njegov car Selasije ili ne znam ko u svijetu. Na idejnem planu, ja sam u svemu tome prepoznao čist revisionizam koji krupnim koracima grabi ka restauraciji kapitalizma...

U redu, u redu. Znam ja da vi svi danas branite taj kapitalizam. Ali, to je vaš problem, a ne moj. Ja mislim ovako kako ti govorim i nemam namjeru da mijenjam svoja uvjerenja. Uostalom, istorija još nije zaustavila svoj hod.

Bivši drugovi? Kad sam izašao sa Golog otoka, odmah sam riješio da zauzmem ovakav stav: Ako mi se bilo ko od mojih ranijih drugova na ulici ili na drugi način javi i želi sa mnom da razgovara, ja će to prihvatići. Zašto da ne. Ako se ne javi - ništa. Nijesam htio sebe da dovedem u situaciju da se nekom od njih prvi javim, a on da me pošalje u materinu. Preko žena, one su uvijek manje opterećene politikom, dobijao sam obavještenja da bi trebalo samo malo da popustum, da učinim nekakav mali korak i da bi, zauzvrat, moj položaj bio popravljen. Ja to, naravno, nijesam učinio.

Jednom prilikom, Suzana Misirlić dobila je dvije pozivnice za francusku izložbu slika u „Cvjeti Zuzorić“ na Kalemegdanu. Razboljelo joj se jedno dijete pa nije mogla da ide i one dvije

pozivnica dade meni. Otišao sam tamo sa pjesnikom Jolom Stanišićem. Sada živi u Sovjetskom Savezu. Tek kad smo ušli unutra, shvatio sam da smo došli na otvaranje izložbe.

Dana me je prije toga bila lijepo obukla. Od glave do pete. Uzela je u to vrijeme ogroman kredit i kupila mi prvaklano odijelo, grombi kaput, cipele... Reče: „Hoću da budeš ljepše obučen nego onda kad si bio na položaju. Da ti se niko ne smije.“ To ti je onaj naš crnogorski har, ponos. Najveća sirotinja kod nas, kad ide u pazar ili u svadbu, najljepše se obuče. Ako nema, pozajmi od komšija ili rođaka. Dana se još na početku rata razvela od muža, jer mu je porodica bila četnička - njegovog oca, njenog svekra Sava Lazarevića, ubila je baš moja jedinica - i nikad se više nije udavala. Mnogo me je voljela. Prosto je živjela za mene.

Na izložbi - sve sama elita. Između ostalih, Peko, Koča, Tempo, Avdo Humo, Rodoljub Čolaković... Medu njima i Sartr. Tad sam ga prvi put video. Izložbu je otvorio Milan Bogdanović. Mene svi gledaju kao čudo, kao neko strašilo. Nikome nije bilo jasno otkud ja tu. Iskreno da ti kažem, bilo mi je vrlo neugodno. Peko me nekoliko puta pogledivao, ali mi nije ni riječi rekao. Kad je završen pozdravni govor, svi oni krenuše na jednu stranu po onim sobama, ja na drugu. Nijesam htio da dođem u situaciju da mi neko nešto kaže, da me uvrijedi, jer ja bih odmah reagovao i sigurno, poslije, to dobro platio. Gledao sam slike i - najedanput - osjetio nečiju ruku na ramenu. Okrenuh se: Koča!

- Kako si, Vlado?
- Pa, dobro.
- Drži se, sokole!

Stegao me je za rame, okrenuo se i otisao.

Slična stvar dogodila mi se na jednoj premijeri sovjetskog baleta na Kolarčevom univerzitetu. Sjedio sam, opet slučajno, u prvom redu. Oko mene sve ministri i članovi Centralnog komiteta. U pauzi sam izašao medu posljednjima u hol i naletio pravo na Peka i Crvenkovskog. Svi su gledali kako će proći taj susret. Peko i Crvenkovski su me samo odmjerili, a neka Zdenka Šeglić - dobro smo se znali od prije rata, čak smo zajedno bili u zatvoru na Adi Ciganliji - u onoj tišini, onako zbumjena, čak i viknu: „Eto, Vlado Dapčević.“ Odmah ju je učutkala Stana Tomašević, koja je sa njom stajala.

To je bio moj prvi susret sa Pekom poslije četrdeset osme. Još jednom smo se mimošli na Terazijama. On me samo pogledao i produžio. Da mi se javio, ja bih razgovarao sa njim. Pa, brat mi je. Poslije toga više nikad ga nijesam video.

I službeni odnos prema nama, takozvanim ibeovcima, što je već tada imalo pogrdno značenje, bio je, uz to što je bio ponižavajući, i totalno neprijateljski. Najstrože su nam zabranjivali da se međusobno viđamo, da razgovaramo. Ja sam ubijedeni marksista-lenjinista. Čitavog života sam se borio protiv kapitalizma, protiv revisionizma, bio sam svjestan borac i predratni organizator borbe za socijalizam i komunizam - zato sam odmah bio riješio da se protiv tog zla opet počнем boriti. O tome sam najviše razgovarao sa Miletom Perovićem i predložio sam da stvorimo organizaciju. Uslovi za to su, doduše, bili više nego očajni. Policija je držala sve u šaci. Hruščov je kapitulirao pred Titom i time nas marksiste-lenjiniste potpuno izolovao - ostavio nas bez podrške međunarodnog komunističkog pokreta. Goli otok i ona druga mučilišta su potpuno uništili ljudi, demoralisali ih i učinili nesposobnim za bilo kakvu političku borbu. Ideja je bila sljedeća: ne žuriti, ne praviti greške, u najstrožoj konspiraciji razgovarati sa ljudima, ispitavati ih postepeno, malopomalo stvarati jednu političku liniju, širiti to na sve krajeve Jugoslavije i - kad ocijenimo da smo dovoljno snažni - održati ilegalni kongres, donijeti program i statut i početi političku borbu...

Pa, računali smo na veliku podršku. Da, da, u zemlji. Evo kako. Od četiristo hiljada članova Partije, koliko ih je bilo u vrijeme Rezolucije, dvjesta četrdeset hiljada ih je isključeno po liniji Informbiroa. To je Ranković referisao na Šestom kongresu, pedeset druge godine. Dakle, većina. Čak i pod onim uslovima terora. Da su tada dozvolili slobodno izjašnjavanje, bez represije, mislim da bi se devedeset procenata tadašnjeg partijskog članstva izjasnilo za Rezoluciju. Mi smo računali na te ljudi. Uz to, računali smo na sve one koji su prošli Goli otok i ostale zatvore. Oko šezdeset hiljada ih je bilo. Pa na njihove porodice, njihov podmladak...

Već početkom ljeta pedeset sedme, bili smo stvorili više grupa od po četiri-pet ljudi u Srbiji,

Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, na Kosovu, u Crnoj Gori. Išlo je sporo, ali je išlo. Nije se moglo drukčije. Mene su, čak, otvoreno pratili. Nijesu se uopšte krili. Poruke sam prenosio preko onih koje nijesu držali na oku. Znao sam kome mogu vjerovati i nije sam imao većih problema.

Stvar sa nama se, međutim, ubrzo zaoštrela. U Moskvi je održano ono savjetovanje komunističkih partija i na njemu su, s naše strane, bili Ranković i Kardelj. Potpisali su onu opštu deklaraciju o miru među narodima, ali su odbili da potpišu glavnu deklaraciju o saradnji među komunističkim i radničkim partijama. Dakle, opet sukob. To se moglo shvatiti čak i iz novina. To je moglo biti i dobro, ali i loše za našu organizaciju. Znao sam da opet nailazi zahlađenje u odnosima Tita i međunarodnog radničkog pokreta, da će eventualno početi nova međusobna politička borba i da će u toj borbi druga strana pokušati da se osloni na nas. Prema tome, pred nas se bio postavio zadatak: povezati se sa međunarodnim komunističkim i radničkim pokretom.

S druge strane, to je, izgleda, bilo jasno i Titu, Rankoviću, UDB-i, KOS-u i ostalima, pa mi je jednog dana u kancelariji zazvonio telefon. Podigoh slušalicu: Jaričević! Šef odjeljenja jugoslovenske UDB-e za Informbiro. Upoznao sam ga još u Bileći. Veli:

- Sto ne dodeš malo? Da se vidimo.
- Nisam te se uopšte zaželio!
- Svrati sutra. Dodji svakako. Bolje nego da šaljem po tebe.

Sjutradan u njegovoj kancelariji:

- Kako si, Vlado?
- Znaš ti to bolje od mene.

- Ovih dana smo imali jedno savjetovanje i došli smo do zaključka da se vi informbirovci sve više okupljate, pričate o Golom otoku, kritikujete određene stvari i da ste, ako već i niste počeli, pred stvaranjem neke organizacije. Zaključili smo: ako se iko bude usudio da stvori tu organizaciju, biće to - Vlado Dapčević. Stvarao si je, Vlado, i na Golom otoku, zašto ne bi i ovdje. Slušaj, Vlado, mi na te vaše priče i kritike pet para ne dajemo. Ma koliko da vas je. Ali, Vlado, nemojte da vam i na kraj pameti padne da stvarate neku organizaciju. Drug Ranković mi je rekao da ti prenesem: ako primijetimo da stvaraš nekakvu organizaciju, makar i najmanju, na ulici ćemo te sjekirama sasjeći!

Pedeset osme je održan Sedmi kongres SKJ. Radio je prenosio Rankovićev referat:

- Informbirovci ponovo dižu glave i pokušavaju da se bore protiv Saveza komunista Jugoslavije. Zaboravili su koliko smo mi humano prema njima postupili. Oni za nas predstavljaju prvu i najveću opasnost i ja, zato, pozivam sve članove Saveza komunista da povedu odlučnu borbu protiv svake pojave informbirovštine, pogotovo protiv nekih informbirovaca koji su bili u zatvoru i sad nastavljaju svoju kontrarevolucionarnu delatnost.

Sve je bilo jasno. Bili su se pripremili da nas napadnu i za to im je trebalo zeleno svjetlo, politička legitimacija. Jaričevićeva sjekira samo što se nije spustila. Odmah se to potvrdilo. Sedam ljudi je stalno visilo pred mojom kućom. Automobil. Automatski fotoaparat preko puta snimao je svakog ko je ulazio i izlazio. Na banderi lampa od ko zna koliko svijeća. Vidjelo se noću k'o danju. Jedan prijatelj iz Armije mi je dao cirkularno pismo u kome se pominjalo moje ime kao organizatora „podizanja glava informbirovaca“. Prijatelj iz UDB-e mi je ispričao da su već bili donijeli odluku o ponovnom hapšenju ibeovaca. I to u tri talasa - zavisno od stepena zaoštravanja sa Istokom. U prvom talasu je trebalo da bude pohapšeno četiristo „najopasnijih“, u drugom nekoliko hiljada, a u trećem čak i četrdeset hiljada. Već su logore bili počeli da spremaju.

Žena jednog udbovca mi je ispričala da su kolege njenog muža, na večeri kod njih, prepričavali kako je, navodno, Ranković negdje rekao: „Prvu grupu pohapsite svu za jedno veče, a Dapčevića uhapsite i odmah likvidirajte. Dosta smo se s njim vozali!“

Ne znam da li je istina. Tako sam čuo. Ko zna, možda i jeste. U svakom slučaju, situacija je bila maksimalno zaoštrena. Ja sam i bez te priče prepostavljaо da sam unaprijed osuđen na smrt.

Dođe jedne večeri Mileta Perović da idemo u jednu kuću na neku sjedeljku. Bio je neki rođendan, pa se okupili simpatizeri Sovjetskog Saveza. Krenusmo. Vidim prate nas. Uđosmo u tašmajdanski park. Oni za nama. Obojica smo imali pištolje. Gurnuh Miletu i šapnuh:

- Spremi se. Ako priđu da me hapse, pucaču. Nisu prišli, ali nisu ni prestali da nas prate.

Kad smo prošli Botaničku baštu i Budimsku ulicu i iz Ulice Đure Strugara ušli u neko dvorište - podoše i oni za nama. Ugurasmo se u neku senku kraj ograde i čekamo. Pištolji na gotovs. Za nama odmah ude jedan od onih koji su nas pratili. Ja sa onim pištoljem krenuh ka njemu:

- Šta je, pička vam materina? Kakav je ovo bezobrazluk? Marš!

On pobježe, a mi uđosmo u onu kuću. Društvo odlično. Jelo se, pilo. Dodoše i neke žene. Ostadosmo do iza ponoći. Društvo se razide, a mi ostadosmo. Treba ići kući, a ne znamo da li nas oni čekaju i da li su dobili nalog da nas hapse ili samo da nas prate. Izađosmo: nema nikog. Pred kućom samo automobil američkog ambasadora sa američkim zastavicama i u njemu čeka šofer! Ne, nije bilo nikakve misterije. Miletina neka ranija prijateljica radila je kao kuvarica u američkoj ambasadi. Ona nas je i pozvala. Kad je dolazila kod crke na to slavlje, zamolila je ambasadora da joj to veče pozajmi automobil i šofera. Ovaj, valjda, bio neki dobar čovjek, pa joj izašao u susret. Koliko je zbungio nas toliko je taj automobil, izgleda, zbungio i naše pratioce. Čekali su nas stotinjak metara dalje.

Krenusmo u Miletin stan, u Budimskoj, oni za nama.

- Mileta, ovi će, izgleda, ipak da nas hapse.

- Branićemo se ako udu u kuću. Izginućemo kao ljudi, i tačka.

Do jutra niko nije ulazio. Kad je razdanilo, krenusmo ka mojoj kući. Mileta nije htio da me pusti samog. Čim sam stigao, telefonirao sam Jarićeviću u UDB-u:

- Vi mene, čovječe, tjerate ili da bježim iz ove zemlje ili da nekog ubijem. Sedam agenata me stalno prati. Šta hoćete od mene? Šta to sve znači?

- Nemamo mi sa tim veze. Vidjeću ja u čemu je stvar.

Stvarno, nije prošao ni sat, dođe neko automobilom, nešto im reče i oni svi odoše. UDB-a, izgleda, još nije bila pripremila hapšenje, pa su pravili nekakvu komediju. Valjda su se plašili da negdje ne pobegnem. A mi smo baš zbog svega toga, tada riješili da bježimo. Prethodno, sa onima iz drugih republika koji su mogli biti uhapšeni bili smo se dogovorili da i oni bježe čim dobiju telegram sa porukom: „Mama je umrla, sutra će biti sahrana.“ Iz Hrvatske je trebalo da idu u Mađarsku, iz Slovenije u Italiju, iz Vojvodine u Mađarsku ili Rumuniju, sa Kosova, iz Beograda i Sarajeva u Albaniju. Trebalo je da ja sa Ljubom Kojićem odletim u Mađarsku. Vozio je školski avion. On je i odletio u Mađarsku, i to veoma lako. Ja nisam. Nisam vjerovao Janošu Kadaru. Mislio sam da bi me mogao predati UDB-i. Riješio sam da bježim sa grupom koja je išla u Albaniju.

Odluku o bjekstvu donijeli smo jedne subote, a naše bjekstvo zakazali za sljedeću subotu. Bilo je dogovorenog da ostale obavijestimo na dan našeg polaska.

U Sarajevo je trebalo da odu Vukašin Milić i neki Bulatović i da sarajevsku grupu povedu u Milićevo selo blizu albanske granice. A ja sam sa Miletom, Momom Đurićem, Radomirom Jokićem, Pavlom Mrvaljevićem, Brankom Aleksićem, sa dva brata Jovovića i još nekim, ukupno nas deset, trebalo da krenem preko Kosova.

Sve je bilo odlučeno, dogovorenog i samo se čekala naredna subota. Prodoše nekako ti dani, dođe petak, u neko doba odoh u onu moju zadrugu, kad tamo - poziv. Crvenom olovkom dva puta podvučeno da se tog istog dana, u dva sata po podne, javim - UDB-i!

Ako odem u UDB-u - uhapsiće me! Ako odmah krenem u bjekstvo - remetim cijelu organizaciju!

Riješih: ići će u UDB-u, i to sa pištoljem. Ako pokušaju da me zadrže, pucaču dok me ne ubiju. Zatakao sam pištolj naprijed za opasač i krenuo. Odvedoše me kod nekog ko je još sa vrata počeo da mi čita neku lekciju: te - ideš po cijeloj Jugoslaviji, te - ti tu nešto mutiš, te - stvaraš ti, stvaraš neku organizaciju, te - znamo mi tebe... Ja sjedim ko na iglama, slušam onu njegovu vakelu, a onaj pištolj počeo da mi klizi. Kako sam ga stegao stomakom, sav sam se napeo.

- Šta ti je odjednom?

- Imam čir, počeo je da me boli.

- Idi sad. Ubuduće, primijetimo li još nešto, preduzećemo najoštrije mjere.

Oni su imali agenta u našoj sarajevskoj grupi i ponešto su znali o organizaciji. Prije mene, bili su pozvali i Labuda Kusovca i još nekoliko starijih drugova, očitali su im sličnu bukvicu i

pustili ih. Ja, doduše, u tom momentu to nijesam znao. Kad sam sišao do kapije: portira nema, vrata zaključana. Pomislih: oni mene zajebavaju, tek sad će me uhapsiti. Nađoh nekog kapetana, on reče: „Sa'ću ja“, ude u neku kancelariju i nešto govori Vladi Bojaniku, šefu UDB-e za Srbiju, i još dvojici. On priča, a oni se nešto kikoću. Imao sam devet metaka u šaržeru i bio spremam da ubijem svu četvoricu.

Izađe onaj kapetan, odvede me do kapije, otvori vrata i reče:

- 'Ajde!

Izašao sam na ulicu, udahnuo punim plućima i pomislio: Vala, nećemo se više gledati.

Trebalo je krenuti sjutradan veče. U devet sati. Sa Miletom sam se dogovorio da me on, Momo Đurić i Milan Kalafatić čekaju u Studentskom parku, iza Vukovog spomenika. Tamo je trebalо da uzmemo taksi, da odemo u Mladenovac, a iz Mladenovca vozom za Peć. Tim vozom je trebalо da krenu Pavle Mrvaljević, Bogdan Jovović i Pantelija Simić. Oni nijesu znali kuda idu, ali im je rečeno da će u vozu sresti nekog koga dobro poznaju i on će im reći šta dalje da rade... Približavalо se devet sati, a ja ne mogu da izadem. Opet oni ispred kuće. Uzmuvaх se ja po onoj kući. Ne znam šta da radim. Pogleda me Dana i upita:

- Šta je, Vlado?

- Dano, ja moram da bježim!

- Gdje ćeš?

- Kod Radomira Jokića. Ona poče da plače.

- Ubiće te, Vlado. S tobom ćemo izgubiti sve što je ova porodica imala...

Uto, ude Senka Jovanović. I ona me je prije toga upozorila da mi je život doveden u pitanje. Čula od žena nekih rukovodilaca. Dana ode u kuhinju da skuva kafu, a Senka sjede.

- Senka, molim te, nemoj da se zadržavaš ovdje. Odmah idi. Ne mogu da ti kažem o čemu se radi. Kroz nekoliko dana ćeš saznati. I za tebe će biti bolje. Ko zna kakav zaključak oni napolju mogu izvesti. Reci Danici da moraš da ideš. Nadi bilo kakav izgovor.

Čim je izašla, iznenada nestade struje u čitavom rejonom. Biješe neki kvar. Ja sam to iskoristio, izletio napolje i preko onih dvorišnih zidova dokopao se Kalenića gumna, odakle krenuh prema Vukovom spomeniku. Ponio sam samo tašnu sa nekim sitnicama. Najviše je bilo čokolade. Malo mjesta zauzima, a hranljiva je. U minut do devet su već sva trojica bila u Studenstkom parku.

- Idemo!

Samo sam ja znao kuda i kako idemo. Imao sam u njih povjerenja, ali, ipak, nijesam smio da im kažem. Posebno ne Kalafatiću, iako je bio član užeg rukovodstva. Bojaо sam se da će reći ženi. Bili smo obaviješteni da ona radi za UDB-u. Čak je i živjela sa jednim pukovnikom UDB-e. On je za to čak i znao. Ona mu ispričala. Sjeli smo u taksi. Ja naprijed, oni pozadi. Najviše sam se plašio izlaska iz Beograda.

- Kuda idemo?

- U Mladenovac. Krenuli smo na neku svadbu, malo smo zakasnili, pa bi bilo dobro da požurite. Ako je moguće. Biće dobar bakšiš.

Sve je išlo glatko. U Mladenovcu smo sjeli u treći razred voza, našli one naše i krenuli za Peć. Klackali smo se cijelu noć. Voz se svud zadržavao. U božiju mater! Već je uveliko bio dan. a bili smo tek u Kosovu Polju. Dugo, predugo je tu stajao. Da stvar bude gora, Mileta je u prvom vagonu prepoznao šefa UDB-e za Peć i još nekoliko udbovacu. Boga mi, bili smo pomislili da su nam spremili doček. Izašli smo iz voza petnaest kilometara ispred Peći, u stanici Hosna. I to tako da nijesu primijetili ni oni naši saputnici u kupeu. Znaš ono: kad voz stane, svi instinkтивno gledaju u stanicu. Izvukli smo se iz kupea, pokidali plombu sa druge strane i iskočili kad je voz krenuo. Oni naši što su bili u drugom kupeu, isto. Krenuli smo ka selu Bogdana Jovovića, Bistrica biješe nadošla. Morali smo da je gazimo. Oko jedanaest sati prije podne stigli smo do Bogdanove kuće. Biješe u nekoj šumi.

- Idi, Bogdane, reci bratu da smo stigli.

- Boga mi, ja ne smijem. Možda je policija već tamo. Ubiće me.

Ode Pavle Mrvaljcvić. Mi žedni, gladni, umorni. Odmah su nas prebacili u neki gaj, nahranili, napojili i ostavili da čekamo veče i Radomira Jokića. Njegovo je bilo da organizuje naš

prelazak preko granice. Dode Radomir, nosio je neku pušku, i povede nas u katune - kod čovjeka koji je trebalo da nas vodi do granice. Kad smo krenuli, tražio sam da izaberemo vođu puta. Izabraše mene.

- Počinje najopasnija etapa. Možda su nam već postavili zasjede. Ni na jednom mjestu nećemo moći mnogo da diskutujemo. Preuzimam odgovornost i ubiću svakog ko me ne bude slušao!

Tog Jokićevog čovjeka nijesmo našli. Biješe otiašao kod sestre na svadbu. Sjetiše se ovi Ali Muse - uglednog Albanca sa velikom porodicom. Tad je imao osamdeset četiri godine. Stigosmo pod Musinu kulu koja je imala tri sprata. Radomir se pope spolja na onaj treći i zamoli Musu da nam nađe nekog ko će nas odvesti.

- Ja će vas odvesti. U druge nemam povjerenja. Taj čovjek je znao sve prokletijske staze i bogaze.

Jedino nije znao srpski. Razgovarao je sa Miletom i Radomirom na albanskom. Odmah smo krenuli. Na jednoj raskrsnici iznad Vokše zaustavi nas Musa i upita hoćemo li lijevo prema Vokši - za dva sata bismo bili na granici, ili desno - još čitav dan hoda. Odlučismo se za duži i sigurniji put. Kakvo je to bilo lomatanje! Kod nekog Nevjestrinog groba išli smo stranom, k'o nožem usječenom u onaj kamen. Povrh svega, voda biješe odnjela ono malo uskog puta. Umalo nismo popadali sa onog stijenja. Kad smo se u nekoj gustoj šumi zaustavili da predahnemo, već je bio ponedjeljak. Odjednom, iznad naših glava zabrujaše helikopteri. Pomislih: traže nas. Možda su nas zaista i tražili, jer su tog dana bili došli u kuću da me uhapse. Dana im je rekla da sam otiašao na službeni put u Zagreb.

Izvadih onu čokoladu i ponudih Musu.

- Ne mogu.

- Uzmi, nema tu masti. Bio je musliman, hadžija.

- Znam ja šta je čokolada. Ne mogu od straha. Ako vas pobiju, svi će reći: Stara pogan ih je odvela u zasjedu. Sramota za moju porodicu dovjeka.

Tu nas je i noć uhvatila. Počeše da pucaju neke puške.

- Ne bojte se, to čobani vukove rastjeruju.

Umiri nas Musa. Prođosmo pored katuna, krenusmo uzbrdo i dodosmo do iznad granice. Nikog nema. Granica nešto niže ispod nas. Musa nas je tu ostavio i vratio se u onaj katun. Ujutro smo počeli da se spuštamo. Radomir krenu ispred nas i pobada onom puškom. Okliznu se i poleće niz onu padinu pravo ka provaliji. Zaleđen snijeg biješe svuda oko nas. Srećom, u posljednji čas zaustavio se na nekom velikom grumenu. Krenusmo lijevo. Strmo da izgineš. Pasji krš se zove taj dio planine. Više od dvije hiljade i petsto metara je visok. U devet sati ujutro spustili smo se u neko selo. Usput ne sretosmo ni naše ni albanske graničare. Mileta reče:

- Ovo je Dobro polje.

- Idi provjeri kod one žene.

On joj nazva dobro jutro na albanskom. Ona njemu: „Dobro jutro“ - na srpskom!

- Koji je ovo katun?

- Babino polje. Jugoslavija!

Panika. Rekoše nam gdje je Gusinje i mi brzo, preko nekog mostića, podnosmo tamo. Dobro polje, Albanija, bilo je sa druge strane brda. Spustili smo se pogrešnom stranom. Vratismo se uz brdo, popesmo na neki proplanak i udosmo u neki kamenjar pod jednom čukom. Odoše Pavle i Bogdan na onu čuku da osmatraju. Biješe sunčan dan, treći juni pedeset osme, oko tri sata poslije podne. Pod čukom - naša karaula! Blizu, na dvjesta pedeset metara.

- Ko će da obiđe karaulu i vidi ima li tragova? Javi se stari hajduk Radomir Jokić. Dadoh mu pištolj i on polako, puzeći, obiđe cijelu karaulu.

- Nema nikog.

Još graničari nijesu bili izašli na tu karaulu. Zimi se tamo nije moglo opstati. Snijeg se još nije bio istopio. Rekoh:

- E, sa srećom. Da operemo noge, pojedemo čokoladu, popušimo po cigar duvana - pa da krenemo.

Sad su počinjale druge muke. Prvo, plašili smo se da nas ne pobiju albanski graničari. Drugo, ranije smo bili čuli da su Albanci, plašeći se UDB-e i njenih agenata, sve one koji su prelazili granicu držali i po šest mjeseci u zatvorima, saslušavali, pa, eventualno, puštali. Naravno, ako se uvjere da nije riječ o špijunima.

Podoše prvi Mileta i Radomir. Mi za njima - na otprilike sto pedeset metara. Čim su ušli u neki šumarak, neko nešto viknu. Albanci. Vidjeli su nas još na brdu i u tom šumarku postavili zasjedu. Ova dvojica podigoše ruke i nama doviknuše da položimo oružje.

U karaulu smo stigli pred mrak. Primili su nas najgostoljubivije moguće.

- Ko vodi ovu grupu? Mileta reče:

- Vlado Dapčević.

Javiše radio-stanicom u Tiranu.

Dadoše nam večeru i mi onako izmrcvareni, odmah zaspasmo. K'o zaklani. Čak su oni Albanci izašli u drugu prostoriju da bi nam napravili mjesta.

Sjutradan je počeo transport u unutrašnjost. Odmah mi je prišao jedan oficir i pitao:

- Garantujete li vi, Dapčeviću, za ove ljude.

- Garantujem.

Vjerovali su mi. Valjda su i oni znali šta se sve sa mnom događalo. To je bilo dovoljno da nas oslobole svake istrage. Prođosmo Tropoj, Bajram Suru, Skadar i odvedoše nas u Kroju. Prosto su nas, usput, gostili nekoliko dana. U Bajram Suri su nam čak doveli neke poznanike. Grljenje. Ljubljenje. Darovi. Kroja je blizu Tirane i nekad je bila prestonica Skenderbega. Smjestiše nas u zasebne sobe i dadoše jednog da brine o nama. O hrani i ostalom. Znao je srpski. U onoj mojoj sobi fotografije: Lenjina, Staljina, Hruščova. Rekoh Mileti:

- Pogledaj ovo. Ako nas iko udavi i uništi, uništiće nas ovaj Hruščov.

Tražili smo papir, pisaću mašinu i novine. Donesoše nam. U novinama jugoslovensko zvanično saopštenje. U saopštenju, otprilike: grupa poznatih ibeovaca, na čelu sa Vladom Dapčevićem, pobjegla je u Albaniju da bi neprijateljski djelovala protiv interesa svoje zemlje.

Čim su nam dali mašinu i papir, počeli smo da kucamo jedno pismo. Ja sam diktirao, a Mileta je kucao. Otkucasmo trideset dvije guste stranice. O Golom otoku, o situaciji u Jugoslaviji, o jugoslovenskoj revizionističkoj politici, o Titu i, na kraju, o Hruščovu. Debelo smo ga iskritikovali. Kako smo završavali koju stranicu, nosili smo ovim našima u drugoj sobi da pročitaju i, eventualno, stave primjedbe. Sve to što smo napisali prihvatali su u potpunosti.

O Hruščovu? Ne mogu se sjetiti svake riječi, ali smisao je bio ovakav: Mi, preostali jugoslovenski komunisti koji smo ostali dosljedni marksizmu-lenjinizmu i proleterskom internacionalizmu, bili smo više nego zaprepašćeni kad smo pročitali da su Tita u Sovjetskom Savezu dočekivali kao Cezara posle trijumfa, da je u Kijevu gazio cvijeće do koljena, da su ga u Lenjingradu nazivali velikim lenjincem. Tita, po čijem su naređenju po jugoslovenskim zatvorima držane desetine hiljada komunista, na najstrašniji način mučene zbog njihove odanosti internacionalizmu i Sovjetskom Savezu, po čijem naređenju su mnogi tamo fizički i psihički sakaćeni, pa i umirali u najstrašnijim mukama. Mi prosto ne možemo da vjerujemo da je to moguće u Sovjetskom Savezu...

Spakovasmo to pismo i adresirasmo centralnim komitetima albanske, sovjetske, češke, poljske, istočnonjemačke, mađarske, rumunske, bugarske, kineske i sjevernokorejske partije. Albanci su to poslali na sve adrese.

Petnaestak dana poslije toga pozvaše onog oficira koji se brinuo o nama u komitet. Kad se vratio, veli:

- Došao je drug Ramiz Aliju, član Politbiroa naše partije. Želi da razgovara sa vama. Možete povesti još dva druga.

Podoše sa mnom Mileta i Kalafatić. Čim smo se srelj, ljubazno nam je predložio da biramo jedan od nekoliko jezika na kome ćemo razgovarati. Odabrasmo ruski. Kalafatić ga je dobro govorio, Mileta i ja smo ga dosta dobro razumjeli. Uz to, Mileta je govorio albanski, pa smo se lako mogli razjasniti ukoliko dođe do nekog nesporazuma.

Zaboravio sam da ti kažem koje smo mi zahtjeve bili postavili u onom pismu: Prvo, da nam

se omogući kontakt sa svim jugoslovenskim političkim emigrantima u socijalističkim zemljama. Drugo, da nam se omogući putovanje po tim zemljama kako bismo mogli da izgradimo zajedničku idejnu i političku platformu. Treće, da nam se omogući da izdajemo list koji bi, parafrasirali smo Lenjina, bio kolektivni agitator i organizator nove komunističke partije Jugoslavije. Konačno, da nam se omogući, kad se za to stvore uslovi, da stvorimo marksističko-lenjinističku komunističku partiju svih jugoslovenskih emigranata.

Otvoreno da ti kažem, htjeli smo da pokrenemo mase u Jugoslaviji u borbu za ponovno uspostavljanje socijalističkog poretku, za rušenje postojeće vlasti, koju smo smatrali antisocijalističkom, i za ponovno vraćanje Jugoslavije u bratsku porodicu socijalističkih zemalja.

Šta: Kojim metodama? Pa, onim koje je nalagala eventualna konkretna situacija. Ma, kakva krv! Oktobarska revolucija je prošla takoreći bez krvi. Krv je potekla kad je počela kontrarevolucija. Nismo se mi nadali da će za to brzo biti stvorenii uslovi. Možda, za deset-dvadeset godina. Vrlo slabi smo mi tada bili.

U razgovoru sa Ramiz Alijom nas je najviše interesovao njihov stav o ovim našim zahtjevima. Evo šta nam je rekao. Parafrasiram: Mi se slažemo sa vašom idejnom i političkom pozicijom i sa većinom vaših opštih ocjena. Međutim, mi, nažalost, ne možemo prihvati bilo kakvu vašu praktičnu djelatnost iz Albanije. Mala je naša zemlja i sa svih strana okružena ili imperijalistima ili revizionistima. Predlažemo vam da odete u neku od socijalističkih zemalja. One su u boljem položaju od nas.

Ja sam se sa tim odmah složio. Jedino nijesam želio da idem u Sovjetski Savez. Hruščov je bio totalni revizionist i znao sam da će nas on potpuno onemogućiti. Najviše mi se dopala mogućnost da odemo u Čehoslovačku, ili, čak, i na Zapad.

Čudno? Šta u tome ima čudno. Jesu oni imperijalisti, ali tamo funkcionišu parlamentarne demokratije u kojima je bilo moguće djelovati, organizovati se, pokretati svoje listove, držati kongrese i konferencije.

Aliju na kraju reče:

- Dok ne dobijemo odgovore od socijalističkih partija, moramo vas negdje smjestiti. U Tiranu bilo bi nezgodno. Najbolje bi bilo da odete u Berat.

Stari grad. Što je za nas Dubrovnik, to ja za Albance Berat.

U međuvremenu, u Albaniju je prešla još jedna naša grupa, tamo negdje kod Kuča u Crnoj Gori, pisala slično pismo i pokušavala da stupi u kontakt sa nama. Još u Kroji su jednom došli da me pitaju može li se vjerovati Branku Arsenijeviću i Dušanu Majcenu. Kad su iz Slovenije prebjegli u Italiju, prvo su se obratili Direkciji italijanske Komunističke partije, predstavili se kao članovi jugoslovenske emigrantske KP i tražili da im pomognu da se prebace u Sovjetski Savez. Italijani su to provjeravali preko Albanije, a ovi pitali mene. Prebacili su ih prvo u Švajcarsku, pa onda u Čehoslovačku, a odatle u Sovjetski Savez. Čak je i Kalafatićeva porodica uspjela da prede u Sovjetski Savez.

Poslije našeg bjekstva, kako sam čuo, u Jugoslaviji je ponovo pohapšeno oko četiristo takozvanih informbirovac. Držali su ih pod istragom nekoliko mjeseci, a onda poslali tri godine na Sveti Grgur. Tada, međutim, nije bilo onih represija i zvjerstava. Kažnjavali su ih samicama kao najstrožom kaznom.

Kad sam se drugi put sreo sa Ramiz Alijom, u osnovi mi je potvrđio onaj prvi stav:

- Ako se mi budemo mijesali u unutrašnje stvari Jugoslavije, daćemo i njima mogućnost da se mijesaju u naše unutrašnje stvari.

Počeše prve razmirice medu nama u grupi. Podijeljimo se oko pitanja: ići ili ne ići u Sovjetski Savez. Kalafatić je to želio po svaku cijenu. Razumljivo, tamo ga je čekala porodica. Momo Đurić je tamo bio na akademiji, živio je k'o bubreg u loju i htio je opet. Slomio ih je onaj Goli otok, bilo im je svega dosta i htjeli su jednom da počnu da žive mirno. Daleko od Jugoslavije. A ja sam i dalje zagovarao nove bitke, nova stradanja, nove rizike... Miletu se slagao sa mnom. Počeli su sukobi. Ovi su počeli unaprijed da podržavaju sve što se događalo u Sovjetskom Savezu, a ja to nisam prihvatao. Čak me je, jednom, kad sam branio Miletu, napao Momo Đurić zato što sam kritikovao neki Gomulkin članak objavljen u „Pravdi“. Reče:

- Ti napadaš taj članak. On je objavljen u 'Pravdi'. Dakle, ti napadaš 'Pravdu'. A, ako ti napadaš 'Pravdu', ti napadaš i Centralni komitet KPSS.
- Dobro, Momo, jesli li ti protiv politike Josipa Broza?
- Jesam.
- Je li 'Pravda' objavila onaj njegov članak na čitavoj strani?
- Jesli li ti, onda, protiv 'Pravde'?
- Nisam i nikada neću biti!

Eto, tako smo mi bili počeli da razgovaramo. Poslije ovih principijelnih stvari, svađali smo se, konkretno, oko Hruščova. Oni su ga branili, a ja sam smatrao ono što sam smatrao. Taj Hruščov, a kasnije i Brežnjev, uopšte nisu bili sposobni za funkcije koje su obavljali. Hruščov je, u najboljem slučaju, mogao biti predsjednik nekog seoskog savjeta, a Brežnjev predsjednik seoskog sindikata. To ti je tako u istoriji. Poslije velikih ljudi uvijek dolazi neki sitniš. A Staljin je zaista bio veliki. Sovjetski građani ga ni danas nisu zaboravili. Tvoj kolega Risto Bajalski se u svojim tekstovima iz Moskve nedavno javno čudio - ono kad je kampanju na njega pokrenuo Gorbačov - zašto mnogi vozači danas nose Staljinove slike na šoferšajbnama. Od Staljina ovamo, moj druže, mi nijesmo imali pravog rukovodioca komunističkog pokreta.

Medu nama je konačno puklo kad sam se vratio sa nekih petodnevnih političkih razgovora u Tirani i drugdje. Ja sam bio sekretar tog privremenog rukovodstva, pa su mene zvali. Srete me Stevo Drinjak i pita:

- Šta ima novo?
- Pritežite opanke.
- Da se ti tamo nisi dogovorio da nas uvedeš u pogibiju?

Dok sam ja bio na putu, oni su napravili frakciju, napali me i izglasali: devet za njih, šest za nas. Poslije toga su rukovodstvu Albanske partije poslali pismo. U sedamnaest tačaka su me za svašta optužili. Pored ostalog, optužili su me zato što je moj brat Peko član jugoslovenskog rukovodstva, zato što je moj djed bio pop... Sve same budalaštine.

Posvađamo se na krv i nož. Traže da uzmu one naše materijale, ali ja ne dadoh. Šta, većina? Ma, kakva većina. Nije tu važan broj, važni su principi. Kad nije u pravu, ništa ta većina ne znači. Oni hoće u Sovjetski Savez da žive lijepo i da spavaju sa Ruskinjama, a ja 'oču da se bijem za pravednu stvar. Ko je tu u pravu! Nisam ja sebi dao nikakvo pravo glavnog tumača linije. Nisam ja to izmišljao. Ja sam uporno ponavljaon što su marksisti utvrđili skoro sto godina prije.

Prestali smo međusobno i da razgovaramo. Dok smo čekali šta će Albanci odgovoriti na ono njihovo pismo, oni - laju li laju. Jednog dana dođe sekretar komiteta i reče da me zove Ramiz Aliju. Povedoh Miletu. Čim sam ušao, video sam da je stvar riješena u našu korist. Zagrljio me je, čak mi je skinuo kaput i objesio ga.

- Odbacili smo optužbe protiv vas. Nemojte da se nervirate zbog ovog sukoba. Umorili su se ljudi. Treba ih razumjeti. Vi ste u pravu. Uostalom, bolje je da je sad došlo do rascjepa, nego u nekom opasnjem i odlučnijem trenutku.

Tri dana prije ovog sastanka sa Ramiz Alijom, Hruščovu smo bili poslali telegram sa zahtjevom da nas pozove na Dvadeset prvi kongres KPSS. Tih dana bješe zakazan. Tražili smo da na Kongresu budu zastupljeni marksisti-lenjinisti u emigraciji i da učestvuju u radu. Potpis: U ime grupe jugoslovenskih marksista-lenjinista - Vlado Dapčević.

Ramiz mi reče:

- Hruščov vam je odgovorio na telegram. To je dobra stvar. Uvažava vas.

Dade mi onaj telegram:

Dobili smo vaš telegram. Za sada to ne smatramo celishodnim.

Kasnije je pozvao i Kalafatića, Momu Đurića i Stanoja Brajovića. Ispričao im je, uglavnom, što i meni. Naravno, bili su ošamućeni i napravili su incident. Momo Đurić je najprije rekao:

- Da smo u Jugoslaviji, ubili bismo Vladu Dapčevića!

Onda je počeo da me vrijeda pred Ramiz Alijom. Ovaj to nije dozvolio:

- To ne dozvoljavam. Mi Vladu Dapčevića smatramo istinskim marksistom-lenjinistom.

Molim vas, više nijedne riječi o tome.

Nekoliko dana poslije toga donijeli su odluku da njih premjeste u Belvino. Nas šestorica smo počeli da sve više insistiramo na odlasku iz Albanije. Bili smo, čak, spremni da se vratimo u Jugoslaviju istim putem kojim smo došli, pa smo se pentrali po onim planinama da bismo stekli kondiciju.

Jednog dana, eto ti ga opet sekretar okružnog komiteta. Veli:

- Došao je Bita, zove vas u komitet.

Piro Bita je bio direktor Direkcije Albanske partije za veze sa inostranim partijama. Čim smo vidjeli da moramo da ga čekamo desetak minuta i da nas vodi u neki sobičak, a ne u sekretarov kabinet, znali smo da nešto nije u redu. Općenito je bio Mileta sa mnom.

- Šta vi to radite, Vlado?

- Kako, šta radim?

- Od Sovjetskog Saveza smo dobili najstrože upozorenje. Ako nešto ne preduzmem protiv tvoje djelatnosti, oni će dovesti u pitanje naše međusobne odnose. Obaviješteni su da vi emigranti pripremate upad u Jugoslaviju.

- Druže Bita, ne bih htio da vas vrijedam, ali moram da pitam da li ste vi normalni. Kako možete povjerovati u tako nešto? Ne napuštamo Berat. Svaki naš korak znate. Znate čak i ono što međusobno razgovaramo. Stalno je oficir 'Sigurimija' sa nama...

- Shvatite, Dapčeviću. Sve je to tačno, ali mi smo optuženi da dozvoljavamo da vi organizujete pukove emigranata koji treba da upadnu u Jugoslaviju i tamo izazovu nerede, ustank...

Čitava ujdurma je krenula od Tempa. Sreo se u Sovjetskom Savezu sa Hruščovom, bili su veliki lični prijatelji i, kad je Hruščov počeo da tvrdi da Sovjetski Savez čini sve da učvrsti međusobne odnose sa Jugoslavijom, rekao mu:

- Mi imamo razloga da u to posumnjam.

- Na osnovu čega?

- Obaviješteni smo da Vlado Dapčević u Albaniji organizuje emigraciju, da sprema pukove emigranata da upadnu u Jugoslaviju. Albania to sebi ne bi smjela da dozvoli kad ne bi bilo vašeg makar prečutnog odobrenja.

Hruščov je Tempu obećao da će sve preduzeti da se to sprijeći i zato je Piro Bita došao k'o bez duše. Kako mi to Bita reče, počeće medu nama da vrcaju varnice:

- Morate, Dapčeviću, apsolutno prestati sa svakom aktivnošću. Ne smijete se više bilo sa kim viđati...

- To ja ne prihvatom. Ja sam revolucionar, komunista, marksista-lenjinista i radiću ono što smatram da treba da radim. Bez obzira na to kakav je čiji stav. Ne mogu da shvatim da vi možete biti egzekutori zahtjeva jugoslovenskog revizionističkog rukovodstva...

Nisam htio da kažem - i sovjetskog.

- Uostalom, imate dosta zatvora pa me, ako imate obraza, zatvorite u jedan od njih. Ponavljam vam: ja ne prihvatom to što od mene tražite.

Oni su to, naravno, prenijeli Hruščovu i ovaj je tada odlučio da ja i čitavo moje društvo budemo premješteni u Sovjetski Savez. Hruščov je možda htio samo mene da stavi pod kontrolu, ali je Albancima to dobro došlo da spakuju čitav paket. Ovi frakcionaši nikad Sovjetski Savez ne bi ni vidjeli bez toga, iako su bili dosadili Albancima. Ramiz Alija, mjesec dana prije odlaska, rekao mi je da prave teške svinjarije, da su počeli da se povezuju sa nekakvim crnoberzijancima, špekulantima, čak i sa neprijateljskim elementima, da pričaju svašta protiv Albanske partije rada... Aliju reče da su razmišljali i da pohapse neke: Milića, Branka Jovovića i još jednog. Ne mogu da se sjetim koji bijaše. Ja sam ih tad spasio. Rekao sam Aliji:

- Ako se njima išta desi, mene neće oprati ni lug ni sapun. Ispašće da sam im ja, blagodareći mojim dobrim odnosima sa vama, to namjestio.

Prihvatio je da, dok smo u Albaniji, a kratko smo još bili, njihov i naš položaj treba da bude potpuno isti.

Pozvaše me u Tiranu. Pred hotelom - Momo Đurić! Sjedosmo u isti automobil. Ja naprijed, on pozadi. Ćutim ja, čuti on. Odvezoše nas u Centralni komitet i odvedoše nas kod Pira Bite. Poče

Bita službeno:

- Na vašu molbu...

Čuj, na našu molbu!

-... doneta je odluka da idete u Sovjetski Savez. Ići ćete dvojica po dvojica. Avionom. Molim vas, napišite redoslijed odlaska.

Momo Đurić prvo sebe upisa. Ja sebe upisah posljednjeg. Nadao sam se da ću nekako saznati kako su ih tamo primili, pa da vidim, bez obzira na sve, da li ću uopšte ići. Kasnije smo tražili da bar Mileta i Radomir Jokić ostanu. Njima je Albanija bila kao druga domovina. Jedno vrijeme su bili u albanskim partizanima. Vele: „To bi bio presedan. Niko ne može ostati.“

Čekamo. Jednog dana dođe autobus i odveze nas u Drač. Dočeka nas jedan iz Centralnog komiteta:

- Druže Vlado, ocijenjeno je da bi za vas bilo vrlo opasno ako biste išli avionom. Avion mora da leti preko Jugoslavije i moglo bi se dogoditi da ga jugoslovenski lovci prinudno spuste na neki jugoslovenski aerodrom. Ići ćete sovjetskim brodom 'Bjelostrov'.

Uđosmo na onaj brod. Prevozio je sovjetske turiste kući. Primiše nas vrlo ljubazno. Dadoše nam jednokrevetne luksuzne kabine, a kapetan, čim je brod isplovio, dođe da ruča sa nama. To ti je velika čast. Prvi put smo pristali u Pireju. Izadoše oni turisti. Mi ostadosmo. Nije bilo predviđeno da napuštamo brod. U Istanbulu nismo pristali, iako je bilo predviđeno. Baš tog dana je u Turskoj izveden vojni puč. Sa broda su se lijepo vidjeli tenkovi po ulicama. U Varni smo prvi put izašli sa broda. Čitav dan smo obilazili muzeje. Uveče smo otplovili najpre u Konstancu, pa - u Odesu.

Da bi razumio ovo što dolazi, moram ti ispričati još jedan detalj iz Albanije. Jednog dana uručiše mi telefonski poziv. Znaš, ono ranije si morao da ideš na poštu kad ti neko zakaže razgovor. Zovu Stanoje Brajović i Bulatović. Obojica bivši komesarji divizija i obojica Crnogorci. Kad smo se podijelili, oni su se izjasnili za onu frakcionašku stranu. Ja uzeх glavnu slušalicu, a Mileta onu za slušanje. Poče Bulatović:

- Ja znam, Vlado, da ti imaš srce kao Lovćen, molim te da nam oprostiš onu svinjariju koju smo ti napravili. Mi tebe cijenimo. Znamo kako si se držao prije i za vrijeme rata, na Golom otoku. Molim te, pređi preko onoga i da, sad kad idemo u Sovjetski Savez, tamo budemo zajedno.

Znao sam ja da je to najobičnije podilaženje, i to ono najgore vrste, jer su prepostavljali da ću ja i kod Rusa, kao i kod Albanaca, imati daleko veću težinu od njih i da im to može pomoći da tamo dobiju bolji status. Ipak, odgovorio sam mu:

- Ja nemam ništa protiv, ukoliko ste vi stvarno shvatili da ste mi pravili svinjarije. I ne samo meni, nego i našoj čitavoj stvari.

Stanoje Brajović je, manje-više, ponovio ono što je rekao Bulatović, ali je dodao i jednu zanimljivu stvar:

- Pero Popivoda nam je poslao pisma o tebi. Sigurni smo da će te strašno interesovati. Čim se vidimo, daćemo ti ih.

Pero Popivoda je do pedeset četvrte bio šef jugoslovenske emigracije u Sovjetskom Savezu, sve do njenog raspuštanja. U Moskvi je bio od četrdeset osme.

Majka Rusija

U Odesi svi oni turisti odoše, mi ostadosmo. Sjedili smo u salonu i čekali da nas neko pozove. Dođe kapetan:

- Molim vas, podiće sa mnom. Čekaju vas drugovi.

Tamo: jedan iz državne bezbjednosti, jedan iz Crvenog krsta, jedna žena iz Uprave za političke emigrante i još nekoliko ljudi. Kad sam ušao, onaj iz bezbjednosti pogleda okolo, reče: „Jesmo li svi svoji?” I poče: „Vladimire Ivanoviću, stigli ste u Sovjetski Savez. Drugarica će voditi računa o vašem smeštaju, ishrani i ostalom. Bićete smešteni u najboljem hotelu u Odesi...”

Ja mu odgovorih:

- Sa vama uopšte neću da razgovaram. Ja nemam ništa sa Crvenim krstom. Niti sam pogorelac, niti sam pretrpio poplavu ili zemljotres. Ja sam revolucionar i komunista i mogu da razgovaram samo sa partijskim organima.

- Vladimire Ivanoviću, niste me dobro razumeli. Nemojte da vas Crveni krst zbujuje. Poznato vam je da je pri Kominterni postojala Međunarodna organizacija za pomoć revolucionarima - MOPOR. Kad je Kominterna raspuštena, mi smo tu organizaciju zadržali, ali smo je malo kamuflirali. Pripojili smo je Crvenom krstu. Drugovi koji tamo rade u direktnoj su vezi sa Centralnim komitetom KPSS. Samo preko MOPOR-a možete da dođete u kontakt sa Centralnim komitetom. Drukčije ne.

- Vraćajte me onda nazad!

Nadao sam da će doći bar sekretar oblasnog komiteta i prihvati me kao komunistu. Bio sam ljut u božiju mater! Doživio sam to kao crni predznak.

- Ja nijesam tražio da dođem u Sovjetski Savez. Došao sam mimo i protiv svoje volje.

- Molim vas, Vladimire Ivanoviću, sad ste tu gde ste. Mi smo mali ljudi. Naš zadatak je bio da vas sačekamo i prihvativimo. Ukoliko vi želite da direktno stupite u kontakt sa Centralnim komitetom, vi to učinite.

Bio je u pravu. Poslije dva dana napisao sam pismo Centralnom komitetu i tražio da me prime. Htio sam da raspravimo našu situaciju, status i uslove pod kojima ćemo živjeti u Sovjetskom Savezu. Stigli smo u junu šezdesete godine. U međuvremenu, poslije petnaestak dana, došli su u Odesu ovi iz Berlina. Bulatović, Lakić i Stanoje Brajović su me pozvali u park i tamo su mi dali sva pisma koja im je Pero Popivoda pisao u Albaniju. O Peku i meni je pisalo sve najgore moguće. Fukare, govna, neljudi... Ja sam njega delimično razumio - moj dolazak je njemu ugrozio glavno mjesto nekog nepostojećeg rukovodstva - ali nijesam mogao da shvatim da to može biti razlog za onoliki otrov u pismima.

Doduše, jednom je u Jugoslaviji i meni i Tempu napravio neku intrigu i optužio nas za nešto što uopšte nije bilo istina. Kad sam postavljen za političkog komesara Više vojne akademije, on je žarko želio da u Akademiji bude nastavnik Istorije ratova. Dugo je vršio pritisak na mene i ja jednog dana to rekoh Tempu. Bio je rođak Krsta Popivode i nijesam htio da sa Krstom imam problema. Tempo odmahnu rukom: „Ma, kakav Pero, on nema pojma o marksizmu-lenjinizmu!” Za vrijeme jedne večere u Domu armije, sjedili su sa mnom Pero Popivoda i Sava Burić. Ja napravih glupost i, onako, zezajući ga rekoh mu: „Tempo reče da ti nemaš pojma o marksizmu-lenjinizmu.”

Onakav kakav je bio, Pero pode kod Krsta i reče mu da smo Tempo i ja rekli da je on, Krsto, neznanica i bitanga, a Krsto se uvrijedi i sve to ispriča Rankoviću. Ranković izbrusi Tempa, i da nije bilo Sava Burića da posvjedoči, već tad bih ja bio nadrljao. Tempo se bio grdno naljutio.

U Odesi, za to vrijeme, o nama je stvarno brinula Olga Kamenska. Ona iz Uprave za političke emigrante. Davali su nam osamsto starih rubalja mjesečno. Moglo se za to dobro jesti i još je i ostajalo. Prenijela nam je saopštenje Uprave za političke emigrante da poslije raspuštanja jugoslovenske emigrantske organizacije, nijedan jugoslovenski politički emigrant ne može da se bavi političkom djelatnošću. Mora da se zaposli ili da uči. Tražila je da se opredijelimo.

Dvije trećine se odmah opredijeliše za učenje. Momo Đurić reče da hoće negdje da radi kao

pravnik, Bogdan Jovović kao knjigovođa, a Simić kao inženjer. Moma Đurića i Panta Simića poslaše u Harkov, dva brata Jovovića u Kijev, Brajovića, Bulatovića i Steva Drnjaka u Uljanovsk na studije, a Milica i Pavla Mrvaljevića u Stavropolj.

Mi smo odbili i jedno i drugo!

Stiže depeša iz Moskve: Zovu me tamo. Sa mnom je pošla Olga Kamenska, a podoše i ova trojica što su preko Moskve išli vozom za Uljanovsk. Oni nisu znali zašto sam i ja krenuo. U Moskvu smo stigli vrlo rano, pa me je Kamenska skoro sat vremena vozala po moskovskom metrou. To je najljepši metro na svijetu. Kad izađosmo iz onog metroa, ona mi reče:

- Emigracija vam je kao svaka emigracija. Intrigare, kleveću se međusobno. U Moskvi živi jedan vaš čovek u koga možete imati maksimalno poverenje. Ja vam za njega garantujem. Reč je o Radonji Goluboviću.

To je mene, naravno, vrlo zaintrigiralo, tim prije što me je jednom drugom prilikom ta ista Kamenska skoro šokirala jednom ovakvom pričom:

- Vi ste, Vladimire, pametan i dobar čovek, istinski revolucionar - koliko ja mogu zaključiti. Ali, vi ćete ovde nastradati.

- Kako nastradati? Zar ja nijesam u Sovjetskom Savezu, zemlji velikog Oktobra?

- Jeste vi u Sovjetskom Savezu, ali ljudi kakav ste vi, u Sovjetskom Savezu više nema. Bilo ih je u vreme revolucije i, možda, do rata. Od rata ovamo, pogotovo danas, sve se izmenilo. Ljudi danas samo grabe položaje, plate, privilegije. Vi sa njima uopšte nećete moći naći zajednički jezik. Takvi kakvi ste, sukobićete se i posledice po vas mogu biti strašne.

Gоворила је истину. Руси су тада, стварно, били почели марксисти-ленјинисте да шалju у логор на Тажмиру, сјеверно од Сибира, у онaj најхладнији крај.

Ovo ti sve pričam, jer ćeš iz само ovog mog jednog дана у Москви моći da shvatiš skoro sve o tadašnjoj jugoslovenskoj emigraciji u Sovjetskom Savezu.

Radonju sam znao skoro trideset godina i mislio sam o njemu isto ono što i Kamenska. Karakteran, pouzdan čovjek. Svu četvoricu nas je odvela kod njega, a ona je negdje otisla. Radonja nas je lijepo primio, malo je, doduše, bio iznenaden i odmah mi je ispričao gužvu koju je Kalafatić napravio čim je došao u Sovjetski Savez. On je iz Albanije otisao prije nas.

Lale Ivanović i još neki su uspjeli da ubijede, a to im nije bilo teško, Kalafatića da je jedino i najbolje rješenje da se svi emigranti vrate u Jugoslaviju. Onda je Kalafatić svuda kod jugoslovenskih emigranata agitovao za povratak u Jugoslaviju. To se smatralo totalno kapitulantskom linijom. Pošto ništa nijesu znali o meni, Branko Arsenijević i Dušan Majcen su mislili, kad su čuli kakve gadosti o meni tamo priča Kalafatić, da me on sahranio u Albaniji i da sam, vjerovatno, ostao тамо u zatvoru. Ova njegova agitacija за povratak u Jugoslaviju, koja se smatrala kao totalno kapitulantska, i ovo što je pričao о meni, bio je razlog što su ga ova dvojica уkući Lala Ivanovića, čak, izmlatili - k'o konja. Branko i Duško su, znaš, pričao sam ti, preko Italije prvi od nas stigli u Sovjetski Savez. Tako su оstro bili krenuli u borbu protiv te oportunističke linije da su jednom, kad su svratili до njega, и самог Radonju bili prepali, па je ovaj rekao:

- Da znate, ja ћu da se branim!

- Ma, ne kupi što ljudi ne kupe. Mi nijesmo došli sa tobom да se svađamo. A onaj je zasluzio. Sahranjuje našeg najboljeg druga.

Taj njihov sukob sa Kalafatićem je, međutim, bio dečja igra u odnosu на sukob medu Perom Popivodom i Radonjom Golubovićem. Njih dvojica su bili smrtni neprijatelji. Da u onom sovjetskom Politbirou nisu sjedili pametni ljudi, Pero bi sigurno sahranio Radonju. Taj sukob je doživio vrhunac kad je Maljev objavio knjigu *Jugoslovenska tragedija*. U njoj je na ogavan, najgori mogući način, prikazao narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji. Koču Popovića i mnoge druge proglašio je špijunima, agentima neprijatelja... Koautor te knjige bio je Pero Popivoda. Pošto je Radonja Golubović bio urednik lista „Za socijalističku Jugoslaviju“, tražili su od njega да u nastavcima objavljuje dijelove te knjige. Kad je Radonja pročitao ту knjigu i video da je sve to ordinarna laž, napisao je Centralnom komitetu KPSS da, dok je on urednik, ta knjiga neće da se pojavi u novinama. Na kraju im je čak rekao: „Ja se iskreno čudim kako je bilo moguće da jedna takva prljava knjiga dobije državnu premiju.“

Poslije toga nastade haos. Pero, tada šef emigracije, i ono njegovo rukovodstvo odlučiše da smijene Radonju. Čak su tražili da se zbog tog gesta stavi pod istragu. Na jedan od tih sastanaka, na kome je trebalo da se odluči o tome, međutim, dode i neko iz Politbiroa. Kad su oni tamo navalili na Radonju - znaš, uvijek se nade neko da tuđu nevolju iskoristi za učvršćivanje svog položaja ili napredovanja - ovome se to smuči, prekide ih i reče: „Politbiro je postavio Radonju Golubovića za urednika lista i samo ga Politbiro može smijeniti. Ja u ime Politbiroa izjavljujem: Golubović ostaje.“ I ja sam pročitao tu knjigu i moram da vam kažem da se potpuno slažem sa Golubovićem da nju ne treba preštampavati. To je zaista „prljava knjiga“.

Kad je Radonja video da Pero hoće da ga ostavi i bez obraza i bez glave, zaratili su i više nikada nisu progovorili. Počeli su da se bore za ljude: ko će ih više privući na svoju stranu. U to vrijeme u Sovjetskom Savezu bilo je negdje oko dvije i po hiljade jugoslovenskih emigranata.

Emigracija? Političku emigraciju su mnogi opisivali, ali, čini mi se, najbolje je o njoj pisala Vera Zasulič. Ona je bila član Plehanovljeve grupe „Oslobođenje rada“, prve marksističke ruske grupe. Bilo ih je šestoro i svi su dotle bili narodnjaci. Ta Vera je takav hajduk bila da je ubila guvernatora Petrovgrada usred njegove kancelarije. Družila se sa Engelsom. U svojim uspomenama Vera je napisala i ovo: „Moralno ništa tako ne uništava revolucionara - ni vešala, ni zatvori i tamnice, ni proganjanja, ni Sibir - kao emigracija.“ Lenjin je zbog tih stvari i strašnih kleveta jednom pobjegao u švajcarske planine, tamo sjedio devet mjeseci i napisao *Materijalizam i empiriokritizam*. Imao sam toliko prilike da posmatram sve te emigracije da moram da ti kažem, da je ovo što je još u prošlom vijeku napisala Vera - potpuna istina. To je sudbina emigracije.

Kad je Radonja otisao da isprati onu trojicu za Uljanovsk, ja ostadoh sa njegovom ženom. Zazvoni telefon: javlja se Branko Arsenijević i pila da li su kod Radonje dolazila ova trojica. Branko se javio iz stana Pera Popivode. Natjerao ga je Pero da zove jer su ova trojica koja su otišla za Uljanovsk još iz Odese Peru poslala telegram i molila ga da ih sretne na željezničkoj stanici. Ovom je to, bogati, bilo ispod časti, smatrao je da imaju njegovu adresu i da treba da dođu sami. U međuvremenu naišli su Branko i Majcen, čekali jedno dva-tri sata i kad je video da ih nema, Pero je, kažu, skočio i viknuo: „Ugrabi mi ih Radonja! Ti si, Branko, dobar s njim, pozovi ga, molim te, i upitaj nijesu li tamo.“

Radonjina žena je rekla Branku da su oni zaista bili tu, ali da ih je Radonja poveo na stanicu i da su već u vozu za Uljanovsk i dodala:

- Ali, ovdje je Vlado.
- Koji Vlado?
- Vlado Dapčević.

Kad je Branko izgovorio moje ime, Pero Popivoda se s one strane skljokao kao proštac. Pao je u nesvijest. Pošto nisu pri ruci imali ništa drugo - tu u blizini je visio smoking i cilindar - zgrabiše onaj cilindar, napuniše ga vodom, poliše Pera i osvijestiše ga. O tome je Branko Arsenijević jednom prilikom napisao dobru kozeriju.

Kamenska me tog dana smjestila u jednu sobu, istina, u centru Moskve, ali u sobu ne prve, nego druge ili treće kategorije. Meni je to bio indikator određenog odnosa. Sjutradan, odosmo u Crveni krst - kod šefa Uprave za političke emigrante. U međuvremenu, tamo su stigli Branko Arsenijević i Dušan Majcen. Izgrlismo se, izljubismo se. Došli su da me vide. U stvari, došli su i zato što su u tom mom dolasku vidjeli i neku novu nadu za kakav-takav rad. Jer, iako su htjeli da se bore protiv sveg onog oportunizma, nisu mogli sami. Uz to, nijesu ih primali u Centralni komitet...

Događalo se ono što mi je jednom prilikom Ljubo Kojić pisao u Albaniju. On je, kad je ono školskim avionom preletio u Mađarsku, odmah zatim prešao u Sovjetski Savez. Kad je video šta se tamo događa, poslao mi je pismo: „Razgovarao sam sa Perom, Radonjom i sa još desetak ljudi. Treba da budete načisto da niko od ovih ljudi neće više ni za šta da se bori. Sve je to potonulo u blato emigrantsko. Gledaju kako što bolje da žive. Tu se završila sva njihova revolucionarnost.“ To Ljubovo pismo je za mene bila prva vijest o tome što se sa našim političkim emigrantima događalo u Sovjetskom Savezu. Dotle, smatrao sam da su ti ljudi koji su u Rusiji bili još od četrdeset osme daleko iznad nas, da su učili i usavršavali se dok smo mi po Golom otoku nosali ono kamenje i da oni - iskreno ti ovo govorim - nesumnjivo treba da rukovode tom našom borbom. Sebe sam video u

ulozi nekog ko bi bio u njihovoј blizini i ko bi više slušao i izvršavao nego odlučivao. Za samo tri dana shvatio sam da je Ljubo Kojić bio potpuno u pravu.

Doduše, Branko i Dušan došli su i da mi prenesu Perov poziv na večeru. Kad su ga ono osvijestili, palo mu je na pamet da čemo najlakše izgladiti stare čarke ako, kako je rekao ovoj dvojici, kod svoje kuće napravi dobru večerinku. Ja sam to, naravno, odbio, jer nijesam htio sa njim ni da razgovaram sve dok mi se debelo ne izvine za sve gadosti koje je pričao i pisao o meni. To sam im i rekao i napomenuo da možemo da razgovaramo tek kad se sretnemo negdje na ulici, nikako u njegovoj kući, kad mi se izvini i - ako me zadovolji to izvinjenje. Sjutradan nađosmo se pred Boljšim teatrom. Prišao mi je raširenih ruku:

- Vlado, molim te, oprosti mi. Izjeo sam govno, ne jedno - gomilu, onako lažući o tebi.
- Pusti, Pero, krupne riječi. Misliš li ti to iskreno?
- Ma, kako da ne, Vlado. To su bile svinjarije sa moje strane, najveće što se mogu zamisliti.

Nikad mi se nešto slično više neće desiti.

Rukovali smo se i otišli njegovoj kući. Počesmo priču. Ja o borbi, Pero o položajima. Prvo on napomenu da ne vjeruje da će me u Centralnom komitetu primiti neko važan, na šta sam mu ja odgovorio da će, ukoliko se to dogodi, odbiti svaki razgovor. Poslije toga ja navalih da ga ubjeđujem da treba svi da se okupimo na zajedničkim pozicijama i ciljevima, da treba da napišemo zajedničku platformu ili da se definitivno razidemo ako to nijesmo u stanju. Čak sam mu rekao: „Neka ljudi sami, demokratski, izaberu rukovodstvo organizacije. Nadam se da to nećemo biti ni ti ni ja.“ To što rekoh da neće izabrati mene - bi mu milo, ali što rekoh da neće ni njega - to mu nimalo ne bi milo. Odmah reče da će se, ako za to dođe vrijeme, novo rukovodstvo u Jugoslaviji određivati u ruskom Politbиру, a ne u nekoj emigrantskoj organizaciji.

Nikakvo on zvanje niti povjerenu dužnost nije imao. Radio je kao običan činovnik u Upravi civilnog vazduhoplovstva. Odmah sam ja video da sa Perom sreće nema, ali sam, pravo da ti kažem, htio na startu da izbjegnem direktnе sukobe. Glavni cilj mi je bio da se sporazumijem sa Centralnim komitetom i da dobijem mogućnost da slobodno radim, da organizujem ljude, da vršim propagandu medu njima.

U Centralni komitet su sa mnom pošli Olga Kamenska i načelnik Uprave za političke emigrante. Primio me Lisakov, zamjenik Jurija Andropova. Andropov je tada bio sekretar Centralnog komiteta KPSS za međunarodne odnose - ministar spoljnih poslova po partijskoj liniji. Međutim, nije me primio u svom kabinetu, nego u nekakvoj prijemnoj sobi. I to prilično hladno i zvanično. Pokušao sam da mu iznesem našu poziciju, čak i da mu uručim sve one naše materijale, imao sam ih u tašni, ali on samo odmahnu rukom: „Nije potrebno. Meni je sve to poznato.“ Onda počeh razgovor o našem statusu. Međutim, on meni reče:

- Slušajte, druže, da vam kažem otvoreno, na plenumu iz maja pedeset pete Centralni komitet je doneo odluku da potpuno promeni odnos prema Jugoslaviji i da ne može više postojati nikakva organizacija jugoslovenske političke emigracije u Sovjetskom Savezu, niti bilo kakav njen rad u odnosu na Jugoslaviju. Prema tome, vi u Sovjetskom Savezu morate da se opredelite samo između dve stvari: učenja i rada.

- O tome razgovora uopšte ne može biti. Ja sam u Sovjetski Savez doveden, vi znate kako, i ako ne želite da udovoljite mojim zahtjevima, tražim da mi smjesta date izlaznu vizu iz Sovjetskog Saveza!

Na tome se razgovor i završio. On očigledno nije bio ovlašćen bilo šta više da mi kaže. Ubjeđivao me da se ne ljutim i pričao da je takva trenutna situacija, ali da to, kao ne mora vječno trajati. U stvari, njihova politika prema meni i sličnima je tada i kasnije bila ovakva: neka ga tu sa nama i pod kontrolom. Kao kad se oružje napravi, konzervira i stavi u magacin. Ako dođe do rata - upotrijebi se, ako ne - neka ga u magacINU. Ja tako sramnu poziciju nijesam, naravno, htio sebi da dozvolim. Prvo, uvijek sam se u životu osjećao i ponašao kao samostalan čovjek. Drugo, nijesam ih cijenio ni za groš. Smatrao sam ih revzionistima. Kad je video da sam ja navalio da mi daju izlaznu vizu, reče mi:

- Ne možemo vam dati izlaznu vizu dok ne dobijete saglasnost neke zemlje da će da vas primi.

- Ako je dobijem?
- Odmah ćete dobiti izlaznu vizu.
- Možete li vi to meni napisati i ovjeriti?

Oko toga smo se pregonili desetak minuta. Na kraju, ode nekud i, stvarno, doneše to obećanje - otkucano, sa udarenim pečatom. Olgi Kamenskoj sam rekao, čim smo izašli:

- Vaš Centralni komitet u odnosu na nas vodi svinjsku politiku.

Upotrijebio sam rusku riječ *svoLoč* koja tamo predstavlja najveću uvredu.

- Znači, Vladimire Ivanoviću, vi smatrate da naš Centralni komitet vodi svinjsku politiku?!

- Ja sam rekao šta sam mislio, a vi sad podite pa im to prenesite. Uostalom, ja dobro znam da vi radite za policiju. Prvi put kad budem za to imao priliku, ja ću to nekom od njih reći u oči. Ne morate se bojati da će to njima ostati tajna.

Mislim da im nije to prenijela. Ja sam se osjećao, naprsto, zaključanim. Mjesec dana sam ostao u Moskvi. Na svoju ruku sam se viđao sa ljudima i razgovarao. Pozva me jednom pukovnik Karpejev, načelnik Uprave za političke emigrante. Cijenio me je taj čovjek i slagao se sa mnom u većini stvari. Naravno, kad smo bili sami. Čim bi neko ušao, on bi mijenjao ton i odnos.

- Vladimire Ivanoviću, vi ste dobar, ali i veoma naivan čovjek. Kao svi dobri ljudi. Svi ljudi sa kojima ste razgovarali prijavili su vas.

Pokazao mi je jedanaest prijava. Htjeli su time da mi pokažu koliko je sve to što ja želim uzaludno i da je krajnje vrijeme da legnem na rudu. Kratko vrijeme poslije toga, ponovo su me optužili i oni naši frakcionaši iz Albanije. Napisali su Centralnom komitetu da sam ja protiv odluka Dvadesetog kongresa KPSS, protiv Hruščova, da smatram da je njihova politika revizionistička, izdajnička, kontrarevolucionarna, da sam staljinista do srži kostiju, avanturista... Sve najgore. U takvim prilikama uvijek iznova sam se pitao: jesam li ja stvarno toliko glup da ne vidim i ne shvatam život oko sebe? Jesam li ja stvarno Don Kihot, kako je još u Albaniji pred mojim stanom vikao Panto Simić: „U ovoj kući živi Don Kihot Vlado Dapčević!“

Vratio sam se u Odesu i odmah pristao da radim. Privremeno - dok od nekoga ne dobijem ulaznu vizu. Ostali isto. Dali su nam da biramo: Makaljevka u Dombasu, Krivi Rog u Ukrajini ili Herson. Izabrali smo neke fabrike u Hersonu. Računali smo da ćemo najdalje za tri-četiri mjeseca otici iz Sovjetskog Saveza. U međuvremenu, u Odesi, na nekom tankom papiru napisali smo dvadesetak gusto kucanih stranica memoranduma sličnog onom koji smo napisali po dolasku u Albaniju. Poslali smo ga na tridesetak adresa - sve onim našim emigrantima po Odesi. Uglavnom su to bili oficiri.

Nekako u to vrijeme počeli su da se zaoštravaju odnosi između Kine i Sovjetskog Saveza, s jedne, i između Albanije i Sovjetskog Saveza, s druge strane. Bilo je već zakazano ono savjetovanje osamdeset jedne komunističke partije u Moskvi i ja sam krenuo tamo sa onim našim memorandumom. Odnio sam ga u albansku, kinesku i još neke ambasade socijalističkih zemalja, ali i predstavnicima komunističkih partija nekih zapadnih zemalja. Kineska delegacija je bila već stigla u Moskvu: Lio Šao Či, Teng Hsjaoping, Ču En Laj i Ce Bo Ta.

Ne znam da li je Pero bio dobio mig sa strane ili nije. Predstavnici CK KPSS su uporno ponavljali da sa njim niko od njih nije imao kontakte od pedeset četvrte, a Radonja i Lale Ivanović su mi rekli da im je neko od emigranata saopštio da su ga vidjeli sa Medvedevim. U svakom slučaju, Pero Popivoda je napisao jedan cirkular protiv mene i ove moje grupe i poslao ga po cijelom Sovjetskom Savezu. U njemu je, otrprilike, ovo pisalo:

U Odesi je organizvana neka prokinesko-proalbanska grupa, na čelu sa Vladom Dapčevićem. Onim Vladom Dapčevićem koji je poslije izlaska iz zatvora odlazio na večerinke kod Josipa Broza Tita i koji je bio u najtešnjim odnosima sa Rankovićem. Može se prepostaviti da ga je ovdje poslao Ranković da razbije našu političku emigraciju i da šteti interesima Sovjetskog Saveza. Pišu nekakva pisma na klozet-papiru u kojima se tačno vide Dapčevićeva prokineska pozicija i njegovo neprijateljstvo prema Sovjetskom Savezu.

Otišao sam u kinesku ambasadu i tražio prijem kod Li Šao Čija... Ma, kakav posao. O tome me uopšte nije bilo briga. Na to savjetovanje nijesu pozvali Savez komunista Jugoslavije - nijesu ga ni smatrali komunističkim, pa smo mi tražili da neko od nas jugoslovenskih komunista, prisustvuje

savjetovanju. Li Šao Čija nijesam video, ali mi je jedan službenik u ambasadi prenio njegovu poruku. Reče da je ovaj imao namjeru sa mnom da se sretne, da je spriječen jer su im iznenada promijenili program posjete i odveli u obilazak neke fabrike, ali da će on, Li Šao Či, zastupati našu stvar na savjetovanju, jer se slaže sa našim stavovima, i tražiti da nas u toku savjetovanja ipak pozovu.

Nas nijesu pozvali, a Savez komunista Jugoslavije su osudili kao antimarksističku, antikomunističku i antisocijalističku partiju i pozvali su sve komuniste svijeta da najodlučnije povedu borbu protiv revizionizma i da međunarodni radnički pokret ograde od njegovog uticaja. Fidel Castro je u to vrijeme otvoreno pisao: „Savez komunista Jugoslavije nije ni partija ni komunistička.“ Hruščov se, naravno, sa tim nije slagao i strahovito je napao Envera Hodžu. Lakše mu je, valjda, bilo protiv Envera nego protiv Kineza. Međutim, Enver mu ne ostade dužan. Otvoreno ga je optužio za revizionizam, za unošenje konfuzije u međunarodni komunistički pokret, za prevrtljivost u govoru i odlučivanju, za neprestano stavljanje komunističkih partija pred svršen čin... Hruščov se razbjesnio, ustao i ovako počeo: „Razuzdano slovo Envera Hodže...“ Napavši Albaniju, napao je i Kinu. Tako se to i shvatilo jer su stavovi njihove dvije partije bili istovjetni. Deklaracija i ocjena o revizionizmu je ipak usvojena i objavljena u „Pravdi“.

Ocijenili smo da ćemo poslije toga opet moći politički da radimo. Tim prije što su druge emigracije - turska, iranska i ne znam koliko još, osim grčke, već nesmetano radile. Na Grke su čak tenkove slali. Bili su se pobunili u Taškentu, jer je Hruščov samovoljno smijenio čitav njihov Centralni komitet na čelu sa Zaharijadom, a njega internirao u tamo neko mjesto u sjevernoj Rusiji. U ovakvoj situaciji ohrabrilovalo me i to što me niko nije sprečavao da putujem i da se viđam sa ljudima. U Rusiji je, inače, za emigrante koji nijesu bili građani SSSR-a postojalo strogo pravilo: bez posebne dozvole nije se smjelo napuštati mjesto boravka.

Odmah smo sjeli Radonja, Lale Ivanović, ja i još neki i napisali jednu kratku rezoluciju. Ovog puta, namjeravali smo da je ponudimo na potpis svim jugoslovenskim emigrantima. Adrese iste: KPSS i ostale komunističke partije. Doduše, Lale Ivanović je insistirao da pored revizionizma osudimo i dogmatizam. Htio je, valjda, da se na taj način preporučimo CK KPSS. Međutim, ja to presjekoh: „Ne borimo se mi protiv dogmatizma, nego protiv revizionizma!“ Uostalom, jednom je Gomulka rekao: „Dogmatizam je nešto kao prehlada, a revizionizam je smrtna bolest“...

Šta ne znaš? Ja ti kažem šta je čovjek tada rekao i od tebe, naravno, ne očekujem da to odobriš. Znam ja da ste vi tamo u Jugoslaviji sa majčinim mljekom posisali antikomunizam i mržnju prema Kominterni i Sovjetskom Savezu... Kako može dogmatizam biti „smrtna bolest“?... U redu, živjele fraze. Hoćemo li dalje?

Glavni sadržaj naše rezolucije: „Na osnovu deklaracije savjetovanja osamdeset jedne partije i jasne osude jugoslovenskog revizionizma mi, jugoslovenski komunisti, koji smo najpozvаниji da vodimo borbu protiv revizionizma, tražimo od vlada i partija svih socijalističkih zemalja da nama, jugoslovenskim komunistima, koji se sticajem okolnosti nalazimo na teritoriji vaših zemalja, omogućite da učestvujemo u borbi protiv jugoslovenskog revizionizma.“

Iako je Pero Popivoda organizovao čitavu akciju protiv potpisivanja te naše rezolucije, a Momo Đurić čak lično predvodio jednu ekipu koja je to praktično trebala da spriječi, mi smo sakupili nešto oko sedamsto šezdeset potpisa naših ljudi u raznim socijalističkim zemljama. U samom Sovjetskom Savezu potpisalo je oko sto sedamdeset. Napravili smo kopije svega toga i predali svim ambasadama socijalističkih zemalja.

Meni je to dalo krila. Počeo sam da obilazim gradove i da okupljam emigrante. Doduše, mnogo puta su me i oni sami pozivali i plaćali mi put. Držao sam sastanke, konferencije, objašnjavao, ubjeđivao, propagirao... Jednog dana pozva me telefonom general Karpejev iz Uprave za političke emigrante. I to me našao kod Radonje. U svakom trenutku su znali gdje sam, reče: „Vladimire Ivanoviću, na razgovor vas poziva drug Andropov. U Centralnom komitetu treba da budemo u deset sati.“

Uđosmo kod Andropova. Kabinet ogroman, sa velikim konferencijskim stolom i dva okrugla stočića sa foteljama okolo. Dočekaše nas Andropov, Lisakov i još jedan zamjenik. Andropov mi je ljubazno prišao, pozdravio se sa mnom, ponudio me cigarettama i jedno pet minuta

ispitivao o zdravlju i nekim običnim stvarima. Ja sam na sve to kratko i površno odgovarao i čekao da dođe na red glavno.

- Dobio sam nalog od Politbiroa da vam saopštим njegovu odluku koja se odnosi na vas lično. Prije vašeg dolaska mi nismo imali nikakvih problema sa emigrantima. Od kad ste došli, počele su neke konferencije, pišu se memorandumi i rezolucije. To je dobilo velike razmjere. Pošto je vaš politički rad ovdje u raskoraku sa političkom linijom Centralnog komiteta KPSS, mi vas molimo, vrlo molimo da prestanete sa takvom djelatnošću. Ukoliko to odbijete, bićemo prinuđeni da vam otkažemo gostoprимstvo.

Znao sam da to što mi je rekao Andropov ne znači ništa drugo nego da će upotrijebiti mač kad već nijesu pomogla ona ranija ubjedivanja. Nijesam se dao zbuniti.

- Ne mogu da shvatim kako se može otkazati gostoprимstvo nekome ko ga uopšte od vas nije ni tražio. Vama je poznato da sam ja u Sovjetski Savez došao mimo svoje volje. Ja sam ovdje doveden. Pošto već osuđujete moju djelatnost, dozvolite bar vi da vam ukratko objasnim u čemu se sastoji ta moja djelatnost. Vi ste navikli da vas svi ovdje slave. Dozvolite da vam neko kaže nešto o stvarima koje neće nimalo biti slavopojke.

On me slušao, a ja sam govorio oko dva i po sata. O Jugoslaviji, o međunarodnoj situaciji, o Sovjetskom Savezu, o njegovim stavovima. Nijednom me nije prekinuo iako je to što sam rekao za njih moralo biti vrlo gorko. Andropov je, imao sam utisak, bio najobrazovaniji i najkulturniji član Centralnog komiteta KPSS. Na kraju sam rekao:

- Pitam vas, kao komunista komunistu, šta biste vi radili da ste na mom mjestu?

Pogledao me, malo se osmehnuo, razmislio i odgovorio:

- To isto što i vi.

- Znači, ja pravilno radim?

- A ne, ja to nisam rekao. Ja sam samo rekao da bih radio isto što i vi, ali da sam na vašem mjestu. A, šta biste vi uradili da ste na mom mjestu?

- Da sam član CK KPSS i da prihvatom njegovu sadašnju liniju, naravno, činio bih isto što i vi: sprovodio bih liniju Centralnog komiteta KPSS.

- Znači, razumjeli smo se.

Ja se ipak nijesam složio. Pod tim uslovima nijesam htio da ostajem u Sovjetskom Savezu. Pozvao sam se na njihove moralne obaveze prema meni, napomenuo da sam za Sovjetski Savez prosuo ne malo krvi i podnio toliko muka i tražio da me legalno prebace u neku drugu zemlju. Tražio sam da idem u Francusku. On mi to nije savjetovao jer su, kako je rekao, francuska i jugoslovenska vlada dobro sarađivale pa je prijetila opasnost da me isporuče Titu. Predložio mi je da idem u Finsku ili Austriju. Rusi su sa njima imali neke specijalne ugovore i Andropov je smatrao da se oni neće usudititi da me predaju.

Dok sam sa njim razgovarao, dva ili tri puta ga je zvao telefonom Hruščov. Bilo je to očigledno jer mu je Andropov odgovarao sa „Nikita Sergejeviču, još nisam završio“. Jednom mu je rekao: „Ne ide to lako i jednostavno. Kad završimo, doći ću kod vas da vas obavijestim.“ Valjda ga je ovaj pitao kako teče razgovor sa mnom. Iskreno rečeno, mene je malo začudilo da se taj Hruščov lično interesuje za to i da želi da me slomi i pridobiže za sebe. U čitavom tom razgovoru uvijek su bile pomiješane dvije stvari: izvjesna skrivena prijetnja i razne ponude i prijedlozi ako prihvativ ono što traže od mene.

Otišao sam najprije u austrijsku ambasadu. Ambasador mi reče, govorio je srpski kao ja, bio je dvanaest godina konzul u Jugoslaviji:

- Koliko ja znam o vama, mislim da od toga neće biti ništa. Ali, moja je dužnost da vaš zahtev prosledim i ja ću to svakako učiniti. Dođite za mesec dana.

Odbili su, i to glatko. Odbili su me i u finskoj ambasadi. I u francuskoj i u svim drugim redom... Na kraju sam otišao u američku ambasadu. Tamo su čak imali moj dosije! Znaju apsolutno sve. Čak i sve funkcije koje sam do četrdeset osme obavljao u Jugoslaviji. Upitah onog konzula:

- Šta će vam ovo?

- Znamo šta radite ovde a, u principu, nikad se ne zna ko će sutra biti na vlasti u Jugoslaviji. Ovde ste jedan od vodećih emigranata, možda biste to mogli biti baš vi. Mi uvek treba da znamo

kome treba da pomognemo, a kome da odmognemo.

- Meni biste sigurno - odmogli.
- Svim sredstvima.

Pošto je za mene garantovao tamo neki senator, on reče da će, ipak, zahtjev poslati u Ameriku. Za mjesec dana saopštio mi je:

- Da za vas garantuje lično predsednik SAD ne bismo vas pustili u zemlju.

Kad je, ono, počela da se zaoštrava situacija oko Kube, otišao sam u njihovu ambasadu i sreo se sa ambasadorom. Njihov ambasador u SSSR-u bio je važna ličnost - član Politbiroa kubanske partije. Beše fizički neki sitan čovjek. Ja sam mu rekao da po mojoj procjeni Amerikanci pripremaju napad na Kubu, objasnio sam mu svoju situaciju u SSSR-u i predložio da mene i još jedan broj naših ljudi, sve oficire - prime kao dobrovoljce. Ja sam sa ljudima već bio razgovarao o tome i htjeli su da idu. U Sovjetskom Savezu smo, inače, već politički bili totalno propali, a potpuno je svejedno da li ćemo se protiv imperijalizma biti na ovom ili na onom kraju planete.

- Koliko ljudi bi pošlo?

- Oko sto pedeset. Taj broj će biti još veći ukoliko Fidel Castro interveniše kod Hruščova, jer mnogi od njih su aktivni oficiri Crvene armije.

Bio je oduševljen. Rekao mi je da oni stvarno očekuju napad, da imaju masu ljudi koji su spremni da brane Kubu, ali da nemaju oficire, da bi to bila velika pomoć i da će odmah poslati depešu Fidelu Kastru. Dok se čekao odgovor, često sam odlazio u kubansku ambasadu na neke razgovore, pa sam, čak, jednom takvom prilikom, tamo sreo i Če Gevaru. Razgovarali smo bar dva sata. Castro je ovima u ambasadi naredio da mi odmah daju ulaznu vizu i poslao je pismo Hruščovu. Od Hruščova je tražio da se prvo meni, a onda i ostalima, omogući da dođemo na Kubu.

Čim sam od Kubanaca dobio vizu, otišao sam kod Rusa, sa onom potvrdom koju mi je onda dao Lisakov. Tamo mi rekoše: „Može, dođite sutra i ponesite fotografije.“ Kad sam se pojavio sjutradan, objasnili su mi da sam ja stanovnik hersonske oblasti, da su te stvari kod njih decentralizovane i da ću tamo dobiti vizu. To mi je potvrđio i pukovnik Karpejev. U Hersonu rekoh ovim mojima da idemo na Kubu. Opšte oduševljenje. U policiji sve saslušaše, ali mi ne dadoše vizu. Rekoše da moraju da pitaju Moskvu. Pozvao sam Karpejeva i pitao šta je sa vizom. Odgovorio mi je da je sve u redu i da ću je dobiti najdalje za nedelju dana. Prođe nedelju dana - ništa. Opet pozvah Karpejeva.

- Vladimire Ivanoviću, nažalost, moram da vam saopštим da niste dobili saglasnost za izdavanje vize!

Misljam da je lično Hruščov to zabranio. Odmah sam otišao u Moskvu i zvao Andropova. Nije tu, na službenom je putu, bolestan je... Gomila nekih razloga za odbijanje. Tako sam se iznervirao da sam svašta rekao šefu Ovira - centralne ustanove za izdavanje viza u Moskvi. Rekoh mu, pored ostalog, i da će se sjutra stidjeti za to što radi. Bez ikakvog uzbudivanja odgovorio mi je: „Sumnjam, ja sam ovde službenik, izvršavam naređenja, nemam zbog čega da se stidim.“

Ni do koga nijesam uspio da dođem. Pripremao se Dvadeset drugi kongres KPSS. I već se bilo pročulo - kakva je u to vrijeme u Moskvi bila konspiracija da je već sjutradan znalo pola Moskve ono što se prethodnog dana razgovaralo na Politbirou - da će Staljin biti izbačen iz Mauzoleja i da će biti prekinuti diplomatski odnosi sa Albanijom, uključujući i protjerivanje albanske ambasade iz Sovjetskog Saveza. Otišao sam u albansku ambasadu i to im ispričao. Upitah: je li to istina? Onaj mi reče: „Ne, to nije moguće!“, kao iznenađen, ali se, to je bilo toliko očigledno - pakuj!

Obe vijesti su bile tačne. Staljina su izbacili iz Mauzoleja, a Hruščov lično je napao Albaniju i čitavo njeno rukovodstvo - na čelu sa Enverom Hodžom. Suprotstavio mu se jedino Ču En Laj, šef kineske delegacije. Rekao je da taj njegov istup kineska delegacija doživljjava kao napad na bratsku partiju, da ga apsolutno osuđuje kao nešto nedopustivo i suprotno elementarnim internacionalističkim odnosima i da, zato, u znak protesta napušta Kongres. I otišli su. Hruščov je poslije toga otišao u Ameriku, tamo se udvarao Amerikancima, pa kad se vratio - napali su ga Kinezi. Onda je on otišao kod Mao Ce Tunga da vadi stvar i tada su se posvadali načisto.

Kad se konji biju - magarci plaćaju. Ja sam bio jedan od tih magaraca. Stao sam, sto odsto,

na stranu Albanaca i Kineza. Kad su Kinezi počeli da objavljuju pisma o svemu što se događalo između njih i Rusa, ja sam sjeo i napisao još jedno pismo svim komunističkim partijama. Povod je bio Hruščovljev intervju onom novinaru Sulsbergeru. Kad ga je pitao da li je Kuba socijalistička zemљa, odgovorio je da nije, a kad je trebalo da kaže da li je to Jugoslavija, odgovorio je da jeste. I silno je nahvalio Tita. Ja se, naravno, sa tim nijesam složio i u tom pismu sam napisao da „neki najveći rukovodioci“ unose zabunu u svjetski komunistički pokret, posebno među jugoslovenskim komunistima. Tražio sam da se zauzme jasna pozicija o tome da li je Savez komunista Jugoslavije marksističko-lenjinistička partija, s obzirom na njen program usvojen pedeset osme godine i da li je Jugoslavija socijalistička zemљa s obzirom na to da njome rukovodi SKJ sa takvim programom i onakvom praksom. Pozvao sam se i na onu deklaraciju sa savjetovanja osamdeset jedne komunističke partije. Pismo Centralnom komitetu KPSS ubacio sam u njihovo sanduče, ostala sam odnio u ambasadu socijalističkih zemalja.

Mjesec i po dana poslije toga Mao Ce Tung je napisao onu brošuru pod istim naslovom: „Da li je Jugoslavija socijalistička zemљa?“ Trećina brošure su bili podaci i informacije koje smo mi pisali u pismima. Uključujući i ono prvo napisano u Albaniji. Rusi su odmah shvatili da je i to moje maslo. Počela je bitka šutog sa rogatim. Iako to nijesam smio, uglavnom sam boravio u Moskvi. Spavao sam kod Radonje, doručkovao kod jednog, ručao kod drugog. Novčano su me pomagali drugovi jer platu nikakvu nijesam primao. Jedno veče, nešto kasnije, upita me Radonja:

- Kakvo ti to novo pismo pišeš protiv sovjetske partije, navodno zbog njenog odnosa prema jugoslovenskim komunistima emigrantima.

- Ne pišem nikakvo.

- Pišeš, Vlado. Danas su me zvali u Centralni komitet, rekli da pišeš i zamolili da utičem na tebe da to ne činiš. Medvedev mi je rekao da će to biti donja granica preko koje oni neće moći preći.

Radonja me branio, govorio mu da me dobro poznaje, da za mene garantuje, da sam dobar čovjek i revolucionar, ali da on na mene ne može uticati ukoliko sam ja nešto riješio ili ukoliko sam u nešto ubijeden. Rekao mu je da bi bilo najbolje da me oni pozovu i sa mnom to rasprave. Ja zaista nisam pisao nikakvo novo pismo, ali sam, istina, jednom prilikom, iznerviran, rekao Radulu Markoviću - kratko sam boravio i kod njega - da će jedno takvo pismo napisati makar mi zbog njega i glavu skinuli. Radule je, po svemu sudeći, sve to ispričao - tamo gdje treba.

Medvedev me jednog dana pozvao. Našao me kod Radonje i zakazao razgovor u Upravi za političke emigrante. Došli su Medvedev, Lisakov i još dvojica. Jedan od njih je sve zapisivao. Imali su i magnetofon. To nije bio razgovor, nego svađa najvišeg stepena. Sa mnom je razgovarao Medvedev i odskakao od stolice. Ostali su slušali. Prvo me, istina, hvalio. I to naveliko i naširoko. Počev od toga kako odlično govorim ruski, kako sam odličan poznavalač teorije marksizma-lenjinizma, kako imam veliki talent organizatora... Prosto mi je bilo neprijatno. Prekinuo sam ga i rekao da meni te hvale uopšte ne trebaju. Znao sam da nešto mora doći poslije toga. Hvale su uvijek neka vrsta kupovanja.

- Svoju biografiju ćeu pisati ja. Ako ja budem dobro radio i borio se kao revolucionar, moja biografija će biti u skladu sa time. Ako se sa revolucionarnih pozicija srozani na pozicije revizionizma, možete me vi hvaliti koliko god hoćete ali ja ćeu ipak biti obična ništarija. Molim vas da odmah prijedemo na ono zbog čega ste me zvali.

Upitao me je:

- Kako to, Vladimire Ivanoviću, potucate se od nemila do nedraga?

- Potucam se zato što niko od nas ne može raditi dok vi ne javite šta će raditi. Vi to koristite da biste me prisilili na pokornost ekonomskim sredstvima. Ja sam toliko puta gladovao u životu, da me glađu sigurno nećete prisiliti ni na šta.

- Krećete se svuda po Sovjetskom Savezu. Odlazite čak i u zabranjene zone. Mi to trpimo. Živite u Moskvi bez dozvole. Pošto je vaš stav takav kakav je, mi ćemo vas predati u nadležnost upravnim organima.

Počeo je da mi prijeti. Ja ga pogledah i rekoh:

- Slušajte vi, Medvedev, mene ovdje neke stvari više nego čude. Ja sam zaprepašćen ovim

postupkom. Prvo, pokušavate da me podmitite nekakvim obećanjima i uslovima, onda mi prijetite. Hoćete da me kupite. Ako sam ja istinski revolucionar, onda me ni sa čim kupiti ne možete. Uvredljivo je za jednog revolucionara da uopšte tako nešto predlažete. Ako ja nijesam revolucionar nego ništarija pa sam spreman da se prodam, onda šteta para koje biste za jednu takvu ništariju potrošili. Uostalom, da sam htio da se prodajem, prodao bih se u Jugoslaviji, a ne ovdje vama, dvije hiljade kilometara daleko od moje zemlje. Uz to mi prijetite. Vi znate da ja nijesam od plašljivih. Mene uplašiti ne možete. Uostalom, dobro znate moju biografiju. Užasna je i sama pomisao da vi jednom komunisti možete da prijetite silom sovjetske države. Zar tako komunisti treba da razgovaraju jedan sa drugim? Vi dobro znate kako i koliko sam se ja borio za komunističku stvar i u toku rata i poslije njega. Dobro vam je poznato kakve sam sve muke podnio zbog jedinstva sa Sovjetskim Savezom, smatrajući ga glavnom snagom i tvrđavom svjetske proleterske revolucije. Iskreno da vam kažem, čini mi se da sa vašim karakterom nešto nije u redu...

- Kako to?

- Prije nekoliko dana pročitao sam onu vašu knjižicu *Tito - glavar izdajnika*, u kojoj pišete najstrašnije stvari o Titu. Sad tog istog Tita vi branite i progonite mene, Vlada Dapčevica, izigravajući ulogu jugoslovenske policije, i namjeravate da me hapsite zbog mog dosljednog komunističkog i internacionalističkog marksističko-lenjinističkog stava. On skoči kao oparen:

- Ja sam vojnik partije. U to vreme sam to pisao zato što je tada bila takva linija moje partije. Danas je linija moje partije drukčija.

- Pa znači da će vi i sjutra govoriti drukčije ukoliko se promijeni linija vaše partije. To, ipak, najviše govori o vama i vašem karakteru. Vi ste čovjek bez samostalnosti, bez trunque individualnosti. Da biste sačuvali svoj položaj, vi ste spremni da popljujete sve ono što ste govorili i radili juče.

On je neprestano skakao i vikao, ja sam bio miran. Pravo ratno stanje. Kad mi je na kraju pružio ruku, rekao sam mu: Ko meni prijeti milicijom, ja se sa njim ne rukujem. Okrenuo sam se i izašao. Prije toga obratio sam se i onom Lisakovu:

- Kod vas se događaju nevjерovatne stvari pa se pitam da li ja vama uopšte još treba da vjerujem. Jeste li vi, druže Lisakov, potpisali ovo obećanje da ću dobiti izlaznu vizu onog trenutka kad od bilo koje zemlje dobijem ulaznu?

- Jesam.

- Zašto ste pogazili riječ, onog trenutka kad sam dobio kubansku ulaznu vizu?

- Morali smo to da učinimo. Vaš odlazak na Kubu se ne bi mogao sakriti i oko toga bi sa svih strana počeli napadi na nas. Na Kubu takođe. Počele bi da se povlače paralele sa Španijom i interbrigadama pre rata. Drugo, mi imamo i moralne obaveze prema vama. Mogli biste tamo da poginete...

- Kakav je to način! Smatrati li vi da sam ja budala, ili što? Šaljete vojsku i rakete na Kubu i to ne predstavlja opasnost za izbjeganje međunarodnih sporova, a odlazak nekakvog emigranta Vlada Dapčevića na Kubu može da stvori međunarodne probleme! To je vaš najobičniji izgovor.

Gledao sam ga i mislio: Pička tebi tvoje matere!

I ranije sam shvatio da je u Sovjetskom Savezu potpuno pobijedila revizionistička politika. Jedno vrijeme sam se, kao i mnogi drugi, nadoao da je to privremeno i da će sovjetska boljševička partija naći snage da sve to prevlada. Međutim, za vrijeme boravka u Sovjetskom Savezu u tom pogledu je svaka moja iluzija pala. Vidio sam da je revizionizam pobijedio i u sovjetskoj partiji i u sovjetskom društvu. Vidio sam da se Sovjetski Savez pretvorio u neku vrstu birokratsko-feudalne zemlje, sa feudalnim privilegijama krupne birokratije i da u njemu dalje može doći samo do otvorene restauracije kapitalizma. Znao sam da će početi otvoreno da me progone i hapse i da će me, vjerovatno, poslati i u neki logor.

Tih dana Radonja je otputovao u Poljsku i ja sam se, naravno, odselio iz njegove kuće. Poslije nekoliko dana sam pozvao Radonjinu ženu da pitam da li se Radonja javlja i šta ima novo, a ona odgovori da jesu, da su dobro i da dođem da uzmem neko pismo koje je u međuvremenu stiglo za mene. Neposredno prije mog dolaska, na Radonjinim vratima zvonila su dva policijaca - jedan potpukovnik u uniformi i jedan u civilu. Kad im je Radonjina žena rekla da nisam tu,

odgovorili su da će sačekati jer znaju da dolazim. Prisluškivali su. Kad sam zvonio, Radonjina žena mi je otvorila sva unezvijerena i odmah dala do znanja da me čekaju.

- Treba da podlete sa nama.

- Zašto?

- Dobili smo zadatok da vas privedemo radi razgovora.

- Pa, to je hapšenje!

- Ne, to je privođenje.

Rusi se u takvim situacijama ponašaju kao naši. Kažu nije hapšenje nego izolacija! Izolacija, a tamo ih prebjiali k'o volove!

- Molim vas, treba odmah da krenemo.

- Ja odmah nikud ne krećem - ako ćemo se i biti. Prvo ću kafu da popijem.

- Vladimire Ivanoviću, odmah treba da krenemo, tamo vas čekaju.

- Neka čeka ko god 'oce. Uostalom, da ste me obavijestili, došao bih sam. 'Oćete li me vezati ovdje ili tamo?

- Nećemo vas vezati.

Kad je vidio da ja stvarno neću da idem bez kafe, a nije htio sa mnom tamo da se bije, on šta će - sačeka. Kad sam popio kafu, odvezoše me u rejonsku stanicu milicije. Stanica k'o svaka rejonska stanica milicije: puna raznih kriminalaca, vika, guranje, psovke. Tri sata su me držali na nekoj klupi sa tim kriminalcima. Dvojica policajaca su sjedila sa mnom - jedan sa jedne, drugi sa druge strane. Kad mi je dosadilo, tražio sam od jednog od njih da ode tamo i da protestuje da me prime, jer ću, u suprotnom, da odem makar se tamo sa njima potukao. Uvedoše me kod nekog pukovnika:

- Vi živite u Moskvi bez dozvole. To je protivzakonito i za vas imam nalog da u roku dvadeset četiri časa napustite teritoriju Moskve.

- Ja više od godinu dana živim u Moskvi bez dozvole, otkud ste se baš sad sjetili da je nemam?

- Niti o tome nešto znam, niti me to interesuje. Ja imam ovaj nalog i pobrinuću se da on bude izvršen. Molim vas da postupite po nalogu i odete u Herson. Ukoliko to ne učinite, sprovešćemo vas stražara.

U Herson sam otišao sjutradan vozom, ali sam se za petnaestak dana opet vratio u Moskvu i napisao pismo Centralnom komitetu KPSS. Nisam birao riječi. U Moskvi opšta gužva i nervoza. Kinezi demonstrativno otišli, Staljina izbacili iz Mauzoleja, Albance protjerali... Još poslali neke emigrante da razbiju staklo na albanskoj ambasadi. U Moskvi sam ponekad boravio kod sina i žene Marka Spahića. Pošto su to ovi iz policije, naravno, znali, rekli su Markovoj ženi da mora da im javi ako se eventualno još jednom pojavit. Uz to rekli su joj da sam ja neprijatelj Sovjetskog Saveza. Ona se, kobajagi, začudila i rekla: „Pa, mi svi znamo da je on heroj!“ Na to su joj oni odgovorili: „Pustite vi to herojstvo. On je protiv linije naše partije, provodi neku liniju koja se dodiruje sa kineskom i albanskim i zato je on za nas neprijatelj. Kad sledeći put dođe, smesta ćete nam javiti.“ Ispričao mi je to sin, iako je i on radio za one za koje treba.

Upravo njega sam tih dana sreo na Arbatu i prihvatio poziv da odem kod njih na pečenu patku. Kad smo ušli - patka stvarno pečena i već servirana na stolu. Taman sam počeo da jedem, kad - ne lezi vraže - čuh Markovu ženu kako iz hodnika sasvim tiho telefonira nekom i pominje riječi „interesuje vas“. To mi je bilo dovoljno da bacim onu patku i zagrabilim preko vrata. Onaj njen sin pode sa mnom. Čim sam izašao iz zgrade, neki potrčaše za mnom i pokupiše, usput, nekog poručnika. Poče prava ulična potjera. Nijesam uspio da uskočim u neki trolejbus i - opkoliše me njih desetak. Odmah se okupi i onaj narod koji se tu zatekao. Jedan od ovih se obrati narodu i poče da im objašnjava kako smo mi - ja i Markovi sin - lopovi. Navodno, on je ukrao, a ja sam mu pokazao šta da krade! Odmah sam počeo da vičem:

- Lažeš, pseto jedno! Ne vjerujte mu, hapse me zato što sam revolucionar, zato što sam marksista-lenjinista, zato što branim ono za šta su se borili Lenjin i Staljin.

Odnekud se pojaviše dva automobila, ovi nas zgrabiše, uguraše unutra i u - Lubjanku. Prvo su nas držali u nekom prijemnom odjeljenju i samo obilazili. Valjda dvadeset agenata je došlo da

nas vidi. Jedan od njih reče onom Markovom sinu: „Ti možeš da ideš!“ Ja sam tu sjedio do jedanaest sati uveče, kad se pojavio onaj isti potpukovnik što me uhapsio u Radonjinoj kući. Odveo me je u neki kabinet sa debelo tapaciranim vratima, kucao na ta vrata, uvukao se unutra i odmah izašao:

- Vladimire Ivanoviču, general-pukovnik vas moli da uđete.

Bili smo u kabinetu šefa policije za čitavu moskovsku oblast. Uđosmo unutra, pozdravili se sa generalom i sjedoh. On se smješka i veli:

- Vi mislite da od nas možete da se sakrijete.

- Da sam htio, budite sigurni da me nikad ne biste uhvatili. Ja to ne radim, ali vama moram reći da prema meni kršite sve internacionalističke obaveze. Ponašate se prema meni kao neprijatelju. Zamjenjujete zdravu glavu za bolesnu, grlite se sa američkim imperijalistima i sa revolucionistima, a progonite istinske revolucionare i komuniste.

- Ja sam šef milicije moskovske oblasti. Prema vama lično mogu da gajim ili ne gajim simpatije, ali to nema nikakvog značaja za ovaj naš razgovor. Svišto je da o tome sada govorite. Dobio sam naređenje sa najvišeg mesta i ako to naređenje ne izvršim, ja sutra više neću biti na ovom mestu. Saopštavam vam da u roku od dvadeset četiri sata morate napustiti Moskvu.

- Nemam novca ni za kartu, ni za hranu, ni za život uopšte.

- Ne sekirajte se zbog toga. Podlete sutra u Upravu za političke emigrante i sve ćeete tamo regulisati. Nemojte me pogrešno razumjeti, služba je služba. Mislim da me shvatate.

Izašao sam oko dva sata poslije ponoći. Sačekao me onaj potpukovnik i odveo u neki hotel. Sjutradan, u Crvenom krstu, u Upravi za emigrante, čekala me vozna karta prve klase, sto rubalja i prijedlog da idem na studije u Odesu. Prihvatio sam, privremeno, situaciju onakvu kakva je bila i riješio da u Odesi jedno vrijeme pišem doktorsku disertaciju o istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta od osamnaeste do šezdesete godine.

Ozbiljno sam se za to bio zagrijao. Čak sam jednom prilikom slučajno sreo Andropova i isposlovao njegovu pismenu saglasnost da mogu da radim i u moskovskom Institutu marksizma-lenjinizma. Tamo se, inače, nalazila arhiva Kominterne, a u arhivi Kominterne puno onoga što mi je moglo razjasniti mnoge od onih stvari koje su se sa jugoslovenskim komunistima u Sovjetskom Savezu dogadale pred rat. Čim sam dobio tu dozvolu, bukvalno sam otrčao u arhivu Kominterne. Ušao sam unutra, smjestili su me, primili narudžbu dokumenata i bez ikakvog komentara rekli da sačekam. Materijal se obično čekao oko pola sata. Prošlo je pola sata, pa sat, pa još pola sata... Moji papiri nikako nisu stizali. Onda su me pozvali kod upravnika i saopštili da ja tražena dokumenta nikako ne mogu dobiti. To mi je rekao čovjek koji je u međuvremenu dojurio iz Centralnog komiteta. Ja sam se, kad sam naručio dokumenta, pozvao i na onu dozvolu Andropova, bibliotekari su o svemu tome odmah obavijestili Centralni komitet jer je ta dokumentacija bila pod embargom, ovi su, po svemu sudeći, odmah pitali nekog na najvišem nivou i - ovaj je, naravno, zabranio. Tako je propala moja posljednja nada da će doći do pismenih dokaza za ono što sam mislio i o čemu se medu jugoslovenskim komunistima trideset sedme i kasnije dosta pričalo.

Pošto mi je onako prijavljena teza bila odbijena i spriječen svaki pristup izvornoj gradi, ja sam se odmah ohladio za studiranje. U međuvremenu, pokušao sam da odem i u Vijetnam kao dobrovoljac. Na čelu Sovjetskog Saveza već je bio Brežnjev. Napisao sam mu pismo i tražio da ne postupi onako kako je Hruščov postupio kad sam htio da idem na Kubu. Vijetnamci su htjeli da me prime. Brežnjev mi je odgovorio da će moći otici čim dobijem vijetnamsku vizu. Kad sam otiašao kod Vijetnamaca, dobih, međutim, odgovor da im je žao, ali da u aktuelnoj situaciji ne mogu da prihvate moju velikodušnu ponudu, na kojoj su mi, inače, veoma zahvalni... Čak mi je Ho Ši Min poručio, kako su mi saopštili, da to ne mogu prihvati zbog međunarodnih obaveza koje su prihvatali, ali da će ja biti prvi čovjek koji će biti pozvan u Vijetnam ukoliko se na tom planu nešto pozitivno promijeni.

Rusi su i to onemogućili. Potpuno su me onemogućili i blokirali. Ipak, ja sam i dalje obilazio neke gradove, susretao se sa ljudima, dogovarao, neki su dolazili u Odesu i - branio sam kinesku i albansku poziciju. Neko me, kako to uvijek biva, prijavio, pozvali su me u oblasni partijski komitet i u vidu posljednjeg upozorenja saopštili da prekinem sa tim. Njima je veoma

smetalo što sam ja o toj svojoj poziciji razgovarao sa našim emigrantima koji su bili aktivni oficiri Crvene armije. Zaprijetili su mi nekakvim specijalnim sudom.

To je već bila šezdeset šesta godina. Bilo mi je svega dosta. Nisam više mogao da smrdim u onoj Odesi i pišem neku jebenu tezu i riješio sam da odem u -jugoslovensku ambasadu! Još dok sam bio u Moskvi, godinu dana ranije, do mene su dopirali neki signali da bi trebalo da stupim u kontakt sa Jugoslovenima. I od Rusa i od ovih iz ambasade. Meni to, naravno, tada nije ni padalo na pamet, ali primjetio sam da se događaju neke čudne stvari. Na Dvadeset treći kongres KPSS došla je delegacija SKJ na čelu sa Rankovićem. Na televiziji se lijepo video Brežnjev, a još ljepše kako se kratko grli, recimo, sa Gomulkom, koji je tad bio generalni sekretar poljske partije, a jako dugačko i srdačno sa Rankovićem, koji je bio samo Titov zamjenik. U to vrijeme boravio sam u jednoj moskovskoj biblioteci i tu me, navodno slučajno, našao jedan sovjetski visoki partijski funkcioner. Pozdravio se sa mnom bog zna kako. Ja sam odmah počeo da mu se žalim zbog tretmana, a on je na to odgovorio: „Nemojte tako. Evo, sad se menja situacija u Jugoslaviji. Mi mislimo da je Ranković vrlo partijan čovek i da će se njegovim dolaskom mnogo toga u Jugoslaviji izmeniti.“

Ranković je tada držao sve operativne funkcije u Jugoslaviji: potpredsjednik Republike, šef UDB-e, organizacioni sekretar partije, čak i predsjednik Saveza boraca. Imao je svu vlast. Tito je išao na nekaku operaciju, a ovaj je i kormilo preuzimao. Oni su na osnovu svega toga i ko zna još čega zaključili da Ranković dolazi umjesto Tita. Ja sam znao da je to Ranković mogao da je htio, ali sam ovom Rusu rekao da to uopšte neće da se dogodi i da, makar se i dogodilo, to ne može uopšte promijeniti moj status jer je Ranković za mene - najobičniji dželat. On se tome suprotstavio i savjetovao me da sa Rankovićem nekako stupim u kontakt. Sličan znak dolazio je i iz ambasade. Nebojša Grebenar, nekada moj isljednik u Bileći, tada savjetnik naše ambasade u Moskvi, preko sestre Danice koja je u to vrijeme bila došla u SSSR da me posjeti, davao mi je do znanja da je sa najvišeg jugoslovenskog mjesta dobio nalog da sa mnom stupi u kontakt.

Ranković je u Moskvi, dakle, dočekan sa najvećom pompom. Čuo sam da je Krste Crvenkovski, koji je svemu tome prisustvovao, po povratku sve potanko referisao Titu, ko zna šta je još dodao i - Ranković je otišao kao da ga nikad nije ni bilo. Pored toga, navodno, saznao se da je i neki pijani udbovac iz pratnje naše delegacije tamo u jednom momentu nekome rekao: „E, sad će u Jugoslaviji Ranković doći na vlast!“

U rukovodstvu SKJ u toku nekoliko godina poslije 1960. godine već su se bile formirale dvije linije. Na čelu jedne bio je Kardelj, a na čelu druge Ranković. Ranković je bio na takozvanoj dogmatskoj liniji, bio je protiv slobodnog tržišta i svih mjera koje bi mogle da vode direktno u restauraciju kapitalizma. Znao je da će to za njih značiti gubitak vlasti. Jedno vrijeme Tito je bio na strani Rankovića, a protiv Kardelja. Kasnije se priklonio Kardelju protiv Rankovića. Ovo što se desilo u Moskvi vjerovatno je bila ona kaplja koja je pretegnula na stranu Kardelja. Tito se, prepostavljam, bojao da bi Ranković uz pomoć Sovjeta mogao da preuzme vlast u Jugoslaviji. Prisluškivanje je samo bilo izgovor za sklanjanje Rankovića.

U Sovjetskom Savezu sam bio totalno blokiran u bilo kakvom ozbiljnijem političkom radu. Svi moji pokušaji da izadem iz Sovjetskog Saveza, preko ambasade neke od zapadnih zemalja ili odlaskom na Kubu ili u Vijetnam, završili su se neuspjehom. Vidio sam da Rusi neće da me puste. Jedina mogućnost da izadem iz Sovjetskog Saveza bila je da dobijem jugoslovenski pasoš i da sa njim izadem. U tome me nijesu mogli spriječiti jer ja nijesam bio sovjetski, nego jugoslovenski državljanin i emigrant u Sovjetskom Savezu. Naravno, nijesam imao namjeru da se vraćam u Jugoslaviju. Znao sam šta me tamo čeka poslije svega onoga što sam radio. Tako sam riješio da pođem u ambasadu. Otišao sam sa Brankom Arsenijevićem.

Tada je Ranković već uveliko bio politički likvidiran. Naletio sam pravo na onog Grebenara. I on je mjesec dana poslije mog dolaska kao Rankovićev čovjek otišao pod led. Saopštio sam im da sam odlučio da se vratim u Jugoslaviju! Zapanjili su se i, uz to, još i zaprepastili kad su čuli da tražim garancije da me niko neće tamo progoniti zbog moje dotadašnje političke djelatnosti. Zakazaše mi da dodem za mjesec dana - početkom januara šezdeset sedme.

Kad sam se pojavio u zakazano vrijeme, umjesto već penzionisanog Grebenara, dočekao me

neki Krivokapić iz Kotora, i dao pismeni odgovor Ministarstva spoljnih poslova: „U Jugoslaviju se možete vratiti jer ste još njen državljanin. Ne dajemo vam nikakve garancije. Odmah po prelasku granice moraćete da odgovarate zbog svoje djelatnosti protiv Jugoslavije.“ Krivokapiću sam rekao: „Kad bih znao da me neće osuditi više od pet godina, odmah bi otišao. Pošto ne znam, moram malo da razmislim.“ Za nekoliko dana ponovo sam otišao u našu ambasadu i saopštio im da prihvatom. Tražio sam pasoš, ali su mi dali samo nekakav papir sa mojom fotografijom - pasavan koji je važio samo za odlazak u Jugoslaviju. Rusi su više od mjesec dana otezali sa izlaznom vizom, slali neke ljude i neke moje prijatelje Ruse da me mole da ne idem jer će tamo izgubiti glavu, ali su mi na kraju, na moje insistiranje, rekli: „Ideš u stoprocentnu smrt, ali kad si navalio - đavo nek te nosi!“

Sestra Danica je došla da mi pomogne da se spremim. Izašli smo iz Sovjetskog Saveza i, pošto nije bilo dozvoljeno drukčije, krenuli smo za Bukurešt.

Plavi pasoš

Od prvog momenta meni nije padalo na pamet da se vratim u Jugoslaviju. Htio sam, samo, da napustim Sovjetski Savez i da se poslije toga nekako dokopam Zapada. Pošto nijesam dobio jugoslovenski pasoš, morao sam sa onim pasavanom da idem u Bukurešt. Ali, znao sam da tu šansu nikako ne smijem propustiti - jer me Rumuni ne mogu vratiti Rusima, pošto nijesam ruski državljanin, niti me smiju predati Jugoslovenima - jer bi se time grdno zamjerili Rusima.

U Bukureštu nas je, na stanicu, sačekao Tomić, jedan naš drug i zet Miletin. Živio je u Krajovi kao emigrant. Dok smo ručali u nekom restoranu, naišao je Markušev. Otišli smo kod njega, porazgovarali i našli se na istoj idejnoj poziciji. Uveče me poveo na sastanak sa Opojevićem. Čekao sam na nekoj klupi dok ga je Markušev pozvao iz stana. I Opojević je razmišljao kao ja.

U Bukureštu sam proveo skoro dva mjeseca i imao sam neke kontakte sa Albancima, ali mi je bilo potpuno jasno da moram otići na Zapad. Najблиža mi je bila belgijska ambasada. Ušao sam u nju, tražio razgovor sa ambasadorom, a primio me konzul. Objasnio sam mu da sam ja jugoslovenski emigrant, da sam jedno vrijeme živio u Sovjetskom Savezu, ali da sam i odatle morao da odem pošto se ne slažem sa njihovom politikom. Taj nesretni konzul je razumio da sam ja nešto poput Đilasa ili nekog ruskog disidenta, izvadio je neki ogromni pečat i lupio ga na poleđini onog mog pasavana iako je već uveliko bio istekao. Ulazna viza u Belgiju je bila tu, ali je trebalo do nje stići. Vozom nijesam smio da idem preko Mađarske, pošto i dalje nijesam vjerovao Mađarima, a za avion nijesam imao pare. Trebalo je dati nešto oko sto trideset dolara. Rumunski novac se mogao i sakupiti, ali dolari nikako nijesu. Iz Sovjetskog Saveza sam bio ponio neke skupe stvari: skupocjeni foto-aparat, ručni sat i veliki prsten od platine, ali to nijesam mogao da prodam za dolare. Viza je bila turistička i važila je tri mjeseca. Od toga, mjesec dana sam već bio potrošio tražeći novac. Sjetih se Albanaca i, koliko god da mi je bilo neprijatno, otišao sam u njihovu ambasadu da tražim novac. Albanci su me hladno primili, iako sam prethodno od njihovog Centralnog komiteta dobio pismo u kome mi priznaju da sam prijatelj albanskog naroda, dali su mi dvije hiljade leja i rekli da za dolare moraju pitati Tirani. Dani prolaze, a oni ništa ne javljaju. Kad mi je dosadilo, a onih dvjesta dolara nije stizalo, ponovo sam otišao u albansku ambasadu, tražio ambasadora i, kad ga nijesam našao, sjeo sam da razgovaram sa nekim savjetnikom.

- Šta ovo znači? Prema vama sam uvijek bio iskren i otvoren. Od mene u svijetu sigurno nemate većeg prijatelja. Otvoreno sam branio vaše pozicije i kad sam znao da zbog toga glavu mogu da izgubim. Medvedev mi je čak rekao da sam svoje shvatanje donio u Sovjetski Savez 'zajedno sa onim koferom iz Albanije'...

Sjutradan su mi dali dvjesta dolara i nijesu htjeli da za uzvrat prime leje koje sam bio pripremio. Kartu sam platio i sa sedamdeset dolara u džepu obreo sam se na briselskom aerodromu. Ništa i nikog nisam znao. Sjeo sam u taksi i zamolio taksistu da me odvede u neki jeftin hotel. Taksisti sam platio dvadeset dolara, za jednu noć u sobi bez kupatila - deset i ostalo mi je četrdeset. Jedina adresa na koju sam tada mogao da se obratim bila je adresa Centralnog komiteta belgijske Gripine komunističke partije. To sam i učinio. Kupio sam njihove novine na kiosku, video adresu i otišao tamo.

Kad sam se tamo pojavio, sve što su mogli da mi pomognu jeste to što su mi dali adresu nekog hotelčića u kome se soba plaćala tri, umjesto devet dolara, koliko sam ja platio onu u hotelu u koji me odveo onaj taksista. Možeš misliti kakav je to hotel bio. Kad sam se smjestio i spao na nekoliko dolara, opet sam otišao kod njih. Tražio sam da mi pomognu da prodam one stvari koje sam donio sa sobom. Plašio sam se da me neko ne prevari. Oni ništa. Samo me gledaju i sliježu ramenima. Već sam dva dana gladovao kad sam prodao jedini zlatnik koji sam imao. Umjesto osamsto, koliko je vredio, za taj napoleon dobio sam samo osamdeset tri franka. Ona dva engleska štofa niko nije htio ni da kupi, a foto-aparat sam prodao vlasniku hotela za četiri i po hiljade franka, umjesto deset hiljada, koliko je sigurno vredio, i odmah sam platio hotel za mjesec dana unaprijed.

Opet sam otišao u Centralni komitet belgijske Komunističke partije i opet sam tražio pomoć. Pričao sam im cijelu svoju biografiju. Oni su me slušali, ali, vidim, da oni o meni još nemaju nikakvo obavještenje. Kad sam drugi put bio, poslali su pismo albanskoj partiji i pitali šta da rade sa mnom. Odgovor još nije bio stigao, a oni, pošto su bili mala partija, potpuno bez uticaja i bez novca, nisu mogli ništa sami da mi pomognu. Pisao sam nekim priateljima po bijelom svijetu i nekoj mojoj babi u Ameriku. Bio sam u takvoj situaciji da po deset dana nisam imao ni deset franaka da kupim pola hljeba. Jednog dana, stiže mi ček od trista dolara od babe iz Amerike. Odem u neku američku banku, a tamo mi onaj službenik reče: „Moramo da proverimo račun.“ Sedam- osam dana sam tamo zaredom odlazio. Ništa. Jednog dana u nekoj kafani naletim na nekog propalog pomorskog kapetana, pokažem mu onaj ček i on, čovjek, odmah kad ga je video reče mi da je ček ispravan i da su još prvog dana morali da mi ga isplate. Ponovo odem u onu banku, onaj službenik opet isto. Meni prekipe: „Plati mi ovo, gade, ili će te ovdje ubiti kao pseto!“ Odmah mi je dao petnaest hiljada franaka za onih trista dolara. U međuvremenu, jedan prijatelj iz Libije mi je poslao sto funti, a drugi iz Francuske deset hiljada francuskih franaka. Skupio sam tada, boga mi, cijelih četrdeset hiljada belgijskih franaka. Sa tim se već moglo fino živjeti duže vrijeme. Prvo sam se dobro najeo jer sam bio strašno izgladnio i omršavio. Nedeljama nijesam pošteno jeo. Znaš li ti kako se osjeća čovjek u bijelom svijetu kad nikoga ne poznaje i nema nikakvih sredstava?

Belgijske vlasti su me bar dvadesetak puta saslušavale i tražili, između ostalog, da im priznam koliko sam potplatio onog konzula u Bukureštu da mi da vizu. Ja sam bio čovjek bez pasoša i drugih dokumenata. Jedino što sam imao bio je onaj pečat belgijskog konzulata u Bukureštu, na onom mom pasavanu koji već dugo nije ništa vredio. Čim sam stigao u Brisel, preko Komesarijata UN za izbjeglice tražio sam azil u Belgiji. Azil nijesam dobijao, niti mi je policija davala boravak. A bez boravka si niko i ništa. Ne smiješ da radiš i samo lunjaš ulicama. Čak i ako nadeš neki ponižavajući posao, poslodavac to zloupotrebljava i plaća ti nekoliko puta manje od ionako bijedne nadnice.

Malo-pomalo, one pare se istopše i ja opet ostao bez dinara u džepu. Posljednjih osam hiljada franaka mi je čak neko ukrao. Čini mi se da je gazdarica hotela... Sa kakvom emigracijom? Kako da se povezujem kad ne znam nikoga. Bilo je ustaša i četnika, ali sam ja i tada bio njihov neprijatelj. U KP Belgije su mi, čak, rekli da se čuvam jer su me ustaše javno, preko nekog njihovog lista, osudile na smrt. Nekako su saznali da sam u Briselu. Neki ustaški emigrant je čak napisao da sam poslat kao ruski agent, da sam oko i uho Moskve u sjedištu NATO, da sam ubijao najbolje hrvatske sinove...

U belgijskoj državnoj bezbjednosti otvoreno su mi govorili da sam ja za njih opasan i nepoželjan čovjek i da odmah moram napustiti Belgiju. Dali su mi do znanja da me stalno imaju na oku i da će me onemogućiti ako pokušam bilo šta da radim. Ogromne su kazne za poslodavce koji primaju radnike bez urednih papira. U međuvremenu, neki od ovih iz KP Belgije bili su na ljetovanju u Albaniji i tamo se sporazumjeli sa Albancima da me jedno vrijeme pomažu na račun Albanske partije rada. Šest mjeseci su mi davali po deset hiljada franaka mjesečno. Više nijesu mogli. Nekako sam sa tim živio, iako je to bilo jako malo za pristojan život. Tada je kućna pomoćnica imala platu oko četrnaest hiljada franaka.

Jednog dana pozvali su me u policiju i saopštili: „Rok vam je prošao. Morate napustiti Belgiju ili ćete biti uhapšeni i osuđeni, a možda i predati Jugoslovenima.“ Rekoše: „Idite u Francusku“ i tačno mi objasnio gdje mogu da prijeđem granicu bez ikakvih papira. Jedan taksista me odvezao u neki gradić - pola belgijski, pola francuski, kupio sam kutiju cigara i pješke prešao u Francusku. Vozom sam otišao u Pariz i tamo našao jednog koji je sa mnom bio na Golom otoku.

Prespavao sam i sjutradan otišao u policiju. Čim su pregledali one moje papire - uhapsili su me. Poslije sat i po odvedoše me u neku luksuznu kancelariju. Tamo: šef za državnu bezbjednost, šef za Evropu, šef odjeljenja za Jugoslaviju i - moj dosije. Objasnio sam im svoj slučaj i rekao da sam došao da tražim politički azil. Pozvao sam se na francuske demokratske tradicije i slično. Rekoše: „Vaš slučaj je vrlo komplikovan, ali stavićemo ga u proceduru. Dođite sutra da date sve potrebne podatke pa ćemo videti.“

Dva mjeseca sam krvavo gladovao u Parizu. Jeo sam dnevno po pola kilograma ražanog

hljeba i pio po litar mlijeka. Kad sam uspio da nadem jednog koji mi je dao garanciju - tamo bez nečije garancije nema posla - našao sam nekakav ponižavajući posao i produžili su mi one papire. U međuvremenu, počeo sam da se upoznajem i povezujem sa našim emigrantima, da stvaram grupe i da ih ubjeđujem u potrebu revolucionarne borbe. Da, sa ekonomskom emigracijom. Oformio sam nekoliko grupa, propagirao sam marksizam-lenjinizam, držao im predavanja, diskutovao sa njima o raznim problemima. I to, poslije dvanaest sati rada i tri sata izgubljena u putu na gradilište i sa gradilišta. Htio sam da napravimo organizaciju, da pokrenemo list, preko njega da iznosimo naša gledišta i stvaramo osnov za formiranje komunističke organizacije.

Poslije šest mjeseci boravka u Francuskoj, pozvaše me jednog dana u policiju i saopštiše odluku ministra unutrašnjih poslova - da u roku od dvadeset četiri časa napustim Francusku! Ponovo sam otišao u Belgiju, prespavao sam kod nekog našeg emigranta i već sjutradan se prijavio belgijskoj direkciji firme u kojoj sam radio u Francuskoj. Pokazao sam se dobro, pa su me bili preporučili Belgijancima. Oni su to i namjeravali i, čak, bili prijavili policiji da su mi dali posao. Ali, čim su ovi u policiji shvatili o kome je riječ, dali su se u potjeru za mnom. Šta sam mogao - ponovo sam ilegalno prešao u Francusku i sklonio se kod nekih mojih drugova. Poslije izvjesnog vremena, otišao sam u Švajcarsku. U Ženevi sam našao svog prijatelja, a ovaj je, pa, imao svog prijatelja, nekog Slovenca, a Slovenac je bio oženjen nekom bogatašicom, dobro situiran i mogao je da mi pomogne. I pomogao mi je - našao mi je posao u nekoj fabrički namještaja i policija mi je odobrila privremeni boravak. Zarađivao sam oko hiljadu švajcarskih franaka. Dobre su to pare bile da nijesam morao pola da odvajam za spavanje i doručak.

Nažalost, jednog dana su me sa radnog mjesta pozvali u policiju. Kad te tamo dižu sa radnog mjesta, ne piše ti se dobro. Usput su rekli direktoru fabrike - da me isplati. U policiji - svi ljubazni, ali mi kažu:

- Gospodine Dapčeviću, mi ne možemo udovoljiti vašoj želji za azilom. Pitali smo Belgiju i Francusku zašto ste protjerani i dobili teleks francuskog ministra, gospodina Marselena, da vas nikod odande nije protjerao i da možete da se vratite u Francusku kad zaželite. Ovaj teleks će vam služiti kao privremena legitimacija.

Ja slušam, gledam i čudim se da li ovako bezočno može da laže jedan ministar unutrašnjih poslova. Poslaše me u drugu policijsku stanicu da tamо sredim formalnosti. Sjeo sam u neki hodnik i gledao kako dovode one hipije, čuškaju ih i muvaju. Otvořiše se neka vrata, izade jedan policajac, pokaza na mene i pozva me - prstom! Ja - ni makac. Kad je video da se ja ne obazirem na onaj njegov prst, on dođe i reče:

- Izvolite ovamo.

Kofer ostade u onom hodniku. Povede me u odjeljenje u kome se uzimaju otisci. Kad sam shvatio u čemu je stvar, počeo sam da vičem, da se guram sa njima: „Sram vas bilo, šta to radite? Ja nijesam kriminalac, žaliću se Ujedinjenim nacijama.“ Tek tada shvatiše da nešto nije u redu. Telefoniraše u kantonalnu policiju i - odmah mi se izviniše. „Izvinite, molim vas, gospodine. Izvolite sjednite. Odmah će doći šef kantonalne policije.“ Došao je za pet minuta, još sa vrata počeo da se izvinjava, uzeo onaj moj kofer, smjestio me u auto i odvezao u Bazel - na granicu.

Na granici je pitao jednog francuskog žandarmerijskog oficira da li je u toku stvari gospodina Dapčevića, kako me nazvao. Onaj je odgovorio:

- Jesam.

- Znači sve je u redu.

- Da, sve je u redu.

Oficir me pozva da uđem u zgradu. Švajcarci su se pozdravili sa mnom, poželjeli mi srećan put i otišli.

Čim sam ušao u neku sobu, njih nekoliko povadiše pištolje i uperiše ih u mene: „Ruke uvis!“ Svi nakon striješeni. Pokazujem im onaj teleks - ništa ne vrijedi. Sve su mi oduzeli i, čak, svukli me do gole kože. Pretresli su me čitavog - do gaća i cipela. Kad je došla „marica“ i kad su neka dva žandarma pokušala da me uguraju pozadi, iza one mreže, pobunio sam se:

- Neću da ulazim tamo. Ja nijesam kriminalac, ja sam borac jugoslovenskog Pokreta otpora. Borio sam se za Francusku kao i za Jugoslaviju. Ovo što radite je sramota.

Onaj jedan žandarm stade, pogleda me i reče:

- I ja sam se borio u francuskom Pokretu otpora. Pa, mi smo ratni drugovi.

Mene je stavio pored sebe naprijed, a onog drugog žandarma je otjerao pozadi, iza one žice. Odvezli su me u žandarmerijsku kasarnu Sen Luj, petnaestak kilometara od granice i predali nekom potpukovniku. Kad je čovjek video onaj moj teleks i uporedio ga sa sasvim suprotnim naređenjem koje su oni imali, shvatio je da nešto nije u redu i stvarno svojski se zauzeo da stvar razjasni. U jednom momentu dođe i reče:

- Naša vlada je pitala belgijsku vladu zašto niste dobili azil u Belgiji. Belgijska vlada je odgovorila da je ona vama dala azil još u avgustu 1968. godine ali da vam ga nije mogla uručiti jer nije znala gdje se nalazite. Na osnovu toga, francuska vlada je riješila da idete u Belgiju.

Zamisli. To su bile debele laži. Odmah sam video da je to bila neka ujdurma, i to na nivou vlada. Pitao sam zašto moraju stražarno da me vode.

- Naše vlasti smatraju da ste vi vrlo opasan čovjek. Nemojte da se bunite i ljutite, vezaćemo vas i odvesti do belgijske granice.

Dadoše me opet onom iz Pokreta otpora i još jednom - vezanog. Čim smo ušli u voz, odmah me odvezao i počeo da se žali kako su u Francuskoj poslije rata najviše napredovali oni koji su u toku rata sarađivali sa okupatorom.

Na belgijskoj granici isto kao na francuskoj: „Ruke uvis!”, vezivanje, „marica” i pravac nekakva karaula. U karauli me posadiše na nekakvu stolicu i vezaše me za nju. Pet sati su me gladnog i žednog držali vezanog za onu stolicu. Otkucaše nešto i dadoše mi da potpišem: „U roku od četrdeset osam sati morate napustiti teritoriju Belgije!” Oni su sa mnom lakrdiju pravili. Odbio sam da potpišem. Ali, onaj potporučnik je bio neumoljiv:

- Ovdje ćete ostati vezani dok ovo ne potpišete. Ja sam dobio takvo naređenje i ja ću ga izvršiti. Vi potpišite ovo i onda idite u Brisel. Za četrdeset osam sati nadite one koji su meni naredili i svađajte se sa njima.

To je, stvarno, bio pametan prijedlog i ja sam odmah potpisao onaj papir. Dali su mi da jedem, pijem i automobilom su me odvezli na željezničku stanicu. Čak su mi i voznu kartu kupili. U Brisel sam stigao oko jedanaest sati i odmah otišao kod jednog prijatelja. Držao je kafanu i, inače, mnogo mi je i ranije pomagao. Odmah smo angažovali jednog advokata koji je već zastupao neke ljudе u istoj situaciji. Taj advokat je uspio da se izbori da mi odobre boravak od mjesec dana. A onda jednog dana, poslije osam mjeseci - saopštio mi je to na izlazu kuće u kojoj sam stanovao - i za politički azil u Belgiji. Politički azil i belgijsko državljanstvo dobio sam u oktobru ili novembru šezdeset devete godine, dakle, poslije dvije i po godine potucanja i maltretiranja po Zapadu.

U Belgiji nijesam mogao da nađem posao, pa sam jedno vrijeme radio kao radnik na izgradnji neke rafinerije u Holandiji. Nažalost, tamo sam se brzo razbolio - pod strašnim uslovima sam radio, po vjetru, kiši, na velikoj visini i hladnoći - pa sam ponovo morao da se vratim u Brisel. Tada se dogodila za mene veoma važna stvar.

Hranio sam se u restoranu tog mog prijatelja Jugoslovena. U nju je bar jednom nedeljno dolazila jedna vrlo pristojna belgijska porodica. Otac, majka i čerka. Roditelji su već imali više od pedeset godina, a čerka nešto preko trideset. Ja sam sjedio za svojim stolom, blizu njihovog, i odatle dosta dobro, silom prilika, iako to nijesam želio, mogao da čujem njihove razgovore. Otac je bio tipični konzervativac, a čerka je u tim njihovim porodičnim polemikama uvijek branila lijevu orijentaciju. Nijesam sa njima dolazio ni u kakav kontakt, ali mi se, moram priznati, veoma dopao način čerkinog razmišljanja.

Pošto su me tamo često viđali, zainteresovali su se ko sam. Naročito majka. Ovaj moj prijatelj, vlasnik restorana, naširoko im je ispričao sve što je znao o meni. Izgleda da se ta priča dopala majci i Mišlin. Jednog dana su pozvali mog prijatelja i njegovu porodicu u svoju kuću na selu. Moj prijatelj je insistirao da i ja pođem. Opirao sam se jer mene nijesu pozvali, ali me je on ubijedio da pođem. Bili smo tamo na ručku, čitavo poslije podne smo sjedili u bašti, razgovarali... Tu je počelo moje poznanstvo sa Mišlin. Bila mi se svidjela, ali zbog moje situacije, prije svega materijalne, što je ovdje veoma važno, ja nijesam mnogo insistirao na viđenju. Istina, jednom prilikom sam joj se razglednicom javio iz Francuske i ona je to odmah rekla ovom mom prijatelju.

Bilo joj je vrlo drago. Isto veče kad sam se bolestan iz Holandije vratio u Brisel, ovaj moj prijatelj, ne pitajući me, telefonirao je Mišlin. Živjela je sama. Ovdje je to običaj: čim dijete završi studije, odvaja se od roditelja. Rekao joj je da sam došao i da bih želio da je vidim. Odgovorila mu je da je već legla, da je kasno i još nešto slično tome, ali je on insistirao: „A, vi ustanite, obucite se, uzmite taksi i dođite.“ Zamisli, došla je.

Poslije toga vrlo često smo se viđali. Kada je prošlo izvjesno vrijeme, pozvala me sebi u stan i, malo-pomalo, potpuno smo se zbližili i zavoljeli. Jednog dana predložila mi je da se preselim kod nje.

Vjenčali smo se sljedeće, sedamdesete godine. Kad je trebalo da nam se rodi dijete, bili smo se dogovorili da mu ja dam naše ime - ako bude muško, odnosno da mu ona da njihovo ime - ukoliko bude žensko. Rodila nam se djevojčica. Prisustvovaо sam porođaju. Mišlin je vrlo plemenita. Bez obzira na naš dogovor, ona je znala da će mi biti milo da naša čerka nosi naše ime. Ovdje je praksa da se odmah poslije rođenja djeteta popuni formular, navedu tri imena i formular odnese u opštinu. Pola sata poslije porođaja Mišlin mi je rekla da napišem desetak ženskih imena koja se ovdje mogu izgavarati, da bi ona mogla da izabere tri i upiše u formular. Izabrala je: Milena, Radmila i Ana. Našu čerku, po ovom prvom imenu, zovu Milena.

Stekao sam krov nad glavom i namjeravaо da teorijski šire obradim sve ono što sam prošao. Rekao sam ti da sam bio osnovao nekoliko grupa u Parizu. Sa njima sam održavaо kontakte i namjeravaо da pokrenemo list i širi politički rad. Međutim, bilo mi je potpuno jasno da neće biti moguće ni izdavanje lista, ni knjige, ni stvaranje organizacije - bez materijalne osnove. Zato sam bio odlučio da otvorim prvo jednu, a onda i lanac prodavnica u mjestima u kojima rade naši radnici, prodavnica za prodaju naše hrane ili hrane slične našoj. Uspio sam da ubijedim Mišlin da mi da početni kapital. Uzela je kredit četiristo hiljada belgijskih franaka i dala mi. Ne, nije ona znala za moju organizaciju i politički rad. Rekao sam joj da hoću da dođem do sopstvenih sredstava jer mi je vrlo neprijatno da zavisim od nje. Čak sam tražio da radim kod njenog oca, imao je firmu za održavanje velikih i poznatih briselskih građevina, ali je on to odbio. Nije htio da dozvoli da njegov zet radi takve poslove.

Sa tim novcem Mišlin i ja smo u Parizu otvorili jednu radnju. Angažovaо sam nekog našeg radnika Prinčevca, bio je na Golom otoku, i njegovu ženu da vode tu radnju. I to, za njih pod veoma povoljnim uslovima: stanovali su besplatno, hranu uzimali besplatno i imali pola od čiste dobiti. Međutim, čim sam ja to pokrenuo, francuska i jugoslovenska policija, u kooperaciji, nastojale su da mi to unište. Francuska policija me često tražila u radnji i čak naredila onim Prinčevcima da dojave čim se pojavit.

Jednog dana otišao sam u Pariz. Naravno, sasvim legalno. Tada sam već imao sve papire i plavi pasoš Ujedinjenih nacija. Odmah sam shvatio da me ovo dvoje debelo potkradaju. I ne samo to. Jedne večeri u radnju su upala petorica policajaca na čelu sa šefom odjeljenja francuske državne bezbjednosti za Evropu. I to sa pištoljima u rukama. Podigao sam ruke uvis, pretresli su me i saopštili:

- Uhapšeni ste jer ste protjerani iz Francuske i bespravno ste prešli granicu.

Odveli su me negdje na kraj Pariza u jednu od onih rejonских policija. Objasnio sam im da sam još u Švajcarskoj dobio teleks francuskog ministra Marselena kojim je moj raniji izgon suspendovan. Mislili su da ih lažem ali su, ipak, provjerili i utvrdili da je to što govorim tačno. Ali, ovaj šef mi je otvoreno rekao da je u svemu tome nešto čudno jer su oni imali naređenje da me po svaku cijenu nadu, uhapse i protjeraju iz Francuske. I to kao vrlo opasnu ličnost. Rekao sam mu:

- Ne shvatam zašto me progonite. Ne miješam se u francuske stvari i ne poznajem skoro nijednog Francuza.

- Mi to znamo. Ali, mi znamo i to da ste vi protiv Tita, a Tito je naš prijatelj. Vi ste neprijatelj našeg prijatelja, dakle i naš neprijatelj. Pustićemo vas ako se obavežete da čete sutra u devet sati doći u državnu bezbjednost.

- U redu, ali me vratite tamo gdje ste me uhapsili.

On se nasmija i reče:

- Čovjek ne zna kako da se ponaša prema vama političkim emigrantima. Prije rata sam u

policiji bio šef jednog odjeljenja. Dobio sam naređenje da po svaku cijenu pronađem Đovanija Saragata jer je ilegalno živio u Parizu. Kao socijalista borio se politički protiv Musolinija, a mi smo nastojali da sa Musolinijem održavamo najbolje odnose. Nisam tada uspio da ga pronađem jer su ga Italijani dobro krili. Međutim, jedva šest-sedam godina poslije toga, Saragat je dolazio u Pariz. Ovog puta kao predsjednik Republike Italije i ja sam morao da angažujem tri hiljade policajaca da obezbijedim tog istog Saragata. Ko zna, moglo bi se dogoditi da jednog dana tako i vas obezbjeđujem.

Vratili su me u radnju, a sjutradan sam otišao u državnu bezbjednost. Primio me isti ovaj policajac i rekao:

- Tačno je da postoji ministrov teleks. Međutim, mi smatramo da ste vi vrlo opasan revolucionar i ministar unutrašnjih poslova Marselen donio je odluku da smjesta napustite teritoriju Francuske i da više u nju ne smijete dolaziti. Ako opet dođete, bićete uhapšeni.

Morao sam da napustim Francusku, radnja je propala - ovo dvoje su je opljačkali - a Mišlin je izgubila skoro šesto hiljada belgijskih franaka. Kasnije je sve saznala, ali mi nikad ni jednom jedinom riječju nije to prebacila.

U Belgiji sam se, poslije toga, sastajao sa nekim albanskim studentima, koji su studirali umjetnost, i pokušavao sam sa njima da nešto radim na liniji marksizma-lenjinizma. Jugoslovenskih radnika ovdje nije bilo. Ako ih je i bilo, radili su na autoputevima, daleko od Brisela. Oni sa kojima sam i dolazio u kontakt bili su tako niskog nivoa da nijesam znao sa čim da počnem. Psovali su i Jugoslaviju i socijalizam i komunizam... Šta da im onda objašnjavaš. Mada su i ti albanski slikari bili obični zlotrkići. Njih sve to uopšte nije interesovalo i brzo sam shvatio da je sve to silovanje stvari. Više su dolazili iz poštovanja prema mojim godinama i prošlosti, nego što ih je interesovao marksizam-lenjinizam. Istovremeno, prekinuta je i moja veza sa onim grupama u Francuskoj. Sve to nije bilo učvršćeno i osulo se.

Onda je jednog dana došao iz Sovjetskog Saveza sin Bogdana Jovovića. Poslali su ga ovi iz Sovjetskog Saveza, prije svega Mileta, da mi saopšti kako se stvara nova komunistička partija Jugoslavije. Nisam ja sa njim mnogo raspravljaо - nije on bio takvog nivoa - ali sam mu otvoreno rekao da mi se sve to skupa mnogo ne sviđa, da je lako njima iz Sovjetskog Saveza, iz potpune bezbjednosti, stavljati ljude u vatru, da je to besmislica - i sve to sam poručio Mileti.

Mileta je poslije toga, pod izgovorom da ide da obide sina, i sam došao u Pariz. Sreli smo se tamo i on je od mene tražio da mu predam svoje veze u Parizu i Francuskoj, da ga povezem sa ljudima. Rekao sam mu da od toga nema ništa, da smo bili nešto pokušali, ali da se sve raspalo poslije mog protjerivanja iz Francuske. Nije mi vjerovao, mislio je da ga odbijam iz drugih razloga.

Sa Miletom sam se tada razišao na dva-tri pitanja. Prvo, on je smatrao da Jugoslaviju treba vratiti u socijalistički tabor, a ja sam već tad bio ubijeden da taj tabor više ne postoji. Drugo, on je opravdavao intervenciju Rusa u Čehoslovačkoj, a ja nijesam. Treće, on je tvrdio da će Zapad parlamentarnim putem ući u socijalizam, ja sam govorio da je to besmislica. Četvrto, ja sam bio apsolutno protiv toga da se iz Sovjetskog Saveza stvaraju nekakve grupice nove komunističke partije po Jugoslaviji. Čak sam mu rekao da UDB-a sigurno zna sve što on namjerava i da će jednog dana, dok on bezbjedan sjedi u Kijevu, pokupiti sve te ljude i otjerati na robiju. Potpuno smo se razišli i po pitanju njihovog programa. Bio je toliko zastario, kao nešto što je moralno biti pisano pred rat ili u toku rata.

Taj razgovor smo vodili sedamdeset treće, a oni su odmah poslije toga napravili onu glupost sa barskim kongresom. I sam znaš kako je to završilo. Da stvar bude teža i ja sam zbog toga, ni kriv ni dužan, imao grdnne probleme. Čak je „Le Mond“ i mene upetljao u čitavu stvar, a „Frans press“ je agencijskim putem sastavio neku sličnu vijest. „Le Mondu“ sam poslao demant i kad sam vidio da ga ne objavljuju, otišao sam pravo u Pariz i tražio razgovor sa ondašnjim glavnim urednikom Fontenom. Objasnio sam mu da ja nijesam mogao stvarati nekakvu prosovjetsku organizaciju u Jugoslaviji jer sam smatrao da sovjetsko rukovodstvo vodi istu onaku revizionističku politiku kakvu je vodilo jugoslovensko rukovodstvo. Objavili su moj demant.

Ubrzo, međutim, u belgijskom glavnom listu „Le Soar“, objavljena je interpelacija protiv mene dva socijalistička poslanika u belgijskom parlamentu. Optužba ista: „Kako belgijska vlada

može da dozvoli da neko iz Belgije stvara u Jugoslaviji ilegalnu prosovjetsku organizaciju i da odavde za račun Sovjetskog Saveza vodi borbu protiv Jugoslavije, nama prijateljske zemlje." Odbranio me tada ministar pravde. Rekao je da oni imaju uvid u moje ponašanje i da ja sa tim nemam nikakve veze. Drugi put, u istom tom „Le Soaru" osvanula je izjava Staneta Dolanca da sam sve to organizovao ja, uz asistenciju Milete Perovića! Taj Stane Dolanc, kao glavni jugoslovenski policajac, savršeno je znao da ja sa tim nemam baš nikakve veze. Demantovao sam i to. Još sam dodao da Stane Dolanc laže da bi mi kod belgijskih vlasti i uopšte u Belgiji otežao normalan život. Sve su objavili.

Kidnapovanje

U dobrim odnosima sam ostao sa onom grupom u Bukureštu. Dopisivali smo se. Neki od njih su kod mene dolazili. Odlučio sara da odem do njih i naprsto da razmijenimo mišljenje o svemu i svačemu.

Pisao sam u Bukurešt da će doći i pisao sam, istovremeno, nekolicini drugova u Sovjetskom Savezu, Poljskoj, Albaniji da, ako mogu, dođu u Bukurešt da se sastanemo i da zauzmemos zajednički stav o svemu što se događa, pa i o Miletinom barskom kongresu. Sa mnom je krenuo Đoko Stojanović, moj drug iz Francuske. Radio je tamo kao radnik i nezavisno od mene bio se formirao na istoj političkoj liniji. Jedno vrijeme bio je član KP Francuske, pa se, kad je video da je i ona na revizionističkim pozicijama, preselio u Brisel, tamo radio i živio sa ženom i dvoje djece. Prvo veče po dolasku, pozvani smo kod Đorđa Markuševa na večeru. Došao je i Aleksandar Opojević i odmah me upozorio da mu je neki rođak njegove žene koji radi u rumunskoj državnoj bezbjednosti rekao da se UDB-a pripremila da me kidnapuje i da, zato, treba dobro da me čuvaju, da uvijek trojica-četvorica budu sa mnom i, navodno, da će rumunska policija strogo voditi računa da se to ne desi.

Za tih sedam dana nisam ništa posebno radio. Viđao sam se sa četiri-pet drugova, šetao sa njima po parkovima, pričali smo o svemu i svačemu. Jer, niko od ovih koji su pozvani, nijesu uspjeli da dođu. Nijesu dobili vize. Doduše, dvojica ili trojica su došli dva dana poslije mog kidnapovanja. Kad sam video da od nekog šireg sastanka i diskusije nema ništa, odlučio sam da skratim boravak i da se vraćam u Brisel. Posljednje veče nas je Aleksandar Opojević pozvao kod sebe na večeru. Bilo nas je četvorica: domaćin, Đorđe Markušev, Stojanović i ja. Od Opojevića sam telefonirao u Brisel i rekao Mišlin da ćemo u Brisel stići sjutra ujutro oko deset sati. Zamolio sam je da nas sačeka na aerodromu. I Đoko je razgovarao sa svojom ženom. Zatekla se to veče u posjeti kod Mišlin.

Negdje poslije večere, dok smo pili kafu i razgovarali, Opojevićeva žena je ušla u sobu koja gleda na ulicu, ali je ubrzo otvorila vrata i pozvala Opojevića. Ta njihova kuća bila je jedna veća vila. Imala je nekoliko stanova i bila je okružena drvećem. Kad su izašli iz sobe pitao sam Opojevića ima li kakvih problema. Odgovorio je da nema.

Kasnije sam saznao da je Opojevićeva žena primijetila da se mnogo ljudi muva pozadi kuće, oko tog drveća, da je na to upozorila Opojevića. Opojević je, međutim, bio ubijeden da su to rumunski policajci koji mene čuvaju.

Oko jedanaest sati krenuli smo u hotel. Kad smo krenuli, sreli smo njegovog sina koji se odnekud vraćao. Padala je kiša. Naišao je jedan automobil i Opojević ga je zaustavio. Opojević je bio zamjenik direktora preduzeća za distribuciju filmova, a to je bio automobil njegovog direktora. Vozio ga je sin tog direktora. Pristao je da nas odveze do hotela. Opojević je sjeo pored njega, a nas dvojica pozadi. Sa Markuševim smo se prije toga oprostili. Čim smo krenuli, primjetio sam da nas prati jedan bijeli automobil. Skrenusmo u neku sporednu ulicu - on za nama, skrenusmo ponovo u glavnu - on opet za nama.

Belgijska ambasada je bila sasvim blizu i, u momentu, palo mi je na pamet da 'se odvezemo pred ambasadu i da u nju uskočim. Nisam to učinio jer sam i ja smatrao da nas prate Rumuni. Kad smo ušli u hotel „Derebenti“, oko onih liftova je stajalo dvadesetak ljudi. Na recepciji - nema našeg ključa! Sav sam se već bio nakonstrijeo. Situacija sumnjiva da sumnjivija ne može biti. Opojević reče: „To su sigurno ovi iz rumunske policije išli da ti pretresu sobu, pa su, vjerovatno, zaboravili da vrate ključ.“ Dali su nam rezervni ključ. Ostavio sam ovu dvojicu nasred onog hola i krenuo sam do recepcije da zakažem buđenje. Kad sam se okrenuo, njih dvojice više nije bilo. Upitah se: Šta je ovo, majku mu? Trebalо je da me čekaju. Pomislio sam da su otišli do naše sobe da vide šta se tamo događa. Krenuo sam za njima, iako sam već bio odlučio da izjurim iz hotela i otrčim u belgijsku ambasadu. Uđoh u lift, ude za mnom i gomila onih koji su čekali pred liftom. Ja pritisnuh petnaesti sprat - oni i ne dotakoše onu dugmad. Niko ni riječi ne progovori. Samo su me gledali i

smješkali se. Kako sam izašao iz lifta i krenuo ka sobi, na mene se obrušilo ko zna koliko ljudi. Pljuštali su po meni udarci sa svih strana. Onda sam dobio udarac od koga sam počeo da gubim svijest. Dok sam padao, čuo sam smrtni ropac, krkljanje one dvojice.

Prvi put sam se osvijestio na podu između prednjeg i zadnjeg sjedišta nekog automobila. Bile su mi vezane i noge i ruke - kao paket! Jedan od njih mi je držao onu palicu duboko u ustima. Umalo se nijesam ugušio. Kako ne znaš? To je kratka palica, obmotana gazom i služi da te onemogući da vičeš. Ovaj koji me držao je tu palicu tako krvnički nabio u moje grlo da me taj bol i osvijestio. Kad je izvadio, sva je bila natopljena krvlju. Potpuno mi je ogulio grlo. Odvezli su me u neku vilu okruženu baštom. Kasnije sam čuo da su u toj vili držali i Imra Nada prije strijeljanja. Četvorica su me iznijeli iz kola i uz neke stepenice odnijeli u neku sobu. Kroz trepavice sam vidovalo da nose i Stojanovića i Opojevića. Prvo su me bacili na pod, a onda je prišao jedan, podigao me, stegao me između svojih nogu i toliko zategao one lisice da su mi se bile potpuno zarile u kost na rukama. Nerv mi je i danas oštećen zbog toga.

Ništa nijesu govorili, bili su zbog nečeg veoma uz nemireni i samo su se muvali onuda. Onda je došao nekakav ljekar sa slušalicama, oslušnuo mi je puls i šapatom nešto rekao jednom od ovih. Stavili su me na krevet, lisice malo podigli i ufalšovali su me od stopala do kukova. Nijesam mogao ni da mrdnem. Naizmjenično sam padao u nesvijest i budio se. Podigli su me, iznijeli onako kako su me i unijeli i posadili u sredinu, između dvojice, na zadnje sjedište automobila. Bio sam sav krvav. Polomili su mi zube, isjekli jezik, odrali grlo, polomili rebra i povrijedili sve unutrašnje organe. Tražio sam vode, mislio sam umrijeću od žeđi. Padao sam čas na jednu, čas na drugu stranu. Oni su me gurali i na kraju mi stavili na usta i nos neku maramu. Potpuno sam izgubio svijest. Probudio sam se sjutradan uveče u beogradskom Centralnom zatvoru, u jednoj celiji u suterenu.

Bivši šef državne bezbjednosti Rumunije, general Jon Pačepa, kad je emigrirao u SAD napisao je knjigu *Crveni horizonti* i u njoj opisao i ovo moje kidnapovanje. On tvrdi da su me Rumuni predali Jugoslovenima u toj vili, udaljenoj petnaestak kilometara od Bukurešta. Međutim, on je tamo napisao da su dogovor o tom mom kidnapovanju postigli lično Tito i Čaušesku prilikom boravka Čaušeskua na Brionima. Ja u to ne vjerujem. Prvo, šefovi država takve sporazume nikad ne prave. O tome se dogovaraju šefovi policija uz saglasnost političara. Drugo, mislim da u to Čaušesku nije bio umiješan. On je poslije tog događaja otkazao već zakazanu posjetu Jugoslaviji, a smijenio je šefa bukureštanske policije i ministra unutrašnjih poslova.

Bio sam skoro smrtno povrijeden i smjestili su me u zatvorsku bolnicu. Čitavo krilo su bili ispraznili zbog mene. Jedan udbovac stalno je sjedio uz mene. Svesrdno su me liječili, vodili su me na rendgene, učvršćivali rebra - i pogrešno su ih učvrstili. Krivo su srasla. Mjesec i po dana sam bio u bolnici, a kad sam se oporavio, prebacili su me u vojni zatvor u Ustaničkoj ulici na Voždovcu. Cio treći sprat je bio moj. Sjutradan je počelo saslušavanje. Prvi su došli šef jugoslovenske državne bezbjednosti Četković i njegova dva pomoćnika - Đerković i Jovanović. Sve su znali o meni. Apsolutno ništa novo ja njima nijesam mogao da kažem. Kidnapovan sam osmog avgusta sedamdeset pete, a sudu sam predat dvadeset drugog decembra iste godine.

Odmah sam se sukobio sa istražnim sudijom i tužiocem. Tražili su od mene da potpišem da sam uhapšen onda kad sam predat судu, a ne onda kad su me kidnapovali. Istražni sudija je bio pristojan. Predstavio se kao istražni sudija Okružnog suda u Beogradu, a tužilac Se dernjao:

- Mi sa tobom lepo postupamo, a možemo promeniti ploču!

Pa sam morao da mu kažem:

- Što se deres, žandarčino jedna!

Kad su me pitali koga određujem za advokata, odgovorio sam da ne znam. Trebalо je imati muda pa pristati na ulogu moga advokata. Tražio sam da obavijeste moju sestru Danicu i brata Milutina i prenio sam na njih ovlašćenje da izaberu advokata. Imao je hrabrosti da se prihvati jedino Jovan Barović, onaj što je brzo poslije toga poginuo u nekoj saobraćajnoj nesreći.

Skoro mjesec dana mi nijesu dozvolili da se sastanem sa advokatom. Na kraju sam morao da stupim u štrajk glađu. Tek sedmi dan štrajka došao je upravnik Centralnog zatvora - lamo su me ponovo prebacili – i sa njim istražni sudija. Boravio sam u celiji za na smrt osuđene, u kojoj je

boravio i onaj terorista Hrkač. Upravnik mi je obećao da će se sastati sa svojim advokatom ako prekinem štrajk glađu. Barović je sa svoje strane činio sve da stupa u kontakt sa mnom, ali, takođe, nije uspjevalo. Čak mu nijesu dali da se upozna sa istražnim materijalom. Sreli smo se poslije ovog upravnikovog obećanja. Nedelju dana prije suđenja pozvali su mene i Barovića i tvrdili: da sam htio oružanom silom da oborim vlast radničke klase u Jugoslaviji, da sam Bugarskoj dao Makedoniju (kao da sam ja prodavač duvana, a Makedonija obična kutija cigareta!), Albaniji - Kosovo; da sam htio da stavim Jugoslaviju pod dominaciju jedne velike strane sile!

Sve gore od goreg. Svaka od tih stvari pojedinačno predviđa smrtnu kaznu. Što je najgore, ni o jednoj od tih stvari nije bilo riječi na saslušanju, pa sam shvatio da se nešto iz temelja izmijenilo. Sve sam to, naravno, odbio kao najobičniju besmislicu i čak im rekao da i oni dovoljno dobro znaju da je to najobičnija budalaština. Sve što sam ja činio jeste to da sam se svim silama suprotstavljam revizionističkoj politici njenog rukovodstva i da sam se povezivao sa svima onima koji su smatrali da ta politika treba da se promijeni. Dakle, radilo se o mom odnosu prema politici rukovodstva zemlje, a ne prema mojoj zemlji.

Optužnicu su mi uručili samo dva dana prije suđenja. Sa advokatima sam se dogovorio - Barović je priključio i nekog advokata Kovačevića - da me oni brane samo po pravnim stvarima, jer sam kidnapovan kao državljanin Belgije na stranoj teritoriji i silom doveden u Jugoslaviju. Političku odbranu sam sam sebi spremio. Kad sam ušao u sudnicu, primijetio sam Mišlin, Milutina, dosta publike i novinare. Danica je već bila mrtva. Umrla je četiri-pet mjeseci poslije mog kidnapovanja. Barović mi je rekao, pošto se on često sa njom viđao, da je prosto presvisla od tuge. Međutim, već na otvaranju suđenja, sudija je proces proglašio tajnim. Pominjao je neke državne tajne i slične stvari. Digao sam se i počeo da vičem da je to ordinarna laž, da nikakvih tajni u vezi sa mnom nema, da je moja politička djelatnost bila javna, da sam kidnapovan kao građanin Belgije u Bukureštu i na silu doveden u Jugoslaviju, da sam pri tome skoro smrtno povrijeđen, da su time ozbiljno prekršene norme međunarodnog prava i jugoslovenski zakoni koji kidnapovanje inkriminišu kao teško krivično djelo, daje to najobičniji montirani politički proces...

Ništa nije pomoglo. Sudija je ispraznio salu. Nijesu dozvolili ni Mišlin, ni Milutinu da prisustvuju suđenju. To je bila lakrdija od suđenja. Tridesetak svojih svjedoka sam predložio da svjedoče. Nijedan nije stanovao dalje od nekoliko kilometara od one sudnice. Nikoga nijesu pozvali. Zato su, kao svjedoke optužbe, iz zatvora dovodili osuđene ibeovce, iz Pariza nekog njihovog agenta, doveli su i onog Lala Ivanovića što je sa mnom bio u Sovjetskom Savezu i njegovu ženu.

Advokati i ja insistirali smo da se utvrdi gdje sam ja bio četiri i po mjeseca od osmog avgusta do dvadeset i drugog decembra. Jer, oni su tvrdili da sam ja uhapšen u vršenju neprijateljske djelatnosti na teritoriji Jugoslavije dvadeset drugog decembra. Predsjednik suda je sve to odbijao i govorio da to uopšte nije važno. Zamisli, nije važno! Čak sam mu rekao: „Ja bih te pitao da li je to važno da je tebe neko zatvorio četiri i po mjeseca?“ Kad su svjedočili ovi koji su dovedeni iz zatvora, koji su sa mnom bili u Albaniji, u SSSR-u, u Francuskoj, advokati su tražili da se njihove izjave koje negiraju pojedine navode iz optužnice unesu u zapisnik. Predsjednik suda je i to odbio. Advokat Kovačević mu je čak rekao: „Kakav je ovo sud? Vi nećete da unosite u zapisnik ništa što služi u odbranu našeg klijenta, a unosite besmislice koje nemaju veze sa stvarnošću i u kojoj normalan čovjek ne može povjerovati.“

Suđenje je trajalo pet-šest dana. Po čitav dan su me držali tamo i ništa mi nijesu davali da okusim. Kad je trebalo da saopšte presudu, nijesam htio da uđem u sudnicu dok nijesu unutra pustili publiku.

- Vladimir Jovana Dapčević osuđuje se na smrtnu kaznu!

Prije toga čitali su obrazloženje presude koje nije bilo ništa drugo nego doslovce prepisana optužnica da bi tek na kraju rekli da se smrtna kazna zbog mojih godina, zbog porodičnog stanja, zbog učešće u NOB-u zamjenjuje na kaznu zatvora od dvadeset godina.

Robijao sam, video si, u požarevačkoj „Zabeli“. Namjeravao sam da tražim da me pošalju u zatvor u Sremskoj Mitrovici, u odjeljenje za strance. Tamo je režim izdržavanja kazne neuporedivo povoljniji. Uopšte, „Mitrovica“ je za osuđenike, posebno za političke, daleko bolja od „Zabele“. Ta

„Zabela“ je jedan od najgorih zatvora u Jugoslaviji. Možda je gori još jedino „Niš“. Osudenici su mi to pričali. Uostalom, i sam si vidio kakav je režim u „Zabeli“, a kakav, recimo, u slovenačkim zatvorima. Ne mogu se čak ni porebiti.

Privremeno su me tamo poslali, a ostao sam do kraja. Prilikom kidnapovanja polomili su mi zube i nijesam imao čime jesti. Onih pet krnjotaka što mi je ostalo bilo je neupotrebljivo. Samo su mi sekli jezik. Još u beogradskom Ce-Ze-u sam tražio da mi naprave proteze. Rekoše: „Mi nemamo Zubnu ambulantu. Jedina prava je u 'Zabeli'. U njoj radi odličan Zubni Ljekar Ćirić.“ Taj Ćirić je stvarno napravio nemoguće. Na tih pet mojih krnjotaka stavio je most koji, evo, i danas nosim. Šteta, umro je od srčane kapi, a bio je jedan od najboljih Zubnih Ljekara u Jugoslaviji. Trudio se iz petnih žila. Lijep, visok čovjek je bio. Poznavao me je još iz vremena kad je bio vojni student. Držao sam im ono poslije rata tamo nekakva predavanja.

Ti moji zatvorski dani u „Zabeli“ tekli su uglavnom mirno. Nijesu me maltretirali ni psovali, ni tukli, ni ponižavalci. Valjda im je tako bilo naređeno odozgo. Iako su u meni vidjeli najvećeg državnog neprijatelja, izvršavali su neke moje sitne želje, liječili su me kad sam bio bolestan, dozvoljavali su da me posjećuju Mišlin i Milena. Tražio sam da budem sam u cilji i to su mi dozvolili. Već prvog dana sam odbio da radim i zbog toga me nijesu kažnjavali iako je svaki osudenik dužan da radi. Ko odbije, šalju ga u samicu. Neprestano sam čitao. Najprije po dvanaest, a kad su mi oči oslabile, po deset sati dnevno. U međuvremenu, smanjili su mi kaznu na petnaest godina.

Najveći događaj za sve to vrijeme bio je onaj tvoj i Kalezićev dolazak. Istina, do danas mi nije jasno kako vam je pošlo za rukom da dođete do mene i šta je stajalo iza toga. Jer, sve te godine držali su me u onoj paklenoj „sedmici“ - sam si video: to je zatvor u zatvoru - baš zato što su htjeli da budem potpuno izolovan, da se za mene ništa ne zna. Kao da ne postojim.

Doduše, za takav tretman kao i za svaku sitnicu posebno morao sam da se izborim. I to od prvog dana. Recimo, poslije karantina - osuđenik kad dođe u zatvor prvo je jedno vrijeme u karantinu - bili su me rasporedili u cilju sa još tri kriminalca. U onih desetak kvadrata živjelo nas je četvorica. To je bio nemoguć život. Prvo, bili su cinkaroši - uprava ih je i stavila sa mnom da bi me cinkarili. Drugo, jedan od njih - iskasapio je ženu, a od sina napravio teškog invalida - tolike neprijatnosti mi je pravio, provocirao me, prijetio mi, da mi je život stvarao prosto nesnosnim. Stupio sam u štrajk gladi i tek sedmog dana su pristali da njih trojicu premjeste u drugu cilju.

Sve vrijeme mog boravka u „Zabeli“, ne računajući one redare i kantinjere, kontaktirao sam samo sa Batom Todorovićem. Bio je u cilji pored mene i često smo razgovarali. Sem, kad bismo se posvađali. To je bio kulturni čovjek, završio je dva fakulteta, obišao čitav svijet, ali je njegovo shvatanje bilo sto odsto buržoasko i suprotno mom. Nije skrivao svoju mržnju prema socijalizmu. Istovremeno, svim silama je nastojao da izade iz zatvora, pa se pomalo bojao da mu druženje sa mnom može naškoditi. Ulizivao se onim stražarima i tako što bi meni ponekad rekao neku svinjariju. Ja bih ga tada poslao u božiju mater... Poslije takvih kavgi znali smo i po godinu dana da ne govorimo. Na kraju su mu prekinuli kaznu. Bio je teško obolio od raka, nije to ni znao, pa su ga poslali kući. Međutim, stanje mu se pogoršalo, prenijeli su ga u bolnicu i kad je već bio u komi - donijeli su akt o pomilovanju. Tog dana je i umro.

I on je bio kidnapovan. Ali, u Italiji. Italijanska mafija ga je otela i na granici ilegalno predala jugoslovenskoj policiji. Prvo su ga jedno vrijeme držali u Ljubljani, a onda su ga prebacili u Beograd. Pričao mi je da je njegovo kidnapovanje bilo u kontekstu već tada postojećih sukoba i surevnjivosti između Srbije i Slovenije.

Mene su držali skoro dvanaest godina. Sa onih četrnaest mjeseci u istražnom zatvoru, od kidnapovanja u Bukureštu, avgusta sedamdeset pete, do izlaska iz zatvora, juna osamdeset osme, prošlo je trinaest godina manje dva mjeseca. A pustili su me zbog ozbiljnih intervencija belgijske vlade, tek poslije ogromnih napora koje je svih trinaest godina činila Mišlin. Bilo je došlo dotle da belgijska vlada nekoliko mjeseci nije davala agreman novom jugoslovenskom ambasadoru u Belgiji. Čak je na izvjestan način jugoslovenskim vlastima dala do znanja da i diplomatski odnosi mogu biti prekinuti ako ja ne budem oslobođen. Ja sam i belgijski državljanin, a tako oštra intervencija bila je izazvana i neizvršavanjem zvaničnog obećanja jugoslovenskih vlasti belgijskom ambasadoru. Prema tom obećanju, trebalo je da budem pušten godinu i po dana ranije.

Dva dana prije puštanja kod mene je došao neki, rekao bih, visoki funkcijer jugoslovenske državne bezbjednosti. Nije mi rekao da će biti pušten, ali me pitao da li bih uzeo jugoslovenski pasoš i raspitivao se da li će biti lojalan kad izadem iz zatvora. Odgovorio sam mu da je za svaku ljubav, pa i mržnju, potrebno najmanje dvoje i da će moje ponašanje zavisiti od njihovog ponašanja prema meni.

- Ako mi, kao ranije, budete slali provokatore i pravili razne smicalice, vratiću vam istom mjerom. Da smo načisto.

Odgovorio mi je da oni ipak moraju znati šta ja tamo radim.

Rekao sam mu:

- S kojim pravom tražite od mene da budem lojalan, a vi sami kažete da prema meni nećete biti lojalni i da ćete mi slati agente!

- Ako budete pušteni, nadam se da ćete izraziti zahvalnost Predsedništvu SFRJ.

- Zbog čega? Zar zato što ste me u ovoj novoj Jugoslaviji držali u raznim zatvorima dvadeset jednu godinu i dva mjeseca? Zar zato što ste me tukli, mučili, ponižavali kako nije mučen i ponižavan možda nijedan čovjek na zemljinoj kugli? Zar da zahvalim zato što je to Predsjedništvo, uz pomoć onih oko sebe, upropastilo ovu zemlju. Kako uopšte imate obraza da mi to kažete?!

Začutao je.

Posljednje veče, oko deset sati, u moju ćeliju su ušli komandiri čitave zatvorske straže i onaj Slavko. Sjećaš ga se. Završio je bogosloviju pa otišao u zatvorske stražare. I sa njim ste pravili intervju. Sve su pregledali, pretresli i odnijeli moje stvari. Ujutro, Slavko i dva stražara odveli su me u upravu. Presvukao sam se i tek tada mi je Slavko saopštio: „Došla ti je žena. Tu je ispred zgrade.“ Došla je sa savjetnikom belgijske ambasade. Dok sam bio u toj sobi, dvojica-trojica ljudi, komandir Spasić, jedan Zubni tehničar i još neki, dolazili su da se pozdrave sa mnom. Zatim su me odveli kod Marka Sovilja, zamjenika upravnika. Uručio mi je pasoš. Upravnik Tadeić, da ga Sovilj nije pozvao, vjerujem da ne bi došao ni da se pozdravimo. Valjda je bio ljut zbog onog slučaja sa vama. Popili smo kafu, pozdravili se i Slavko me je izveo pred zgradu.

Napolju je stajala Mišlin.

Automobilom belgijskog ambasadora odvezli smo se u Beograd - pravo u belgijsku ambasadu. Dočekao me ambasador - sav prepadnut. Molio me da ne izlazim iz ambasade do polijetanja aviona za Brisel. Međutim, Mišlin mi je u međuvremenu rekla da je moj brat Milutin ozbiljno bolestan i ja sam znao da moram da ga vidim. Jedva sam u to ubijedio ambasadora. Pomoglo mi je to što su oni odmah htjeli da mi daju belgijski pasoš, a ja nijesam imao fotografije pa sam sa onim savjetnikom morao da odem na Terizije, u „Bezistan“, da se slikam na onom automatu. Automat nije radio, a nije radio ni sljedeći, pa ni sljedeći... tako da sam se malo vozikao po Beogradu i uspio da vidim ponešto od Beograda. Prvi put poslije trideset godina. Nisam se slikao jer nijedan od tih automata nije radio.

Odlučno sam zahtijevao da vidim Milutina pa su popustili, ali pod uslovom da idem ambasadorovim kolima i da sa mnom pođu savjetnik i Mišlin. Pola sata sam razgovarao sa Milutinom i njegovom porodicom. Vratili smo se u ambasadu, nešto pojeli - malo sam se i šalio pa se ambasador na kraju bio malo opustio i raskravio - i otišli na aerodrom. Savjetnik nas je pratio sve do ulaska u avion.

Iz svega toga sam shvatio da su Belgijanci obećali jugoslovenskim vlastima da nikuda neću ići, da ni sa kim neću imati kontakt i da će prvim avionom odletjeti u Belgiju.

Ne, nijesam više odlazio u Jugoslaviju. Čak ni kad je Milutin umro. Mišlin je previše preplašena, a ni ovdje mi nijesu savjetovali da idem dok ne dobijem garancije da mi se tamo neće ništa dogoditi.

Naravno da želim da je vidim. Ta Jugoslavija je moja zemlja. Bez obzira na politička slaganja ili neslaganja sa njenim rukovodstvom. Ko je bio u pravu, pokazaće istorija. Ja danas bolujem sve njene muke i užasno mi je žao što se sve ovo sa njom dešava i što se ono u šta sam ja ugradio dobar dio svog života ruši i, čak, postoji opasnost da se totalno sruši. Najteže mi je to što ne mogu poći u Ljubljani i obići grobove one rodbine... Meni to niko direktno nije zabranio, ali se iz

onakvog ponašanja belgijskog ambasadora moglo razumjeti da sam u Jugoslaviji nepoželjan. Zato je bio onoliko uplašen, kao bez duše, kad sam ja insistirao da vidim Milutina. Da je bilo drugčije, ja bih ostao nekoliko dana u Beogradu i onda otišao u Belgiju.

Umoran sam

Evo, ispričao sam ti skoro čitav svoj život. Istina, u vrlo kratkom vremenu. Toliko kratkom da mi je bilo vrlo teško da sasvim precizno formulišem svoje misli, pa neko ko nije upoznat sa svim tim događajima može steći čak pogrešan utisak i o meni, i o mojoj političkoj djelatnosti, i o svemu ovome što sam pričao. Tim prije što je ovo što si čuo samo grubi prelaz preko onoga što sam ja stvarno prošao i preživio. Da bi se razumjela sva ta moja djelatnost i, kako će možda nekom izgledati, nevjerovalna i glupa tvrdoglavost, to neprekidno suprotstavljanje svima i svakome - neko će možda i pomisliti da sam ja bio neka vrsta luđaka ili slično - želim na kraju da kažem da su moji postupci, ipak, bili racionalni i da su se uvijek zasnivali na mojim idejnim i političkim ubjeđenjima. Čitavog života sam se trudio da ostanem dosljedan onome u šta sam uvjeren, bez obzira na posljedice po mene.

Ja sam se prvo formirao u porodici. Bila je to jedna od tipičnih crnogorskih porodica sa patrijarhalnim načinom života i patrijarhalnim shvatanjem. U njoj sam prosto usisao, upio sve osnovne patrijarhalne vrijednosti: poštenje, hrabrost, spremnost da se pritekne u pomoć onome ko je u nevolji, osjećaj ličnog dostojanstva i njegovu odbranu po svaku cijenu - po onoj devizi „sve za obraz, a obraz nizašto na svijetu“... Te vrijednosti koje sam stekao u porodici i okolini u kojoj sam živio kod mene su se ujedinile sa idejom komunizma i osnovnim komunističkim vrijednostima i shvatanjima. Pošto sam u ranoj mladosti, u šesnaestoj godini, stupio u Komunističku partiju, sve ovo o čemu ti govorim bilo je povezano i sa neposrednim revolucionarnim radom. Kako sam shvatio i apsolutno se uvjерio da je pobjeda ideje komunizma jedina mogućnost da se čovječanstvo osloboди od eksploracije, od ugnjetavanja, od egoizma, od svih onih mana koje klasno društvo sobom donosi, ja sam, usvajajući komunizam kao ideju, smatrao da mi je dužnost da sve svoje snage i sve svoje sposobnosti, ne popuštajući ni pred kakvim opasnostima i teškoćama, uložim u borbu za sprovodenje te ideje u život.

Još prije rata, u punom smilisu te riječi, formirao sam se kao marksist-lenjinist, kao revolucionar - i u teoriji i u praksi. Učestvujući u akcijama, smatrao sam za svoju dužnost ono što je u jednom stihu ovako izrazio Mažuranić:

Dobar pastir što kazuje inom, i sa svojim potvrđuje činom.

Najteže i najopasnije stvari sam, zato, preuzimao na sebe. Smatrao sam nemoralnim da druge pozivam na borbu, bitku, demonstracije, sukobe sa policijom, na obračune sa ljotićevcima, a da sam, prvi, drugima to ne pokažem primjerom. Iz toga su proizlazile sve te moje bitke, ranjavanja, hapšenja, tuče sa šefovima policije, policajcima... iako sam uvijek bio svjestan da će posljedice biti deset puta teže po mene. U svim tim stvarima ja sam, u krajnjoj liniji, branio svoje ljudsko i lično dostojanstvo na onim vrijednostima koje sam ti pomenuo, koje su tokom vijekova bile izgrađivane kod nas u Crnoj Gori. Jednom prilikom, kad su me u Bileću pozvali u upravu na razgovor, rekao sam Mijoviću, zamjeniku upravnika, baš to: „Ja ovdje ništa drugo ne činim nego branim svoje lično dostojanstvo.“

Ispričao sam ti dosta o Golom otoku. Iz svih onih detalja mogao si da shvatiš šta se sve na tom ostrvu događalo, ali ti nijesam rekao glavno. Ja sam za vrijeme bivše Jugoslavije prošao mnoge zatvore, doživio strahovita premlaćivanja, skoro do smrti, razne torture, ali sve je to tada trajalo relativno kratko i tačno su se znale stvari: i ko ti je glavni neprijatelj i da on to čini da bi zadržao svoju vlast. Iz onoga što sam ti pričao o četrdeset osmoj, o mojim dilemama i stavovima, mogao si vidjeti da ja moje tadašnje drugove nijesam doživljavao kao neprijatelje, nego upravo kao drugove koji grijese iz nekih razloga, koje, zato, treba pritisnuti da svoj stav izmijene. Nikakvih drugih ambicija kod mene u to vrijeme nije bilo.

Tek na Golom otoku kod mene su se raspršile sve iluzije. U početku nijesam mogao da shvatim šta se događa. U Gradiški sam mislio da sve ono što su sa nama radili - rade ustaše. Jer, to su bile metode koje se nikad više ni prema kome ne smiju upotrijebiti. Bile su do te mjere neljudske, do te mjere sadističke i toliko užasne da se, jednostavno, ne mogu opisati. Na svijetu

nema tog opravdanja da bi se to još nekom ikad činilo. Ja sam na Golom otoku shvatio da su oni prešli potpuno na drugu stranu barikade i da se, kao svi renegati, najžešće svete prvo svojim dojučerašnjim drugovima.

Ti moji drugovi, neke sam dobro poznavao i prije rata, u početku su morali da piju, prosto da loču, da bi mogli da nas onako muče. Sjećam se da su Šašić, Janeković i kompanija rakiju pili onim velikim čašama za vodu. Kasnije su se na to navikli, pa su im ti zločini, čak, pričinja-vali zadovoljstvo.

S druge strane, sve to što su oni nama radili, čini mi se, bio je rezultat njihovog užasnog straha. I to dvostrukog. Straha da mogu izgubiti vlast intervencijom sovjetske armije ili pobunom u zemlji i da će morati da odgovaraju za zločine koje su pravili prema vlastitim drugovima. I, straha od sopstvene unutrašnje raspolučenosti. Kao kod čovjeka koji ubije rođenog oca. Jer, taj prekid sa Staljinom i međunarodnim komunističkim pokretom, za njih je upravo to bio. Ti strahovi pretvarali su se u bijes koji su iskaljivali na nama na način na koji nikad niko na zemljinoj kugli to nije činio. Takvog mučenja nije bilo ni u njemačkim koncentracionim logorima, ni u logorima u Sovjetskom Savezu, ni u američkim u Koreji, ni u francuskim u Alžiru... Nigdje.

Zamisli, tim perfidnim slamanjem ljudi, jedan dio osuđenika su prisiliti da budu dželati, da gone, da muče, da tuku, da ponižavaju svoje vlastite drugove. Sproveli su nezapamćeni i u istoriji nezabilježeni unutrašnji teror u zatvoru. Na Golom otoku najstrašnije nije bilo ni ono svakodnevno batinanje, ni ona glad, ni žed, ni onaj mučilački rad, ni nespavanje... Iako je svaka od tih stvari pojedinačno bila strašna po sebi. Najstrašnija na Golom otoku bila je atmosfera. To je vama danas nemoguće objasniti. Atmosfera užasa koja se neprestano osjećala u vazduhu.

U toj atmosferi užasa ja sam došao do zaključka da se protiv onih koji rade takve zločine treba boriti na život i smrt. Između mene i onog rukovodstva nije više moglo biti nikakvog razgovora. Mi smo bili smrtni neprijatelji. Tim prije što mi je moj islijednik Zlatić - pomagao mi je taj čovjek onoliko koliko je mogao, čak bi mi kazao kad bi me neko cinkario - jednom otvoreno rekao: „Kad se radi o tebi i još tri-četiri čovjeka ovdje, mi apsolutno ništa ne preduzimamo bez striktnog naređenja sa samoga vrha.“

Da li je, poslije svega toga, moje osjećanje moglo biti nešto drugo nego osjećanje - mržnje i osvete.

To, kao i saznanje da je najuže jugoslovensko rukovodstvo zbog spašavanja svojih vlasti otišlo na drugu stranu, da je izdalo komunističku ideju, odredilo je čitav moj kasniji život. Krenuo sam u bitku u najtežim uslovima i okolnostima.

Morao sam, naravno, to i da platim. Sve ono što sam radio od izlaska sa Golog otoka do kidnapovanja u Rumuniji zasnivalo se na tim dvjema stvarima.

Prije nego što ti kažem kako danas gledam na svu tu svoju političku djelatnost u emigraciji, moram još malo da se vratim na četrdeset osmu. O rijetko kom događaju je u Jugoslaviji prosuto toliko mastila koliko je prosuto o četrdeset osmoj godini. Sam znaš šta se pisalo. Uostalom, i danas se to piše. Veličano je to „istorijsko NE“ Staljinu kao najveći događaj savremene jugoslovenske istorije, kao odbrana jugoslovenske nezavisnosti i isticana je ogromna zasluga Jugoslavije za ono što se kasnije događalo u istočnoevropskim zemljama, pa i u samom Sovjetskom Savezu, i što je dovelo do ovoga što se sada u tim zemljama događa.

Uporedo sa tim, mi koji smo se Četrdeset osme izjasnili za Rezoluciju IB-a, odnosno za to da Jugoslavija ostane u socijalističkom taboru, klevetani smo i pljuvani do današnjega dana na najgori način: izdajnici, Staljinove sluge, prodane duše, banda, agenti NKVD-a... Dali Su nam i to ime - informbirovci, i predstavlјali su naš kao najveće neprijatelje svog naroda. Radili su to godinama, iz dana u dan, a nama, drugoj strani, nikad nijesu pružili ni minimalnu mogućnost da kažemo svoju istinu. Ljudi su, zato, sve to tako i prihvatali. Ne čudi me što i ti imaš takav stav o svemu tome.

Zato bih, ovom prilikom, htio da kažem da se o toj četrdeset osmoj danas ne može suditi, prvo, ukoliko se ne uzme u obzir konkretna tadašnja situacija u zemlji i, drugo - pošto se radilo o sukobu medu komunistima - ukoliko se čitava stvar ne posmatra i mjeri komunističkim principima i kriterijumima. Postavlja se pitanje: ko je te komunističke principe i kriterijume ispoštovao, a ko

nije?

Buržoazija je svom svijetu nametnula nacionalizam. Nasuprot njoj, mi komunisti smo kao fundamentalni idejni stav postavili internacionalizam. Ideja komunizma i internacionalizam su nerazdvojni. Jedno bez drugog je nezamislivo. Prema tome, mi smo tada morali da biramo: ili buržoaski nacionalizam ili komunistički i proleterski internacionalizam. Trećeg nije bilo.

Tih godina svijet je bio potpuno podijeljen na dva dijela: na svijet socijalizma i na svijet imperijalizma i kapitalizma. Bila su se stvorila dva hegemoni: Amerika, kao glavni hegemon u svijetu imperijalizma, i Sovjetski Savez, kao glavna snaga u svijetu socijalizma. U mnogim evropskim zemljama tada se još nije znalo ko će koga. U Rumuniji je još bio kralj, u Mađarskoj partija malih posjednika zajedno sa komunistima, u Čehoslovačkoj Beneš i buržoaski demokrati, u Poljskoj slično. Tad je počeo hladni rat koji se svakog trenutka mogao pretvoriti u pravi rat. U takvoj situaciji, svako slabljenje na bilo kom dijelu fronta imperijalizma, značilo je jačanje snaga socijalizma, i obrnuto, svako slabljenje fronta socijalizma, značilo je jačanje snaga imperijalizma.

Došla je četrdeset osma. Iz svih onih mojih kolebanja, dilema, razmišljanja, iskristalisala se jedna stvar kao osnovna. Za mene uopšte nijesu bile bitne pojedine rečenice iz onih pisama i rezolucija. Za mene je bilo bitno samo jedno: da li ćemo ići sa Sovjetskim Savezom, socijalističkim taborom i međunarodnim komunističkim pokretom protiv imperijalizma, ili ćemo, htjeli mi to ili ne htjeli, ići sa imperijalizmom protiv Sovjetskog Saveza i međunarodnog komunističkog pokreta? Bilo mi je jasno da je stvar socijalizma u Jugoslaviji propala ako krenemo ovim drugim putem. Treći put niti sam video niti ga ima. Tako mislim i danas, četrdeset jednu godinu poslije toga.

Odluku našeg rukovodstva, već sam ti to rekao, doživio sam kao napuštanje osnovnih principa internacionalizma i prelazak na buržoaski nacionalizam. Đilas u nedavnom intervjuu „Pobjedi“ priznaje da smo mi četrdeset osme godine napustili internacionalizam jednom za svagda i da je najveći naš doprinos ovome što se danas događa u tome što smo razbili međunarodni internacionalizam. Dakle, Đilas, jedan od četvorice čelnih u to vrijeme, potvrđuje ove moje teze.

Prema tome, mi jugoslavenski komunisti, četrdeset osme smo se podijelili na one koji su ostali vjerni internacionalizmu i bili spremni za to da plate svaku cijenu i na one koji su prešli na pozicije buržoaskog nacionalizma. Ističući u prvi plan navodnu nacionalnu ugroženost zemlje, iako je tada niko nije ugrožavao. Ako je i bilo nekih planova za ulazak trupa u Jugoslaviju, njihov cilj nije bio promjena jugoslovenskih granica, nego svrgavanje tadašnjeg rukovodstva - zbog njegove antisocijalističke politike. Đilas potvrđuje i to citirajući jednog mađarskog generala.

Mi koji smo tada ostali vjerni komunističkom principu internacionalizma - proglašeni smo izdajnicima, a oni koji su istinski izdali taj osnovni komunistički princip - proglašeni su herojima. Ja, međutim, nikada, nijednog trenutka, ni u dnu duše nijesam imao osjećaj da sam ja nešto i nekoga izdao. Naprotiv, uvijek sam bio ponosan na to što sam ostao dosljedan internacionalizmu, bez obzira na sve što sam zbog toga doživio. Sve moje kasnije aktivnosti u prvom redu bile su time rukovodene. Zbog internacionalizma ja sam vodio bitku čak i u Sovjetskom Savezu.

Već poslije rata, u vrijeme dok sam bio komesar jugoslovenske artiljerije, prilično sam se svađao sa Rusima. Bilo je tada dosta njihovih savjetnika u artiljeriji. Posebno zbog pića i njihovih zahtjeva koji uopšte nijesu odgovarali našim mogućnostima. Čak sam jednom išao kod generala Barskova, bio je šef svih sovjetskih savjetnika kod nas. da se žalim na ponašanje nekih njihovih savjetnika. Napili su se, napili i neke naše oficire i pravili skandal. Rekao sam mu da ne bi trebalo da dozvoljava da pojedinci tako kompromituju Crvenu armiju i da bi trebalo da se ponašaju prema moralnim i drugim normama zemlje u kojoj su.

Takvih primjera bilo je još pa sam tada ponekad imao i ozbiljne zamjerke na ponašanje ruskih savjetnika, iako sam ih osjećao i primao kao svoje, kao drugove i braću. Tada sam se prvi put zapitao šta je to i otkud takvo ponašanje. I ja i ostali na Sovjetski Savez smo gledali kao na nešto idealno. U našoj armiji je, recimo, bilo nezamislivo da se jedan general napije, onako kako je znao da se napije general Ivanov, šef sovjetskih savjetnika kod nas u artiljeriji. Ali, tim svojim prvim razočaranjima nijesam davao neku veliku važnost. Nalazio sam razloge da ih opravdam.

Na Golom otoku nosio sam sa Remzom Durartovićem neki veliki balvan, naidoše dva isljadnika, neki Levkov i još jedan, i Levkov viknu:

- Vlado, dodoše nam Rusi! Dolaze nam na noge!" Meni to nije bilo nimalo priyatno, ali sam mu odgovorio:

- Dobro je to. Najprije za vas, pa, onda, i za nas!

Poslije podne su nas postrojili u Žici i preko ozvučenja prenosili dolazak Hruščova na aerodrom. Prvo što je Hruščov rekao bilo je da su oni pogriješili, da je sve to Berija zakuvao i slično, i "da se oni izvinjavaju...! Slušaju osuđenici koji su zbog toga zbog čega se ovaj izvinjava toliko muka podnijeli i toliko batina dobili i ne mogu da se načude da generalni sekretar sovjetske partije priznaje Titu i jugoslovenskom rukovodstvu da su bili u pravu. Ljudi su bili pokošeni. Dolazili su kod mene i u očajanju me pitali: „Šta je ovo, Vlado?" Odgovarao sam im da je to privremena pojавa i da je prosto nemoguće da će se to održati, mada je to i meni bio jedan od najmučnijih momenata.

Iza toga je došao Dvadeseti kongres KPSS, tajni referat i najstrašniji napad na Staljina i na četrdeset osmu. Ja sam taj kongres doživio kao privremenu pobedu revizionizma u sovjetskoj partiji. Smatrao sam ga oportunističkim, revizionističkim i, u krajnjoj liniji, kontrarevolucionarnim.

Prvo što me zapanjilo kad smo došli u Sovjetski Savez bilo je to što nam je na ulici svaki čas prilazio neko i nudio neki biznis, trgovinu, šverc. Poslije petnaestak dana neko nas je čak i pokrao. Jednom smo gledali kad su neki izgrednici nasred ulice napali i izmlatili majora milicije! Kasnije sam, ispričao sam ti to, video da tamo vlada strahovita korupcija. Bila je prodrla u sve pore društva. Čak je i Hruščov jednom prilikom u nekom cirkularu to priznao i upozorio da je dobila takve razmjere da prijeti opstanku sistema. Kralo se i rasipalo na sve strane. Pitao sam ljude da li je tako bilo i za vrijeme Staljina. Svi su me uvjeravali da za vrijeme Staljina toga nije bilo. Rekoše i da nije bilo ni socijalnih razlika. Svi su bili jednaki.

Gledajući sve to došao sam do zaključka da je sovjetsko društvo ušlo u fazu birokratizacije u kojoj je birokratija čitavu imovinu sovjetskog društva pretvorila u svoje privatno vlasništvo. I to birokratizacije feudalnog tipa. Stvarno su živjeli kao feudalci. Ti njihovi partijski rukovodioci, ministri, maršali i slični, imali su, recimo, ogromne vile za odmor, sa kompletном poslugom, u koje i po pet godina nijesu dolazili. Posluga je primala platu, vile su zvrjale prazne, iako su - da su bile pretvorene u hotele - godišnje mogle na odmor da prime i po pet-šesl stotina gostiju.

Bilo je očigledno da je i tadašnje sovjetsko rukovodstvo napustilo osnovne principe socijalizma, da je počelo da živi onako kako je živjela buržoazija, da je počelo da preuzima buržoasku ideologiju i da će ići na restauraciju kapitalizma. Evo šta je tada, na primjer, imao rektor jednog sovjetskog univerziteta. Imao je platu dvije hiljade rubalja (zajedno sa ženom), petosobni stan u gradu, vilu - bivši dvorac na obali mora sa velikim parkom, mali brod, svoj automobil i državni automobil sa šoferom. Njegov Šofer, koji mi je sve to ispričao, imao je u isto vrijeme tuberkuloznu ženu, troje djece, platu od osamdeset rubalja i živio je u nekom podrumu. Jednom mi je rekao:

- Kakvi smo 'drugovi' on i ja? Ili on nije 'drug', kad ima sve to, ili ja nisam 'drug', kad sve to trpim. Verovatno obojica nismo 'drugovi'.

Shvatio sam da se u Sovjetskom Savezu dogodilo ono što je još Lenjin u jednom članku predvidio. Postavio je pitanje da li je moguća restauracija kapitalizma u socijalizmu i odgovorio pozitivno. Napisao je da je moguća na dva načina. Prvo, ujedinjavanjem kapitalista i nasilnim rušenjem proleterske vlasti. Drugo, birokratizacijom i oburžoazenjem partijskog i državnog aparata. U drugom slučaju dolazi do kontrarevolucije i restauracije kapitalizma odozgo iz samog aparata. 'Čime sam bio svjedok u Sovjetskom Savezu.'

Uz sve gluposti koje je pravio - stvarao je one sovnarhoze, sijao kukuruz tamo na sjeveru i slično - Hruščov je htio da ide i dalje. Međutim, u masama je naišao na strahovit otpor. Došlo je do demonstracija, pa i pogibija. Situacija je prosto bila predrevolucionarna i on je ustuknuo.

Dolazak Brežnjeva na vlast stvorio je nadu da će se nešto promijeniti i u unutrašnjim odnosima i spoljnoj politici. Posebno u politici prema Kinezima, jer je bilo došlo do totalnog prekida. I mi, politički emigranti, nadali smo se da će stvari krenuti drukčijim tokom. Međutim, ispalio je da je najrealnija u ocjeni bila Albanska partija rada. Ona je odmah ocijenila da je to hruščovizam bez Hruščova i da se može očekivati još gori birokratizam i još veće odstupanje od

marksizma-lenjinizma.

To se i dogodilo. Državni i partijski aparat se potpuno odvojio od naroda, materijalno se obogatio. Isto se dogodilo sa inteligencijom, umjetnicima, piscima... Za jednu knjigu, zbog ogromnog tiraža, moglo se tada tamo dobiti i do milion rubala. To oni nijesu mogli potrošiti za čitav život. Prosječna plata bila je sto rubala i sa njom je jedna porodica mogla da živi pristojno.

Pitaš zašto me sve to što se događalo u Jugoslaviji i u Sovjetskom Savezu nije pokolebalo u mojoj osnovnoj marksističko-lenjinističkoj poziciji. Naprsto nije. I to ni najmanje. Ja sam sve to doživljavao samo kao novo polje bitke. I tada sam smatrao i danas smatram da je teorija marksizma-lenjinizma naučno potpuno ispravna. Rano sam došao do zaključka da je osnovna protivrječnost socijalizma i njegove prve epohe diktature proletarijata - protivrječnost između novih društvenih odnosa i stare svijesti. To što sam gledao, doživljavao sam kao bitku između tih novih odnosa i stare svijesti...

U redu, pobijedilo je ovo drugo - ali privremeno. Da se razumijemo, ako je neka ideja naučno zasnovana, trebalo bi, valjda, da bude jasno da se ona ne može srušiti. Može se srušiti politika određenog broja ljudi, ali ideja ne može. Ona ostaje. Komunistička ideja daje odgovore na osnovne probleme klasnog društva, na probleme odnosa onih koji su eksploatisani i onih koji su eksploatatori. Dok god postoje eksploataatori i eksploatisani, dok god postoje bogataši i sirotinja, dотле će postojati komunistička ideja kao jedini način i pravac rješenja tog problema.

Ovo što se dogodilo i događa u istočnim zemljama jeste normalna posljedica onoga što se desilo u Sovjetskom Savezu, kao što je ono što se u tim zemljama događalo za vrijeme Hruščova bilo posljedica Hruščovljeve tadašnje politike. I Hruščov je u svim tim zemljama na vlast doveo svoje kadrove. Jedino nije uspio to da učini u dvije zemlje: u Rumuniji i Albaniji. Kad se u Sovjetskom Savezu dogodilo ovo što se sada događa, samo je bilo pitanje vremena kad će se to isto dogoditi u ostalim istočnoevropskim zemljama. Gorbačov ima u Istočnoj Njemačkoj trista hiljada vojnika, u Poljskoj nešto oko osamdeset hiljada, u Čehoslovačkoj oko šezdeset hiljada, u Mađarskoj oko trideset, i nije mu uopšte bilo teško da time, i čitavom svojom sadašnjom politikom, prisili Honekera, Živkova, Husaka... na odstupnicu. Prosto je naredio da se smijeni Živkov. O tome se ovdje na Zapadu otvoreno piše.

Vidiš kako funkcionišu te veze. One zemlje koje su uspjеле da se odvoje od Sovjetskog Saveza - Albanija i donekle Rumunija - i koje su se samostalno razvijale, uspjele su da se odupru takvoj politici Sovjetskog Saveza...

Ne razumijem o čemu govorиш. Nijesam ja rekao da su te dvije zemlje potvrda ostvarivanja komunističke ideje, nego da je njihova nezavisnost i samostalnost u odnosu na Sovjetski Savez uspjela da ih sačuva od prodora revizionističkih ideja. Njihove partije se nijesu potčinjavale politici Hruščova, Brežnjeva i svih ovih koji su poslijepodne njega dolazili, na kraju i ovog Gorbačova.

Manje poznajem Rumuniju i ne bih htio da - zbog onog što mi se dogodilo u Bukureštu - budem subjektivan prema njenoj politici, ali moram da kažem da u Rumuniji ima nekoliko stvari, šire gledano, koje su sasvim u redu. Prvo, potpuna kolektivizacija. Ako pobijedi socijalizam u gradu, a ne pobijedi na selu, socijalizam u gradu mora propasti. To su tvrdili još klasici marksizma. Jer, sitna privreda svakog sata, svakog minuta rađa bružoaziju, i to u masovnim razmjerama. Drugo, socijalizam ne može da se izgrađuje kapitalističkim sredstvima. Treće, i dalje važi notorna istina da nema ni govora o izgradnji socijalizma bez rukovodeće marksističko-lenjinističke partije.

Albaniju poznajem dobro. To je mala zemlja i za dvije godine, koliko sam u njoj proveo, obišao sam je skoro svu. Vidio sam je, razgovarao sam sa ljudima i posmatrao sam je kritičkim okom. Politika koju vodi Albanska partija rada na mene je ostavila najbolji utisak. Smatram da od svih partija u socijalističkim zemljama ona vodi najdosljedniju marksističko-lenjinističku politiku. Naravno, smiješno je očekivati da život u Albaniji bude kao u Švajcarskoj. Samo prije četrdeset godina to je bila najsiromašnija zemlja u Evropi, sa devedeset odsto nepismenih, bez industrije, bez željeznica, praktično bez ičega.

U Albaniji je, takođe, sprovedena potpuna kolektivizacija i ostvarena potpuna društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju. Drugo, u Albaniji su razlike u platama najmanje u svijetu. Raspon između najniže i najviše je jedan prema dva. Treće, Albanci su uložili ogromna sredstva u

obrazovanje ljudi jer su, s pravom, smatrali da je to jedan od temelja za napredak socijalizma uopšte. Već pedeset devete i šezdesete godine, kad sam ja bio tamo, u Albaniji nije bilo nijednog čovjeka do četrdeset godina koji je bio nepismen. Četvrto, oni su zadržali sve one pozitivne vrijednosti patrijarhalnog moralu i ujedinili ga sa novim socijalističkim moralom.

Albanija je četrdeset pete godine bila na daleko nižem ekonomskom, kulturnom, industrijskom i svakom drugom nivou od Jugoslavije. Uzmi poznate opšte pokazatelje i uporedi Albaniju i Jugoslaviju danas. Dobićeš porazne rezultate po Jugoslaviju. Razlika u korist Albanije je rezultat njihovog sistema i njihove politike...

Ne, ne nudim ja ni rumunski ni albanski sistem kao model za ostvarivanje marksističko-lenjinističkih ideja. Ne može se jedan sistem nuditi za sve zemlje. Ali, govorim o tome da se mudrost jednog rukovodstva sastoji u tome da nade najbolju formu u kojoj će jedna zemlja najbrže i sa najmanje teškoća izgraditi socijalizam. Smatram da su Albanci za svoju zemlju našli najbolju formu. Ja se danas nikom toliko ne divim kao Albanskoj partiji rada. Kažem ovo potpuno svjestan da se mnogi neće sa mnom složiti.

Kako propala? To nije tačno. Niti je marksističko-lenjinistička ideja propala u istočnoevropskim zemljama, niti sam ja ikad bio u zabludi u vezi sa tim. Istina, oportunistički, revizionistički i kontrarevolucionarni elementi u nekim od tih zemalja privremeno su uzeli vlast, ali trebalo bi da ti bude jasno da se tek sad raščišćava polje za bitku. Ja nimalo ne sumnjam u to da će pobijediti prava, a ne prividna, marksističko-lenjinistička ideja i praksa. Pobijediće u Rusiji i svim ovim zemljama bez obzira na ovo trenutno odstupanje. Ovo odstupanje će masama jasno staviti do znanja čemu vodi ta desničarska i oportunistička politika. I, mase će se podići. Negdje prije, negdje poslije, ali će se podići.

Bitka tek počinje. Ja mislim da je ovo zacenjivanje od oduševljenja koje danas i ne krije svjetska buržoazija, posebno njeni predstavnici Miteran, Buš, Tačerka i drugi - malo preuranjeno. Klasna borba će se nastaviti dalje. U klasnoj borbi, kao i u svakoj borbi, ponekad se gubi, a ponekad se dobija. Mi već neko vrijeme gubimo pred nastupanjem revizionizma. Vrijeme je da počnemo da dobijamo.

Pogledaj ova dva vijeka od Francuske revolucije. Neprekidno smo imali smjenu revolucionarne plime i uspona reakcije. Stalno se to smjenjivalo i smjenjuje jedno za drugim do današnjeg dana. Ovo što se danas događa, po mom dubokom uvjerenju, jeste privremeni pad koji će u krajnjoj liniji izaći na dobro. Mobilisaće mase u borbi za stvarni socijalizam, protiv birokratskog i revizionističkog socijalizma. Jer i jedan i drugi nijesu pravi socijalizmi. I jedan i drugi su napola kapitalizam. Čak, gori od kapitalizma.

Ja? Ja u toj borbi, nažalost, više neću učestvovati. Kajem se, čak, što sam i ovaj razgovor prihvatio. Sumnjam da će sve ove moje bitke nekog danas zainteresovati. Ja sam star čovjek, umoran, izmučen, kako nije izmučen nijedan živi čovjek na zemljinoj kugli. Rekao sam ti da sam u Titovoj i onoj prije Jugoslaviji proveo ukupno dvadeset četiri godine u zatvorima. Četiri godine sam bio u ratu, četiri puta u njemu sam ranjavan.

Dvadeset teških godina proveo sam u emigraciji. Sve to saberi i vidjećeš da sam više od pedeset šest godina bio u aktivnoj političkoj borbi i da sam od toga četrdeset osam proveo u zatvorima, ratu i emigraciji.

Sad više nemam snage, imam porodicu i, što je najgore, slabog sam zdravlja. Vrlo slabog. Sada mogu samo da pratim stvari i da se nerviram zbog onog što se događa u Jugoslaviji. Jer, za nas koji smo stvarali Jugoslaviju kroz krv, kroz muke, u najstrašnjim uslovima, ta Jugoslavija je nešto sasvim drugo od onoga što je ona za vas koji ste je primili na gotovo. Kakva je da je. U najbukvalnijem smislu te riječi, u tu Jugoslaviju mi smo ugradili dio sebe, a ja sam čak i čitav život u nju uložio.

Umoran sam, kažem ti. Da sam mladi, da imam tvoje godine, pitao bih pošto je Evropa. I to sasvim ozbiljno. Ovako, za mene, sve je završeno. Ostaje još samo da ti na kraju kažem onaj stih:

*Te oči su nekad žeravice žive bile,
sad su se žeravice pod snijegom obrva ugasile.*